

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΤΟΜΕΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΜΣ «Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ
ΚΑΛΛΙΜΑΝΩΛΗ Μ. ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ

ΘΕΜΑ: “Εγκλήματα κατά της μη ανθρώπινης ζωής. Η περίπτωση κακοποίησης των ζώων και τα δικαιώματά τους”.

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Γρηγόριος Λάζος (επιβλέπων)

Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Αγάπιος Παπανεοφύτου

Λέκτορας κ. Δημήτριος Ζιούβας

ΑΘΗΝΑ 2015

*Στη μνήμη του πολυαγαπημένου μου πατέρα Μιχάλη,
που έφυγε πρόωρα αλλά πρόλαβε να μού διδάξει τον σεβασμό απέναντι σε κάθε μορφή ζωής.*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τις θερμότερες ευχαριστίες μου οφείλω στον επιβλέποντα Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Γρηγόριο Λάζο, ο οποίος εναρμονίστηκε με το όραμά μου, προσφέροντάς μου την δυνατότητα να υλοποιήσω τη συγκεκριμένη μεταπτυχιακή εργασία και στήριξε την προσπάθειά μου σε κάθε στάδιο. Η εμπιστοσύνη, η επιστημονική καθοδήγηση και οι στοχευμένες παρατηρήσεις του οδήγησαν στην άρτια ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Ευχαριστίες οφείλω, επιπροσθέτως, στον επί δέκα έτη σύντροφό μου Χρήστο, που μου επιτρέπει να μοιράζομαι μαζί του την αγάπη μου για τα κακοποιημένα ζώα, ο οποίος ποτέ δε με κατέκρινε και πάντα με στηρίζει σε κάθε μου βήμα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΩΝ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

Άγ.	Άγιος
άρ.	άρθρο
βλ.	βλέπε
Γεν.	Γένεση
εδ.	εδάφιο
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
εκ.	εκατοστά
ΕΚ	Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕΕΚ	Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
επιμ.	επιμέλεια
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
κ.ά.	και άλλα
κεφ.	Κεφάλαιο
κ.λπ.	και λοιπά
κ.ο.κ.	και ούτω καθεξής
λ.χ.	λόγου χάρη
μτφ.	μετάφραση
ό.π.	όπως παραπάνω
παρ.	παράγραφος
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
περ.	περίπου
π.χ.	παραδείγματος χάρη
τ.εκ.	τετραγωνικά εκατοστά
σελ.	σελίδα
σσ.	σελίδες

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΩΝ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

APHIS	Αμερικανική Υπηρεσία Επιθεώρησης για την Υγεία των Φυτών και Ζώων
AWA	Νόμος για την Ευημερία των Ζώων (ΗΠΑ)
ECHA	Ευρωπαϊκός Οργανισμός Χημικών Προϊόντων
ESDAW	Ευρωπαϊκή Οργάνωση για την Ευημερία των Σκύλων και των Ζώων
FAO	Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών
GHS	Παγκόσμιο Εναρμονισμένο Σύστημα για την Ταξινόμηση και Επισήμανση των Χημικών Ουσιών
ICCVAM	Διυπηρεσιακή Συντονιστική Επιτροπή Επικύρωσης Εναλλακτικών Μεθόδων (ΗΠΑ)
IPCC	Διακυβερνητική Επιτροπή για την Αλλαγή του Κλίματος
JAVA	Περιοδικό της Ένωσης για την Αγγειακή Προσπέλαση
NIH	Εθνικά Ινστιτούτα Υγείας της Αμερικής
NIEHS	Εθνικό Ινστιτούτο Επιστημών Περιβαλλοντικής Υγείας (ΗΠΑ)
PETA	Διεθνής Οργάνωση για την Ηθική Μεταχείριση των Ζώων
PHS	Αμερικανική Υπηρεσία για την Δημόσια Υγεία
REACH	Ευρωπαϊκή Νομοθεσία για την Καταχώρηση, Αξιολόγηση, Αδειοδότηση και Περιορισμούς των Χημικών Προϊόντων
USDA	Αμερικανικό Υπουργείο Γεωργίας
Vol.	Τεύχος (περιοδικού)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	9
ABSTRACT	10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΜΕΡΟΣ Α: ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥΣ	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΠΡΑΣΙΝΗ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ	14
1.1. Η έννοια του εγκλήματος	14
1.2. Η Πράσινη Εγκληματολογία (Green Criminology)	15
1.3. Η έννοια του περιβαλλοντικού εγκλήματος και ο ρόλος της οικολογικής φιλοσοφίας	15
1.4. Οι κατηγορίες εννοιολόγησης των περιβαλλοντικών ζητημάτων	17
1.5. Η σκοπιά μελέτης της εγκληματικής προς τα ζώα συμπεριφοράς	18
1.6. Η «Βαθιά Οικολογία» της βιοκεντρικής φιλοσοφίας και η μη ανθρώπινη ζωή	19
1.7. Εμβάθυνση στην επιστημονική μελέτη των σχέσεων ανθρώπων και ζώων	21
1.8. Τα δικαιώματα των ζώων και η οικολογική προσέγγιση: Οι θεμελιώδεις διαφορές και τα κοινά τους στοιχεία	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΖΩΩΝ	26
2.1. Προσπάθειες ορισμού	26
2.2. Η άγνοια των ανθρώπων για την κακοποίηση ζώων	27
2.3. Άνθρωπος και ζώα: Μια σχέση «ηθικής σχιζοφρένειας»	39
2.4. Η θεωρία εξουδετέρωσης στην κακοποίηση ζώων	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΣΤΗΝ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΟΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΔΟΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΖΩΑ	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ	38
5.1. Οι (προ)χριστιανικές απόψεις	38
5.2. Ο Descartes και ο Αριστοτέλης για τη ψυχή και τα ζώα	42
5.3. Η ποιότητα ζωής των πλασμάτων ως δείκτης ηθικής	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΚΑΙΡΙΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ	47
6.1. Ωφελιμισμός	47
6.2. Τα ζώα ως υποκείμενα δικαιωμάτων και η αρχή της ίσης εκτίμησης	48

6.3. Φεμινισμός και η «ηθική της φροντίδας» (ethic of care)	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΗΣ ΩΦΕΛΙΜΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ	51
7.1. Η αρχή της ανθρωπινής μεταχείρισης	51
7.2. Η αρχή της ίσης εκτίμησης συμφερόντων	53
7.3. Η κριτική στον Jeremy Bentham	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Ο ΟΙΚΟΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΑ ΖΩΑ	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΕΙΝΑΙ ΟΛΑ ΤΑ ΖΩΑ ΙΣΑ ΠΡΟΣ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥΣ;	61
9.1. Η αυτονομία και η αυτοβούληση ως στοιχεία του δικαιώματος της ελευθερίας	61
9.2. Οι κατά καιρούς δοκιμασίες εξέτασης των νοητικών ικανοτήτων των ζώων	63
9.3. Η κλίμακα μέτρησης νοημοσύνης του Donald Griffin	69
9.4. Η Διακήρυξη του Cambridge	71
9.5. Η οργάνωση «The Great Ape Project» (GAP)	72
 ΜΕΡΟΣ Β: ΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΥΛΕΡΙΚΩΝ	76
10.1. Τα κοτόπουλα κρεοπαραγωγής	76
10.2. Οι ωστόσο όρνιθες	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: ΟΙ ΧΟΙΡΟΙ	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΤΑ ΜΟΣΧΑΡΙΑ	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΥΠΑΡΧΕΙΑ ΕΛΠΙΔΑ ΓΙΑ ΤΑ ΖΩΑ ΕΚΤΡΟΦΗΣ;	88
 ΜΕΡΟΣ Γ: ΤΑ ΖΩΑ ΩΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ	94
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΑ ΜΕ ΖΩΑ	95
14.1. Ιστορικό υπόβαθρο	95
14.2. Το ερευνητικό πρωτόκολλο	96
14.3. Οι αριθμοί και οι χρήσεις των πειραματόζωων σε Ευρώπη και Αμερική	99
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15: ΟΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ	103
15.1. Φαρμακοκινητική/Τοξικοκινητική	103
15.2. Δοκιμές οξείας τοξικότητας (Acute toxicity tests)	103
15.3. Δοκιμές επαναλαμβανόμενης τοξικότητας (Repeated-dose toxicity tests)	105
15.4. Δοκιμή ερεθισμού των οφθαλμών (Eye irritancy testing)	106

15.5. Δοκιμή ερεθισμού και διάβρωσης του δέρματος (Skin irritation and corrosion test)	108
15.6. Δοκιμές μεταλλακτικότητας και καρκινογένειας (Mutagenicity and carcinogenicity tests)	109
15.7. Δοκιμές για την αναπαραγωγική και αναπτυξιακή τοξικότητα (Developmental and reproductive toxicity tests)	114
15.8. Δοκιμές νευροτοξικότητας και φωτοτοξικότητας (Neurotoxicity and phototoxicity tests)	114
15.9. Δοκιμές πυρετογόνων (Pyrogen tests)	116
15.10. Δοκιμές οικotoξικότητας (Ecotoxicity testing)	117
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16: ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΔΟΚΙΜΕΣ ΣΤΑ ΖΩΑ ΠΑΝΤΑ ΑΞΙΟΠΙΣΤΕΣ;	118
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17: ΟΙ ΠΑΡΑΠΛΑΝΗΤΙΚΕΣ ΕΤΙΚΕΤΕΣ ΤΩΝ ΚΑΛΛΥΝΤΙΚΩΝ	122
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18: ΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΛΥΣΕΙΣ ΑΝΤΙ ΤΩΝ ΔΟΚΙΜΩΝ ΣΕ ΖΩΑ	124
18.1. Τα 3R (The Three R Principles)	124
18.2. Οι εναλλακτικές λύσεις στη διάθεση της επιστήμης	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19: ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΟΚΙΜΕΣ ΣΤΑ ΖΩΑ	128
19.1. Η Αμερικανική νομοθεσία	128
19.2. Η Ευρωπαϊκή νομοθεσία	129
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20: Ο ΑΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ	132
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	135
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	138

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα βιβλιογραφική εργασία πραγματεύεται το ζήτημα της κακοποίησης των ζώων και τις μορφές τις οποίες αυτή λαμβάνει. Ξεκινώντας από τις θέσεις επιφανών φιλοσόφων του παρελθόντος και καταλήγοντας στα γεγονότα του σήμερα, επιτυγχάνεται μια συνολική αποτίμηση της κατάστασης, ειδικά όσο αφορά τις εγκληματικές πράξεις (ή παραλείψεις) του ανθρώπινου γένους προς τα ζώα. Αναλύοντας μια εκτενή και μεθοδολογικά στοχευμένη βιβλιογραφία, επιχειρείται η ανάδειξη της συνεισφοράς της φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας, της εγκληματολογίας και πλήθος άλλων επιστημών στο πλαίσιο καθιέρωσης (ή μη) δικαιωμάτων στα ζώα. Από τον 19^ο αιώνα και έπειτα, και ειδικά με την ανάδυση της Πράσινης Εγκληματολογίας τη δεκαετία του '90, η θεματική της μη ανθρώπινης ζωής, καθώς και η ανάγκη προστασίας της, έχει εισέλθει δυναμικά στο δημόσιο και, παράλληλα, επιστημονικό πεδίο, με τον διάλογο να επικεντρώνεται στα δικαιώματα που πρέπει να αποδοθούν στα είδη εκείνα που δεν ανήκουν στον λεγόμενο “ανθρώπινο κόσμο”. Η εν λόγω μεταπτυχιακή εργασία εστιάζει το ενδιαφέρον της αποκλειστικά στα ζώα και στα εγκλήματα εις βάρος τους, παρουσιάζοντας τις θέσεις των Bentham, Singer, Regan, Donovan κ.ά. και τη συμβολή της κάθε προσέγγισης εξ αυτών στη μάχη υπέρ της καθιέρωσης δικαιωμάτων για τα ζώα. Κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από ωφελιμιστική χροιά, άλλες πάλι από μια φεμινιστική απόχρωση αλλά το βέβαιο είναι ότι όλες τους μαρτυρούν ένα αναμφισβήτητο κοινό χαρακτηριστικό: τη σκληρή κριτική τους αναφορικά με τον εγκληματικό χαρακτήρα των ανθρώπινων πράξεων προς τα ζώα. Εκατομμύρια ζώα θανατώνονται κάθε χρόνο προς όφελος του ανθρώπου, με αποτέλεσμα η μελέτη τούτη να καταλήγει στο δυστυχές συμπέρασμα ότι τα ζώα, εν τέλει, υπάρχουν αποκλειστικά και μόνο για να ικανοποιούν τις ανθρώπινες επιθυμίες.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ

Πράσινη Εγκληματολογία, κακοποίηση ζώων, εντατική εκτροφή ζώων, δικαιώματα των ζώων.

ABSTRACT

This bibliography-based master thesis discusses the issue of animal abuse and the forms that it takes. Starting with the positions of prominent philosophers from the past and ending with the events of today, an overall assessment of the situation is achieved, especially as regards the criminal acts (or omissions) of humanity towards animals. Analyzing an extensive and methodologically targeted literature, this paper attempts to highlight the contribution of philosophy, sociology, criminology and many other sciences in the establishment (or not) of the rights of animals. From the 19th century and onwards, especially with the emergence of the Green Criminology in the '90s, the subject of non-human life and the need of her protection, has entered dynamically in the public and, at the same time, scientific field, with the dialogue starting to focus on the rights should be assigned to those species that do not belong to the so-called ‘‘human world’’. This master thesis focuses exclusively on animals and the crimes against them, showing the positions of Bentham, Singer, Regan, Donovan etc. and the contribution of each approach of them in the battle for the establishment of rights for animals. Some of these approaches are characterized by utilitarian overtones, others by a feminist tinge but it is certain that all of them reveal an undeniably mutual characteristic; their harsh critique regarding the criminal nature of human actions towards animals. Millions of animals are sacrificed every year for the benefit of man, thus the study comes to the unfortunate conclusion that the animals ultimately exist only to satisfy the human desires.

KEYWORDS

Green Criminology, animal abuse, intensive rearing regimes, animal rights.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι τα μη ανθρώπινα ζώα σήμερα ζουν σε πιο άθλιες συνθήκες από ότι ζούσαν δύο αιώνες πριν. Τότε είχαν να αντιμετωπίσουν μονάχα το καμτσίκι του αγρότη, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις διάφορες γεωργικές και μεταφορικές εργασίες. Σήμερα, όμως, η κακοποίηση που υφίστανται προσλαμβάνει ποικίλες εκφάνσεις· διαμελίζονται και τυφλώνονται για χάρη της ανθρώπινης ομορφιάς, υπόκεινται σε πολυάριθμες τοξικολογικές δοκιμές με μοναδικό τέλος τους τον θάνατο προκειμένου να θεραπευτούν ανθρώπινες ασθένειες ή περνούν τη ζωή τους μέσα στους ασφυκτικούς χώρους μιας βιομηχανικής μονάδας για να καταλήξουν να φαγώνονται ως μπριζόλες γάλακτος σε πολυτελή εστιατόρια. Γενικότερα, μέσα στο πέρασμα των αιώνων, έχει επικρατήσει η αντίληψη ότι τα ζώα αποτελούν ιδιοκτησία του ανθρώπου με τον τελευταίο να ξεσπά συχνά βίαια πάνω σε αυτά μετατρέποντάς τα σε ζωντανές μηχανές που ικανοποιούν κάθε αλλόκοτη ή μη επιθυμία του.

Η κακοποίηση ενός ζώου, βέβαια, δεν μπορεί να εξαντληθεί μέσα σε λίγες κατηγορίες αλλά προσλαμβάνει ποικίλες μορφές από την ενεργητική ή παθητική παραμέληση του ζώου έως τη συμμετοχή αυτού σε παραστάσεις του τσίρκο. Υπάρχουν πολλοί, δε, που δεν αντιλαμβάνονται καν ότι ενδέχεται να ασκούν κακοποίηση σε ένα ζώο (παθητική κακοποίηση) ή που επιχειρούν αενάως να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους εξουδετερώνοντας τον αρνητικό χαρακτήρα των τελευταίων. Υπάρχουν και εκείνοι που θεωρούν ότι τα ζώα δεν νιώθουν πόνο ή ότι δεν διαθέτουν λογική και συνείδηση, όπως ισχυρίστηκαν οι Descartes και Αριστοτέλης αιώνες πριν. Ο πόνος είναι κάτι που νιώθουμε και μπορούμε να συνάγουμε ότι το νιώθουν και άλλοι μέσω ποικίλων εξωτερικών ενδείξεων. Αφού, λοιπόν, οι άνθρωποι αισθάνονται τον πόνο, γιατί να μην ισχύει το ίδιο και στην περίπτωση των ζώων μέσα από τις σπαρακτικές κραυγές τους;

Κατασκευάζοντας ένα ευρύ θεωρητικό πλαίσιο, υπάρχουν τρεις προσεγγίσεις που τοποθετούνται αναφορικά με θέματα κακοποίησης ζώων: ο ωφελιμισμός που βασίζεται σε μια ανάλυση κόστους-οφέλους, η θεωρία των δικαιωμάτων που αποδίδει ίσα δικαιώματα στα ζώα δίχως αυτά να θεωρούνται ως εμπορεύσιμα αγαθά και η φεμινιστική προσέγγιση που εξετάζει το ζήτημα υπό όρους ηθικής και φροντίδας εξισώνοντας την καταπίεση της γυναίκας στην ανδροκρατική κοινωνία με την κακοποίηση των ζώων.

Πιθανότατα, για κάποια μερίδα του πληθυσμού, η ενασχόληση με τα εγκλήματα προς τα μη ανθρώπινα ζώα να φαντάζει πολυτέλεια, ειδικά υπό τις παρούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούν διεθνώς. Ίσως σε αυτή την αντίληψη να έχει συνεισφέρει και η ίδια η καπιταλιστική

κοινωνία σε στενή συνεργασία με το διεθνές επιχειρηματικό λόμπι, στου οποίου τα μάτια τα ζώα αντικατοπτρίζονται ως εργαλεία που αποδίδουν το μέγιστο κέρδος με την ελάχιστη ζημία.

Στόχος της παρούσας εργασίας δεν αποτελεί η καλλιέργεια ενός κλίματος φιλοζωίας αλλά η αποκάλυψη των πραγματικών ειδεχθών εγκλημάτων εις βάρος των ζώων. Μπορεί αυτά να μην διαθέτουν λεκτικές ικανότητες παρόμοιες με του ανθρώπου, επιχείρημα που έθεσε και ο Descartes στο παρελθόν, αλλά δεν παύει να διαθέτουν δικαιώματα, τα οποία έχουν κατοχυρωθεί νομικά στις περισσότερες χώρες του κόσμου. Το εάν αυτά τα δικαιώματα καταπατούνται συστηματικά από κάποιες εξ αυτών δεν αποτελεί κύρια θεματική της εν λόγω μελέτης. Αντιθέτως, η εστίαση πραγματοποιείται στους τρόπους που τα δικαιώματα αυτά κατοχυρώθηκαν σε βάθος χρόνου και στις συνιστώσες που οδήγησαν σε αυτό, καθώς και στα διαθέσιμα μέσα που υπάρχουν προκειμένου η κάθε μορφής κακοποίηση της μη ανθρώπινης ζωής να περιοριστεί, εάν όχι να εξαλειφθεί. Η υπόθεση της εργασίας αφορά το γεγονός ότι η κακοποίηση των ζώων και τα εγκλήματα εις βάρος αυτών συνδέονται με αμέτρητες θεματικές και ιδεολογίες που διαμορφώθηκαν στο πέρασμα των αιώνων και συνεχίζουν να ασκούν τεράστια επιρροή ακόμα και στις μέρες μας είτε με θετικό είτε με αρνητικό αντίκτυπο. Το σίγουρο, πάντως, είναι ότι ο χρόνος αποτέλεσε καταπέλτη αλλαγών στις μορφές που παίρνουν αυτά τα εγκλήματα, με τις κατά τόπον νομοθεσίες να πρέπει να προσαρμόζονται στις αλλαγές αυτές. Τέλος, όσο εντονότερη είναι η κατακραυγή της κοινής γνώμης και των οργανώσεων προστασίας των ζώων ενάντια σε βάνανυσες συμπεριφορές προς αυτά, τόσο περισσότερο άμεση είναι η αντίδραση της νομοθεσίας.

Η **μεθοδολογία** που ακολουθήθηκε για την εκπόνηση τούτης της εργασίας είναι η ανάλυση περιεχομένου μέσα από έναν εκτενή αριθμό άρθρων και βιβλίων, δίχως να υποτιμάται η συμβολή των διαδικτυακών πηγών από δημόσιους και ιδιωτικούς οργανισμούς που διαπραγματεύονται το ζήτημα κακοποίησης ζώων και μεριμνούν για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων αυτών. Ο αναγνώστης οφείλει να λάβει υπόψη ότι ο κύριος όγκος των βιβλιογραφικών πηγών είναι ξενόγλωσσος, δεδομένης της περιορισμένης –έως ανύπαρκτης– ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας αναφορικά με το αντικείμενο της εργασίας.

Η παρούσα εργασία αποτελείται από τρία κύρια μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται οι ιστορικές και φιλοσοφικές τάσεις και θεωρίες που διαπραγματεύτηκαν το ζήτημα της εγκληματικής και βίαιης συμπεριφοράς προς τα ζώα, ενώ παρουσιάζονται και επιστημονικές έρευνες που ασχολήθηκαν με την νοημοσύνη των ζώων (κυρίως πρωτευόντων) και τον πόνο που αυτά νιώθουν, υποστηρίζοντας ότι δε διαφέρουν και τόσο πολύ, τελικά, από το ανθρώπινο είδος. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται μια περιγραφή των εγκλημάτων που λαμβάνουν χώρα στο πεδίο της πτηνοτροφίας και κτηνοτροφίας, καταστάσεις που μεγάλη μερίδα ανθρώπων αγνοεί πλήρως και αρκείται στην κατανάλωση κρέατος στο πιάτο τους. Το τρίτο κεφάλαιο αγγίζει το ευαίσθητο ζήτημα των πειραματικών δοκιμών σε ζώα

προκειμένου να επωφεληθεί από αυτές ο άνθρωπος και καταδεικνύεται η αλλαγή της εν λόγω επιστημονικής νοοτροπίας σε βάθος χρόνου με τη συμβολή ερευνών οι οποίες κατάφεραν να αποδείξουν ότι είναι ανώφελο να βασίζεται η επιστήμη αποκλειστικά στα αποτελέσματα των δοκιμών με ζώα, παρουσιάζοντας τις εναλλακτικές που ήδη εφαρμόζονται και όσες βρίσκονται υπό επεξεργασία. Τα συμπεράσματα που εκθέτονται στο τέλος της εργασίας ίσως να μην ικανοποιήσουν κάποιους, να απογοητεύσουν μερικούς ή να ευχαριστήσουν κάποιους άλλους. Ζητούμενο αποτελεί να αναδειχθούν οι αλλαγές σε στάσεις και νοοτροπίες ειδικά από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα και να αποτιμηθούν οι θετικές ή αρνητικές αλλαγές με το παραμελημένο ζήτημα κακοποίησης και εγκληματικής συμπεριφοράς προς τα ζώα.

ΜΕΡΟΣ Α: ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΠΡΑΣΙΝΗ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ

1.1. Η έννοια του εγκλήματος

Μέσα στο πέρασμα του χρόνου η έννοια του εγκλήματος απέκτησε ποικίλους ορισμούς και αποδόσεις, περιλαμβάνοντας έναν εκτενή αριθμό διαφορετικών δράσεων ή επιμέρους συμπεριφορών. Για παράδειγμα, ο J. Galliher αναφέρει πως στις ΗΠΑ έως τον 18^ο αιώνα η έννοια «έγκλημα» αναφερόταν στην προσωπική φαυλότητα, ενώ οι περισσότερες ποινικές διώξεις είχαν να κάνουν με την παραβίαση της κυριακάτικης αργίας, τη συνουσία και τη μοιχεία.¹

Η επιλογή του τρόπου μελέτης του εγκλήματος έχει αποφασιστικές συνέπειες στο τι πράγματι εστί έγκλημα. Η βιβλιογραφική επισκόπηση φανερώνει τη μη ύπαρξη ενός κοινά αποδεκτού ορισμού του εγκλήματος. Δογματικό ορισμό του εγκλήματος προσφέρει ο ίδιος ο Ποινικός Κώδικας στο άρ. 14, όπου αναφέρει ως έγκλημα κάθε πράξη ή παράλειψη άδικη και καταλογιστή στον δράστη της, η οποία τιμωρείται από τον νόμο. Από την άλλη πλευρά, η ουσιαστική έννοια του εγκλήματος, νοηματοδοτεί τις πράξεις εκείνες τις οποίες ανεξάρτητα αν τις προβλέπει ή όχι ο νόμος προσβάλλουν κοινά αποδεκτές αξίες της κοινωνικής ζωής.² Ενδεικτικά, ο καθηγητής Νομικής Στέργιος Αλεξιάδης αναφέρει ότι «πραγματικό έγκλημα είναι κάθε εκδήλωση ανθρώπινης πράξης η οποία είναι επικίνδυνα αντικοινωνική».³ Καθίσταται σαφές, επομένως, ότι συχνά υπάρχουν διαφορές ως προς το τι θεωρεί έγκλημα ο νόμος ενός κράτους και τι η κοινωνία. Το μόνο βέβαιο, όπως ισχυρίστηκε και ο Durkheim, είναι ότι δεν υφίσταται κοινωνία δίχως έγκλημα και το μόνο που απλώς μεταβάλλεται είναι η μορφή του.⁴

¹ J. Galliher, *Criminology: Human Rights, Criminal Law and Crime*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1989, σελ. 151.

² Κ. Σπινέλλη, *Εγκληματολογία*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή, 1985, σελ.85.

³ Σ. Αλεξιάδης, *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 50.

⁴ Χ. Τσουραμάνης, *Σύγχρονα Κοινωνικά Προβλήματα: Η Ελληνική Πραγματικότητα*, εκδόσεις Παπαζήση, Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 110.

1.2. Η Πράσινη Εγκληματολογία (Green Criminology)

Ο όρος «Πράσινη Εγκληματολογία» (Green Criminology) επινοήθηκε από τον Michael Lynch το 1990⁵ και, πλέον, είναι ευρέως αποδεκτό ότι χρησιμεύει στην περιγραφή των εγκληματολογικών εκείνων μελετών που εστιάζουν σε θέματα που αφορούν την περιβαλλοντική βλάβη⁶, καθώς και τη μελέτη του περιβαλλοντικού δικαίου και περιβαλλοντικού κανονισμού από τους εγκληματολόγους. Ένα μεγάλο δίκτυο από τους τελευταίους, ήδη αναπτύσσεται ραγδαία στον αγγλόφωνο κόσμο, όπως μαρτυρούν οι τελευταίες συλλογές βιβλίων⁷ και εκδόσεις περιοδικών όπως το *Theoretical Criminology* και *Current Issues in Criminal Justice*.⁸ Τα ενδιαφέροντα της Πράσινης Εγκληματολογίας περιλαμβάνουν συγκεκριμένα συμβάντα και γεγονότα, τα οποία προσδιορίζονται βάσει γεωπολιτικών περιοχών, καθώς και θέματα παγκόσμιου βεληνεκούς· οποιαδήποτε και εάν είναι η κλίμακα ή το είδος της περιβαλλοντικής βλάβης, αποτελεί θέμα μείζονος δημόσιας σημασίας και εγκληματολογικού ενδιαφέροντος. Κύριος παράγοντας αυτού του ενδιαφέροντος αποτελεί η προσπάθεια πρόβλεψης και πρόληψης της καταστροφής και της υποβάθμισης στο περιβάλλον, από την οποία μπορεί να καταστραφούν συγκεκριμένες μορφές ζωής αλλά και η ζωή στον πλανήτη γενικότερα. Επιπροσθέτως, ήδη από τη δεκαετία του '90, η ASC περιλαμβάνει και ειδικές συνεδριάσεις στις ετήσιες συναντήσεις της για θεματικές γύρω από τη μη ανθρώπινη ζωή.

1.3. Η έννοια του περιβαλλοντικού εγκλήματος και ο ρόλος της οικολογικής φιλοσοφίας

Τι αποτελεί, όμως, στην ουσία ο όρος «περιβαλλοντικό έγκλημα»; Η μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού συνηθίζει να αποδίδει αυτόν τον χαρακτηρισμό σε εγκλήματα που στοχοποιούν το ευρύτερο περιβάλλον. Οι Carrabine κ.ά. (2004), στην προσπάθειά τους να κατηγοριοποιήσουν ευκρινέστερα τα είδη των περιβαλλοντικών εγκλημάτων, τα διακρίνουν σε 2 βασικές κατηγορίες· τα πρωτεύοντα και τα δευτερεύοντα. Ως πρωτεύοντα περιβαλλοντικά εγκλήματα χαρακτηρίζουν: την ατμοσφαιρική ρύπανση, την αποψίλωση των δασών, την κακομεταχείριση των ζώων και τη μόλυνση των υδάτων. Ως δευτερεύοντα περιβαλλοντικά εγκλήματα κατονομάζουν την κρατική βία ενάντια σε

⁵ M. Lynch, "The Greening of Criminology: A Perspective on the 1990's", *The Critical Criminologist*, Vol. 2, No. 3, 1990, σσ. 1- 4, 11-12.

⁶ P. Beirne & N. South (επιμ.), *Issues in Green Criminology Confronting harms against environments, humanity and other animals*, William Publishing, Devon, UK, 2007.

⁷ Για ένα παράδειγμα βλ. ό.π.

⁸ R. White, 'Environmental Crime in Global Context: Exploring the Theoretical and Empirical Complexities', *Current Issues in Criminal Justice*, Vol. 16, No. 3, 2005, σελ. 271-285 και South N., 'A Green Field for Criminology? A Proposal for a Perspective', *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998, σσ. 211-233.

ομάδες πίεσης ή περιβαλλοντικές οργανώσεις και τη συσχέτιση μεταξύ απόρριψης επικίνδυνων αποβλήτων και οργανωμένου εγκλήματος.

Η οικολογική φιλοσοφία (ecophilosophy) διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο που οι εγκληματολόγοι αντιλαμβάνονται το έγκλημα και την θυματοποίηση ανθρώπων, συγκεκριμένων περιβάλλοντων και των ζώων ή των μην ανθρώπινων ειδών γενικότερα. Αν και οι φιλοσοφίες αναφορικά με τη σχέση μεταξύ του “κοινωνικού” και του “φυσικού” κόσμου είναι εκατοντάδες⁹, συνηθίζεται μία τριμερής διάκριση σε ανθρωποκεντρική (antropocentric), σε βιοκεντρική (biocentric) και οικοκεντρική (ecocentric). Η πρώτη εστιάζει στη βιολογική, τη διανοητική και την ηθική ανωτερότητα των ανθρώπων έναντι σε οποιαδήποτε έμβια ή άβια οντότητα. Η δεύτερη θεωρεί ότι όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί έχουν ίση εγγενή αξία (inherent value), όπως υποστήριξε και ο φιλόσοφος Paul W. Taylor, προωθώντας έναν βιοκεντρικό εξισωτισμό.¹⁰ Η τελευταία προσέγγιση δεν θεωρεί την ανθρωπότητα ούτε ανώτερη ούτε υποδεέστερη από την υπόλοιπη φύση. Παρ’ όλα αυτά, η μοναδική ικανότητα των ανθρώπων να αναπτύσσουν και να αξιοποιούν μεθόδους παραγωγής, οι οποίες έχουν παγκόσμιο αντίκτυπο, σημαίνει ότι οι άνθρωποι έχουν και την απλή υποχρέωση να μην υπερβαίνουν τα οικολογικά όρια του πλανήτη. Επιπροσθέτως, αυτή η υποχρέωση αφορά τόσο την ανθρώπινη όσο και τη μη ανθρώπινη ζωή.

Για τους περισσότερους που ασχολούνται με περιβαλλοντικά ζητήματα, το ερώτημα της ευρύτερης φιλοσοφίας έγκειται σε συγκεκριμένες ανησυχίες σχετικά με τα οικολογικά-ανθρώπινα δικαιώματα (eco-human rights) ή την «οικολογική ιδιότητα του πολίτη» (ecological citizenship)¹¹. Τι σημαίνει αυτό στην πράξη; Σημαίνει ότι οι τρέχουσες γενιές οφείλουν να ενεργούν με τρόπο που να μην θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξη και την ποιότητα ζωής των μελλοντικών γενεών. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι οφείλουμε να επεκτείνουμε την ηθική μας κοινότητα (moral community) προκειμένου να συμπεριληφθεί μέσα σε αυτή και η μη ανθρώπινη ζωή.¹² Βέβαια, τέτοιες σκέψεις επιφέρουν και τις αντίστοιχες προβληματικές. Ως εκ τούτου, όταν η έννοια του “δικαιώματος” εισέρχεται στη συζήτηση γύρω από το “μη ανθρώπινο στοιχείο”, καθίσταται άκρως αμφιλεγόμενη.¹³

⁹ Για παραδείγματα βλ. P. Lane, ‘Ecofeminism Meets Criminology’, *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998, σσ. 235-248 και V. Plumwood, ‘Gender, Eco-feminism and the Environment’, στο R. White (επιμ.), *Controversies in Environmental Sociology*, Cambridge University Press, Melbourne, 2004, σσ. 43-60.

¹⁰ P. W. Taylor, ‘The Ethics of Respect for Nature’, *Environmental Ethics*, Vol. 3, No. 3, 1981, σσ. 197-218.

¹¹ Βλ. P. Christoff, ‘Environmental Citizenship’, στο W. Hudson and J. Kane (επιμ.), *Rethinking Australian Citizenship*, Cambridge University Press, Melbourne, 2000, σσ. 200-206.

¹² R. White, ‘Green Criminology and the Pursuit of Social and Ecological Justice’, στο P. Beirne and N. South (επιμ.), *ό.π.*, Devon, UK, 2007, σσ. 34-35.

¹³ Βλ. P. Christoff, *ό.π.*

1.4. Οι κατηγορίες εννοιολόγησης των περιβαλλοντικών ζητημάτων

Σύμφωνα με τον Rob White, υπάρχουν τρεις ευρείες θεωρητικές κατηγορίες οι οποίες πλαισιώνουν τον τρόπο που οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται την φύση των περιβαλλοντικών ζητημάτων, συμπεριλαμβανομένης της βλάβης και την αντιμετώπιση αυτής, ήτοι:¹⁴

α) *Τα περιβαλλοντικά δικαιώματα (environmental rights) και η περιβαλλοντική δικαιοσύνη (environmental justice)*: Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη αναφέρεται στην ανθρώπινη πρόσβαση και τη χρήση συγκεκριμένων φυσικών πόρων σε προσδιορισμένες γεωγραφικά περιοχές, καθώς και στις επιπτώσεις συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών και στους κινδύνους που αυτές ελλοχεύουν για κάποιους πληθυσμούς (π.χ. όπως ορίζονται βάσει της τάξης, του φύλου, της ηλικίας, της εθνικότητας). Με άλλα λόγια, η ανάλυση εστιάζει στα ανθρώπινα όντα, στην υγεία και την ευζωία τους, και στο πώς τα στοιχεία αυτά επηρεάζονται από συγκεκριμένες μορφές παραγωγής και κατανάλωσης, τείνοντας να αφορά ζητήματα σχετικά με την κοινωνική ισότητα.¹⁵

β) *Η οικολογική δικαιοσύνη (ecological justice)*: Η οικολογική δικαιοσύνη αναφέρεται στη σχέση των ανθρώπινων οντοτήτων γενικώς με τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο, περιλαμβάνοντας ανησυχίες σχετικές με τη διατήρηση της βιόσφαιρας και ειδικότερα των φυτών και των ζώων που κατοικούν σε αυτήν.¹⁶ Η κύρια ανησυχία αφορά την ποιότητα του πλανητικού περιβάλλοντος και τα δικαιώματα των υπόλοιπων ειδών (ειδικά των ζώων) σε μια ζωή απαλλαγμένη από την κατάχρηση και την καταστροφή του περιβάλλοντος κατοικίας τους. Όπως παρατηρεί ο C. Cullinan, υφίσταται μια συνεχής υποβάθμιση του πλανήτη Γη για την οποία θεωρεί υπεύθυνες τις πράξεις (ή παραλείψεις) των ανθρώπινων κοινωνιών και ισχυρίζεται πως οι κυβερνήσεις, όντας «ελαττωματικά νομικά συστήματα» (flawed legal systems), είναι ανίκανες να προσφέρουν εποικοδομητική λύση.¹⁷

γ) *Δικαιώματα των ζώων*: Η τρίτη πτυχή της Πράσινης Εγκληματολογίας, με την οποία θα ασχοληθεί και η παρούσα εργασία, αντιπροσωπεύεται από εκείνους που επιθυμούν να συμπεριληφθούν τα δικαιώματα των ζώων στον ευρύτερο διάλογο.¹⁸ Στο πεδίο αυτό τείνουν να εμφανίζονται αντιλήψεις που επικαλούνται τον ειδισμό (speciesism)¹⁹, δηλαδή τη διάκριση

¹⁴ R. White, 'A Green Criminological Perspective', στο E. McLaughlin and T. Newburn (επιμ.), *The Sage Handbook of Criminological Theory*, Sage, London, 2008, σσ. 410-420.

¹⁵ R. White, 'Green criminology and the pursuit of social and ecological justice', στο P. Beirne & N. South (επιμ.), ό.π., 2007, σσ. 32, 37.

¹⁶ Ό.π., σσ. 32, 38, 41.

¹⁷ C. Cullinan, *Wild Law: A Manifesto for Earth Justice*, Green Books, Dartington, 2003, σελ. 19.

¹⁸ P. Beirne, 'Animal Rights, Animal Abuse and Green Criminology', στο P. Beirne & N. South (επιμ.), ό.π., 2007 και T. Benton, 'Rights and Justice on a Shared Planet: More Rights or New Relations?', *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998, σσ. 149-175.

¹⁹ Ο όρος «speciesism» έχει αποδοθεί στα ελληνικά από τον Στέλιο Βιρβιδάκη ως «ειδισμός», από τον Κώστα Αλεξίου ως «σπισισμός» και από την Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου ως «ειδοκρατία». Η αρχική καταγωγή του όρου έλκεται από τον

που γίνεται εναντίον πλασμάτων που δεν ανήκουν στο ανθρώπινο είδος και τα οποία αντιλαμβάνονται ως κατώτερα είδη. Ουσιαστικά, η ίδια τακτική που ακολουθείται στον σεξισμό και τον ρατσισμό με τις διακρίσεις εναντίον των γυναικών και ανθρώπων διαφορετικού χρώματος.²⁰ Οι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των ζώων ισχυρίζονται ότι υπάρχουν δύο είδη ζώων –τα ανθρώπινα (human animals) και τα μη ανθρώπινα (non-human animals)– και θεωρούν ότι και τα δύο έχουν δικαιώματα και ανάγκες ως αισθανόμενα όντα.²¹ Υποστηρίζουν, δε, ότι επικρατεί σπισισμός, ο οποίος ευθύνεται για την εκμετάλλευση των μη ανθρώπινων όντων από τα ανθρώπινα π.χ. κυνήγι και διαμελισμός προς όφελος του ανθρώπινου είδους.

1.5. Η σκοπιιά μελέτης της εγκληματικής προς τα ζώα συμπεριφοράς

Σύμφωνα με τον εγκληματολόγο Piers Beirne (2007), ο διάλογος που επικεντρώνεται στα δικαιώματα των ζώων μοιράζεται πολλά κοινά στοιχεία με αυτόν που εστιάζει στο περιβάλλον αλλά υπάρχουν και κάποιες εμφανείς διαφορές. Για παράδειγμα, τα μη ανθρώπινα ζώα συχνά εκλαμβάνονται υπό εργαλειακούς όρους (όπως ως κατοικίδια ή τροφή) ή κατηγοριοποιούνται βάσει ανθρωποκεντρικών όρων (όπως “άγρια ζωή” και “αλιεία”), που διαψεύδει τους τρόπους βάσει των οποίων οι άνθρωποι ταξινομούν τα ζώα ως *Άλλα (Other)*²². Από τη σκοπιιά του θεωρητικού πλαισίου για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ζώων, ένα κύριο ζήτημα περιστρέφεται γύρω από το πώς δομούνται αυτά τα δικαιώματα: μέσω της ωφελμιστικής θεωρίας που δίνει έμφαση στην επίτευξη του στόχου για ελαχιστοποίηση του βασανισμού και του πόνου, μέσω της θεωρίας που εστιάζει στο δικαίωμα ίσης μεταχείρισης και μέσω της φεμινιστικής θεωρίας που επικεντρώνεται στην ηθική της υπεύθυνης μεταχείρισης.

Το άλλο καίριο ζήτημα διαπραγματεύεται τον τρόπο που θα οριστεί ακριβέστερα η κακοποίηση των ζώων και πώς θα ανταποκριθούμε σε αυτήν. Οι έρευνες έχουν ως βάση ότι το κεντρικό ζήτημα αφορά την βλαπτική ενέργεια προς τα ζώα και το ότι οι άνθρωποι εμπλέκονται σε αυτήν με ποικίλους τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό. Η επικρατούσα τάση της Εγκληματολογίας - η λεγόμενη προοδευτική στάση (progression thesis) -, για παράδειγμα, ερευνά το πώς τα νεαρά άτομα που κακοποιούν ζώα, προοδευτικά προχωρούν και σε άλλους τύπους εγκληματικών πράξεων,

Richard Ryder το 1970, τον τότε Πρόεδρο της οργάνωσης *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*. Βλ. R. Ryder, *Victims of Science*, Davis-Poynter, London, 1975. Ο Ryder μάλιστα συγκάλεσε την πρώτη ακαδημαϊκή διάσκεψη για τα δικαιώματα των ζώων στο Trinity College του Cambridge το 1977, στην οποία παρήχθη η «Διακήρυξη κατά του Σπισισμού» (Declaration against Speciesism). Βλ. D. Paterson & R. Ryder (επιμ.), *Animals' Rights: A Symposium*, Centaur Press, London, 1979.

²⁰ L. Munro, ‘Animals, Nature and Human Interests’, στο R. White (επιμ.), ό.π., 2004.

²¹ T. Regan, *The Case for Animal Rights*, University of California Press, Berkeley, California, 1983.

²² Η έμφαση δική μου.

συμπεριλαμβανομένων και εκείνων εναντίον των ανθρώπων²³. Άλλες μελέτες διατυπώνουν ότι η συστηματική κακοποίηση των ζώων στις φάρμες - εργοστάσια πρέπει να θεωρείται ως πρόκληση βλάβης σε αυτά.²⁴

Οι παραδοσιακές θεωρίες σχετικά με τα ζώα μπορούν να χαρακτηριστούν ως αιωρούμενες σε μία κλίμακα που ποικίλλει από μία ευημεριστική προσέγγιση έως μία προσέγγιση που στηρίζεται στα δικαιώματά τους. Η ευημεριστική προσέγγιση αντιπροσωπεύει την ανθρώπινη φροντίδα προς τα ζώα, η οποία συνηγορεί υπέρ της προστασίας αυτών αλλά όχι υπέρ της απαγόρευσης για την εκμετάλλευσή τους.²⁵ Ουσιαστικά, υπαινίσσεται ότι μπορούμε να εκμεταλλευόμαστε τα ζώα για τη σάρκα και τη γούνα τους και ότι αυτά δεν υποφέρουν “αδικαιολόγητα” ή, με άλλα λόγια, ότι η μεταχείριση των ζώων γίνεται με ανώδυνο τρόπο. Στην άλλη άκρη της κλίμακας έγκειται η προσέγγιση που επικεντρώνεται στα δικαιώματα των ζώων, η οποία υποστηρίζει ότι τα ζώα έχουν δικαίωμα να ζουν ελεύθερα δίχως την ανθρώπινη παρέμβαση. Αυτή η προσέγγιση μάχεται για την κατάργηση της εκμετάλλευσης των ζώων και της νομικής αναγνώρισης των δικαιωμάτων τους. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι τα ο νομικός χαρακτηρισμός των ζώων ως “ιδιοκτησία” πρέπει να μετατραπεί σε νόμιμες οντότητες που φέρουν δικαιώματα.²⁶

1.6. Η «Βαθιά Οικολογία» της βιοκεντρικής φιλοσοφίας και η μη ανθρώπινη ζωή

Ο όρος «Βαθιά Οικολογία» (Deep Ecology) προτάθηκε από τον Νορβηγό φιλόσοφο Arne Næss το 1973, στην προσπάθειά του να αντιπαρατεθεί στη ρεφορμιστική οικολογία η οποία θεωρεί ότι αξία έχει αποκλειστικά η ανθρώπινη ζωή, ο οποίος εισήγαγε και τη διάκριση μεταξύ «επιφανειακών» και «σοβαρών» οικολογικών κινημάτων, όπου τα πρώτα έχουν ως απώτερο σκοπό την εξασφάλιση της ανθρώπινης υγείας ενώ τα δεύτερα αντιλαμβάνονται όλους τους ζωντανούς οργανισμούς όμοιους (και ο καθένας με τη δική του αξία) ανεξάρτητα της χρησιμότητάς τους για ανθρώπινους σκοπούς.²⁷ Ο Κώστας Τσίππρας προτείνει την «Βιωματική Οικολογία» ως τον πιο κοντινό ελληνικό όρο τόσο μεταφραστικά όσο και ουσιαστικά.²⁸

²³ F. R. Ascione, *Animal Abuse and Youth Violence*, Juvenile Justice Bulletin, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, US Department of Justice, Washington, DC, 2001 και M. Dadds, C. Turner & J. McAloon, ‘Development Links between Cruelty on Animals and Human Violence’, *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, Vol. 35, No. 3, 2002, σσ. 363- 382.

²⁴ P. Beirne, ‘From Animal Abuse to Interhuman Violence? A Critical Review of the Progression Thesis’, *Society and Animals*, Vol. 12, No. 1, 2004, σσ. 39-65.

²⁵ D. M. Ibrahim, ‘The Anti-cruelty Statute: A Study in Animal Welfare’, *Journal of Animals Law and Ethics*, Vol. 1, No. 1, 2006, σσ. 175-203.

²⁶ S. Wise, *Rattling the Cage: Toward Legal Rights for Animals*, Perseus Books, Cambridge, Massachusetts, 2001.

²⁷ A. Næss, ‘The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement’, *Inquiry*, Vol. 16, 1973, σσ. 95-100.

²⁸ Κ. Τσίππρας, *Για τα δικαιώματα των ζώων...*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994, σελ. 251.

Ο Næss και οι συνεργάτες του πρότειναν 8 βασικές αρχές της Βαθιάς ή Βιωματικής Οικολογίας, οι οποίες αποτελούν θέσεις διαλόγου και όχι δόγματα:

1. Η ευημερία και η πρόοδος της ανθρώπινης και μη ανθρώπινης ζωής πάνω στη γη έχουν εγγενή αξία και είναι ανεξάρτητες από τη χρησιμότητα του μη ανθρώπινου κόσμου για τους ανθρώπινους σκοπούς.
2. Εγγενής αξία διαθέτουν όλες οι μορφές ζωής.
3. Οι άνθρωποι δεν έχουν το δικαίωμα να μειώσουν τον πλούτο και τη διαφορετικότητα της ζωής, εκτός αν πρόκειται για την ικανοποίηση των βασικών τους αναγκών.
4. Η άνθιση της ανθρώπινης ζωής και του πολιτισμού είναι συμβατή με η μείωση του ανθρώπινου πληθυσμού και αυτή είναι αναγκαία για την ανάπτυξη της μη-ανθρώπινης έμβιας ζωής.
5. Ο βαθμός παρέμβασης του ανθρώπου στη φύση είναι υπερβολικός και η κατάσταση επιδεινώνεται συνεχώς.
6. Προτείνεται η αλλαγή της ανθρώπινης οικονομικής και τεχνολογικής πολιτικής, καθώς και η αλλαγή των ιδεολογικών δομών της ανθρώπινης κοινωνίας.
7. Η παραπάνω ιδεολογική αλλαγή οφείλει να αφορά την εκτίμηση της ποιότητας οποιασδήποτε μορφής ζωής και όχι την αναζήτηση ενός υψηλότερου δείκτη ανθρώπινης ζωής (κοινωνική, ψυχολογική και οικονομική ευημερία), προσδίδοντας ιδιαίτερη μέριμνα στην κατανόηση των εννοιών «σπουδαίο» και «μεγάλο».
8. Όσοι υποστηρίζουν τις προαναφερθείσες θέσεις έχουν την υποχρέωση να προωθήσουν άμεσα ή έμμεσα τις αλλαγές αυτές (η υποχρέωση απορρέει από τη γνώση).²⁹

Ο Næss, επομένως, προτείνει την ισότητα απέναντι σε κάθε μορφή ζωής, δίχως να υπάρχουν ανώτερα και κατώτερα είδη, τον σεβασμό στην ποικιλία και πολυπλοκότητα των σχέσεων των ειδών καθώς και την αρμονική συμβίωση μεταξύ τους. Τονίζει δε, ότι η επιστήμη οφείλει να απωλέσει τον ανθρωποκεντρικό της χαρακτήρα και να στρέψει το ενδιαφέρον της σε νέες μελέτες, περισσότερο βιοκεντρικές. Τέλος, πιστεύει ότι οι άνθρωποι θα υιοθετήσουν μια βαθύτερη οικολογική και φιλοσοφική θέση όταν ανακαλύψουν τον «οικολογικό τους εαυτό» (ecological self), εξωτερικεύοντας τις εμπειρίες τους για τη φύση, το περιβάλλον και την κοινωνία και ανακαλύπτοντας τον άνθρωπο ως είδος (homo sapiens) στις πραγματικές του διαστάσεις, οι οποίες αφορούν τις σχέσεις του με τα υπόλοιπα είδη, τη γη κ.λπ.³⁰ Εκείνο που απέτυχε ο Næss να εξηγήσει λεπτομερώς είναι το πώς μπορεί να καταστεί κατανοητή η ιδέα όλα τα ζώντα πλάσματα θα μπορούσαν να έχουν ηθική σχέση, καθώς

²⁹ Ο.π., σσ. 251-252.

³⁰ Ο.π., σελ. 255.

και παρέμεινε ασαφές το πώς τα βουνά ή οι ποταμοί μπορούν να θεωρηθούν ως κάτοχοι οποιουδήποτε συμφέροντος.

1.7. Εμβάθυνση στην επιστημονική μελέτη των σχέσεων ανθρώπων και ζώων

Η ανάπτυξη της Βιολογίας, και έπειτα της Αστρονομίας και Γεωλογίας, οι οποίες αποκάλυψαν το βάθος και την πολυπλοκότητα του σύμπαντος, προσέφεραν την αφορμή στον άνθρωπο να καταλάβει ότι δεν είναι πια μονάχα εκείνος το κέντρο του φυσικού κόσμου. Ήδη από τον 18^ο αιώνα η διαφορετικότητα αναγνωρίστηκε ως κάτι το σύνθετο, η ανάγκη προστασίας των άγριων ζώων υπό εξάφaniση ήρθε στο φως της δημοσιότητας, “(ξανα)γεννήθηκε” η χορτοφαγική διατροφή και τα ζώα μπήκαν στα σπίτια των ανθρώπων.³¹ Αν και η απόσταση ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα ήταν ακόμα εμφανής, ήταν αυτή η απόσταση που κέντρισε την περιέργεια των ακαδημαϊκών κύκλων για την εμβάθυνση και κατανόηση του ζωικού κόσμου. Ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρήθηκε μια σημαντική αύξηση του ενδιαφέροντος προς τις μελέτες που επικεντρώνονται στα ζώα, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του διαλόγου σχετικά με τα ανθρώπινα και μη είδη. Πιθανότατα, σημαντικό υποβοήθημα προς αυτήν την κατεύθυνση να υπήρξε η διαρκώς αυξανόμενη επιστημονική δραστηριότητα με σειρές βιβλίων, τόμων και περιοδικών που εκδίδονται (λ.χ. το περιοδικό *Society and Animals* ή το *Journal of Animal Science*) ή ακόμα και η εμφάνιση ορισμένων πανεπιστημιακών προγραμμάτων σπουδών, τα οποία εστιάζουν στη μελέτη των ζώων και στα φαινόμενα που σχετίζονται με αυτά (λ.χ. MSc in Applied Animal Behaviour and Animal Welfare στο University of Edinburgh). Σύμφωνα με έρευνα της Tufts University School of Veterinary Medicine (2003), υπάρχουν περισσότερα από 110 πανεπιστημιακά προγράμματα τέτοιου είδους, τα οποία επικεντρώνονται κυρίως στα φιλοσοφικά, νομικά και επιστημονικά ερωτήματα που αφορούν τα ζώα (με τις κοινωνικές επιστήμες, την εγκληματολογία, την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία και την ψυχολογία να υποεκπροσωπούνται στο πεδίο αυτό).³²

Αποδείξεις της προφανούς αυτής μεταβολής του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος βρίσκονται στο Ηνωμένο Βασίλειο, στις ΗΠΑ, στον Καναδά, στην Αυστραλία και σε διάφορα άλλα μέρη του κόσμου. Αν και οι πρόγονοι αυτής της κίνησης ταυτίζονται με την ηθική φιλοσοφία, τον φεμινισμό, το δίκαιο και τη βιολογία, οι υποστηρικτές της προέρχονται επίσης από επιστήμες σχετικές με τα ζώα, την

³¹ A. Franklin, *Animals and Modern Cultures: A Sociology of Human-Animal Relations in Modernity*, Sage Publications, London, 1999, σελ. 12.

³² M. Alagappan, *Expanding Humane Education: the Development of “Animals and Society” Courses in Liberal Arts Colleges*, MS thesis, Center for Animals and Public Policy, Tufts University School of Veterinary Medicine, 2003, σσ. 8-9.

ανθρωπολογία, την γεωγραφία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία καθώς και από πολιτικούς, οικονομικούς και περιβαλλοντικούς επιστημονικούς κλάδους.

Ποικίλες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις και απόψεις αναφορικά με το πλαίσιο αλληλεπίδρασης ανθρώπων και ζώων διαδραμάτισαν προεξέχων ρόλο στην ανάπτυξη και εξέλιξη αυτού του πεδίου σπουδών και μελετών. Η αρχή συνέβη, πιθανότατα, με την εφαρμογή της κοινωνικής θεωρίας στην ιστορία και τους στόχους του κινήματος για τα δικαιώματα των ζώων (ο Keith Tester, για παράδειγμα, μίλησε για την ανάγκη σύναψης κοινωνικών σχέσεων των ανθρώπων με τα υπόλοιπα ζώα, θεωρώντας ότι η ανάπτυξη νομοθετικής ρύθμισης για την κακοποίηση των ζώων ήταν επιτακτική στο πλαίσιο της «εκπολιτιστικής διαδικασίας»³³, αντιπροσωπεύοντας τη θεμελιοποίηση των σύγχρονων απαιτήσεων για τα δικαιώματα των ζώων)³⁴ αλλά, σε καμία περίπτωση, οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις δεν εξαντλούνται στην πνευματική ιστορία, τον κοινωνικό κονστρουκτιβισμό ή στην εθνογραφία. Για παράδειγμα, οι κοινωνιολόγοι έχουν συνεισφέρει αρκετές φορές στο περιοδικό *Society and Animals*³⁵, το οποίο γιόρτασε την 21^η του επέτειο το 2014. Επιπροσθέτως, λαμβάνοντας περισσότερες από 300 υπογραφές, το ινστιτούτο *Society & Animals* πέτυχε τον στόχο του και απέκτησε τον δικό του αυτόνομο τομέα στην ASC.

1.8. Τα δικαιώματα των ζώων και η οικολογική προσέγγιση: Οι θεμελιώδεις διαφορές και τα κοινά τους στοιχεία

Ας δούμε παρακάτω, εν συντομία, ορισμένες καίριες διαφορές ανάμεσα στα κινήματα που εμφανίστηκαν τόσο για το περιβάλλον όσο και για τα ζώα, ως ένα προοίμιο προσδιορισμού για το υπάρχον κοινό έδαφος μεταξύ τους αλλά και, εν τέλει, για να αναγνωρίσουμε τη συνεισφορά τους ως προς την ανάδυση της Πράσινης Εγκληματολογίας.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960, όπου τα κινήματα για την προστασία τόσο του περιβάλλοντος όσο και των ζώων έκαναν την εμφάνισή τους στο διεθνές προσκήνιο, οι στόχοι και η φιλοσοφία τους ακολούθησαν σαφώς διαφορετική τροχιά, με σφοδρές –κάποιες φορές– αντιπαραθέσεις. Ο J. Baird Callicott αντικατοπτρίζει ευκρινώς την εν λόγω κατάσταση, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η περιβαλλοντική ηθική (δηλαδή ο κλάδος της γνώσης που μελετά τη σχέση των ανθρώπων ως προς το

³³ K. Tester, *Animals and Society: The Humanity of Animal Rights*, Routledge, London, 1991, σσ. 68-89.

³⁴ Βλ. και T. Benton, ό.π., σσ. 210-211. Ο Benton θεωρεί τα ζώα ως κομμάτι των ανθρώπινων κοινωνιών σε βάθος χρόνου και πολιτισμών αλλά ισχυρίζεται ότι χρειάζονται καίριες αλλαγές στις ανθρώπινες κοινωνικές πρακτικές έως ότου παρατηρηθεί κάποια σημαντική μεταβολή στον τρόπο μεταχείρισης των ζώων.

³⁵ Το περιοδικό *Society and Animals* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1993 υπό την αιγίδα του Animals and Society Institute. Έκτοτε εκδίδεται 6 φορές το χρόνο και περιλαμβάνει αξιολογημένες μελέτες σχετικά με τα μη ανθρώπινα ζώα από την ψυχολογία, την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την πολιτική επιστήμη και άλλες κοινωνικές επιστήμες και την ιστορία, τη λογοτεχνική κριτική, και άλλων κλάδων των ανθρωπιστικών επιστημών. Τα θέματα που ασχολείται κυρίως αφορούν: τη βαναυσότητα προς τα ζώα, θεραπευτικές χρήσεις των ζώων, άλλες αλληλεπιδράσεις ανθρώπου και ζώων, τα ζώα στην έρευνα, την εκπαίδευση, την ιατρική, τη γεωργία, τις κυνομαχίες, τα ζώα σε τσίρκο κ.λπ.

περιβάλλον και τα μη ανθρώπινα στοιχεία του) και η απελευθέρωση των ζώων ήταν, τουλάχιστον στα πιο κεντρικά τους σημεία, αντίθετες μεταξύ τους ειδικά από φιλοσοφική σκοπιά.³⁶ Ως εκ τούτου, σύμφωνα πάντα με τον Callicott, οι περιβαλλοντικοί ηθικολόγοι εστιάζουν κυρίως στην ευημερία της βιοτικής κοινότητας ως σύνολο ενώ οι μαχόμενοι απελευθερωτές των ζώων στο πιο περιορισμένο κριτήριο της ηθικής υπόστασης και των δικαιωμάτων των ζώων.³⁷ Η διαχωριστική γραμμή που χάραξε ο Callicott δεν είχε σημαντικά αυξημένη διάρκεια, καθώς δεν άργησε να προβεί σε αναθεώρηση της πάλαι ποτέ πάγιας θέσης του, δηλώνοντας ότι ίσως τελικά τα εν λόγω κινήματα να διέθεταν κάποιο κοινό έδαφος *υπό τον όρο*³⁸ το κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων να περιόριζε τις ανησυχίες του μόνο για τα οικόσιτα ζώα, τα πειραματόζωα και τα ζώα εκτροφής, παραμερίζοντας το πεδίο των άγριων ζώων.³⁹

Στο σημείο αυτό, λοιπόν, ας προχωρήσουμε σε μια περισσότερο εποικοδομητική χαρτογράφηση των “κοινών περιοχών” ανάμεσα στην οικολογική προσέγγιση και αυτή που θέτει στο επίκεντρο τα δικαιώματα των ζώων. Η αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και ζώων υπήρξε παραδοσιακά αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης κυριαρχίας και του φυσικού περιβάλλοντος και έχει μελετηθεί εκτενώς κατά καιρούς. Οι περιβαλλοντικοί ιστορικοί για παράδειγμα, έχουν ανελλιπώς παρουσιάσει τους τρόπους που οι άνθρωποι εκμεταλλεύονταν τα ζώα προς όφελός τους ήδη από την προϊστορική εποχή, όπου οι άνθρωποι ζούσαν ως νομάδες κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες σε ολιγάριθμες κοινωνίες, έως και την εποχή της αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης, όπου τα ζώα χρησιμοποιήθηκαν είτε ως μέσα μεταφοράς είτε ψυχαγωγίας.⁴⁰ Η παρουσία ή απουσία των ζώων αποτέλεσε εργαλείο οριοθέτησης μιας ποικιλίας κατασκευασμένων σημείων και χώρων: τα σύνορα, την πόλη, τα προάστια, τα πάρκα και τα απομακρυσμένα μέρη, στα οποία δεν ήταν αισθητή η ανθρώπινη παρουσία ή επέμβαση.⁴¹ Τα περιττώματα των ζώων διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία και στην γεωγραφική χωροθέτηση των σφαγείων, καθώς και στην ανάπτυξη πρακτικών υγιεινής στο όνομα της διατήρησης της βιοποικιλότητας και των ευπαθών οικοσυστημάτων. Σύμφωνα με τον Beirne, υπήρξαν φορές όπου τα ζώα θεωρήθηκαν υπαίτια για την πρόκληση περιβαλλοντικών καταστροφών ή μετάδοση λοιμωδών νοσημάτων (π.χ. ιός του Δυτικού Νείλου από μολυσμένα κουνούπια, σπογγώδης εγκεφαλοπάθεια των βοοειδών ή ευρέως γνωστή ως “νόσος των τρελών αγελάδων”, γρίπη των πτηνών, βορρελίωση ή νόσος του Lyme από το τσιμπούρι *Ixodes ricinus*), με άμεσο επακόλουθο την θανάτωση χιλιάδων ζώων, την εκδήλωση ηθικών πανικών, σωρεία απολυμένων αγροτών και εργατών από τις πτηνοτροφικές και κτηνοτροφικές μονάδες που έβαζαν λουκέτο η μία πίσω από την άλλη,

³⁶ J. B. Callicott, ‘Animal Liberation: A Triangular Affair’, *Environmental Ethics*, Vol. 2, No. 1, 1980, σσ. 311-328.

³⁷ Ο.π.

³⁸ Η έμφαση δική μου.

³⁹ P. Shepard, *The Others: How Animals Made Us Human*, Island Press, Washington, DC, 1996.

⁴⁰ H. Ritvo, ‘“Animal Planet”’, *Environmental History*, Vol. 9, No. 2, 2004, σσ. 204-220 και T. Benton, *Natural Relation: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, Verso, London, 1993, σσ. 62-66.

⁴¹ N. Vialles, *Animal to Edible*, J. A. Underwood (μτφ.), Cambridge University Press, Cambridge, 1994, σσ. 15-18.

ακόμα και την άνθιση του διασυνοριακού λαθρεμπορίου εμβολίων για την πρόληψη αυτών των ιών.⁴² Παρά την ποινικοποίηση ανθρώπινων πράξεων βίας προς τα ζώα (π.χ. κυνομαχίες, κοκκορομαχίες, κυνήγι αρκούδων) και τους νόμους και θεσμούς που εμφανίστηκαν για την προστασία τους ήδη από τον 19^ο αιώνα στη Μεγάλη Βρετανία (π.χ. Martin's Act to Prevent the Cruel and Improper Treatment of Cattle του 1822 και Society for the Prevention of Cruelty to Animals το 1824), ποιος εγγυάται ότι τέτοιου είδους νομοθετικές προσεγγίσεις δεν αποτελούν ένα ακόμα μέσο της κρατικής εξουσίας για μονοπωλίωση της βίας και, ως εκ τούτου, έναν ακόμη τρόπο διακυβέρνησης και εκπολιτισμού του ‘‘δημοσίου εδάφους’’;⁴³ Και, τελικά, κατά πόσο μεταβλήθηκαν οι στάσεις των ανθρώπων απέναντι στα ζώα μέσα από αυτά τα νομοθετήματα και τις πρακτικές;

Εν συνεχεία, ας μην ξεχνάμε ότι κανένα οικολογικό ζήτημα, μέχρι τώρα, δεν έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ειδικών και του κοινού, όσο η υπερθέρμανση του πλανήτη. Σύμφωνα με επιστημονικές έρευνες της IPCC, η θερμοκρασία της Γης ενδέχεται να αυξηθεί κατά 1.4-5.8 °C εντός της χρονικής περιόδου 1990-2100.⁴⁴ Οι συνέπειες μίας τέτοιας ενδεχόμενης αύξησης, επεκτείνονται και σε άλλου είδους μεταβολές, όπως αύξηση της στάθμης των θαλασσών ή δημιουργία ακραίων καιρικών φαινομένων όπως πλημμύρες, τυφώνες ή εξαφάνιση βιολογικών ειδών. Σε σύγκριση με τη δεκαετία του 1950, η παγκόσμια κατανάλωση κρέατος έχει πενταπλασιαστεί και ως το 2050 προβλέπεται να έχει υπερδιπλασιαστεί σε σχέση με τα επίπεδα του 1999 – από 229 εκατομμύρια τόνους σε 465 εκατομμύρια τόνους. Οι τομείς της κτηνοτροφίας και πτηνοτροφίας προβάλλονται ως από τους πιο σημαντικούς παράγοντες στα πιο σοβαρά περιβαλλοντικά προβλήματα, σε τοπική και παγκόσμια κλίμακα, σύμφωνα με την έκθεση *Livestock's Long Shadow* του FAO.⁴⁵ Καταρχήν, οι βιομηχανίες εκτροφής έχουν καταστεί πρωταρχικές πηγές εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και, ειδικότερα, διοξειδίου του άνθρακα λόγω ότι τα περισσότερα δάση έχουν αποψιλωθεί για να κάνουν χώρο σε βοσκοτόπια (η εκτροφή ζώων καταλαμβάνει το 30% της ξηράς της γης) και χωράφια για την καλλιέργεια σπόρων ζωοτροφής (η Βραζιλία κατέχει το 26% της παγκόσμιας παραγωγής σπόρων σόγιας που ο μεγαλύτερος όγκος τους εξάγεται στην Ευρώπη ως ζωοτροφή⁴⁶). Έπειτα, μια αγελάδα εκτιμάται ότι παράγει κατά μέσο όρο 600 λίτρα μεθανίου την ημέρα και σε συνδυασμό με το άζωτο που απελευθερώνεται από τα λιπάσματα και τα περιττώματα των ζώων, μπορούν να μετατραπούν σε νιτρώδες οξείδιο (ισχυρό θερμοκηπικό αέριο), ενισχύοντας σημαντικά το φαινόμενο του

⁴² P. Beirne P., *The Origins and Growth of Criminology*, Aldershot, Dartmouth, UK, 1994.

⁴³ Βλ. K. Thomas, *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*, Oxford University Press, Oxford, 1983, N. Elias, ‘An Essay on Sport and Violence’, στο N. Elias & E. Dunning (επιμ.), *Quest for Entertainment*, Basil Blackwell, Oxford, 1983, ειδικά σσ. 150-174 και A. Franklin, ό.π., 1999.

⁴⁴ R. Kerr, ‘‘How Hot Will the Greenhouse World Be?’’, *Science Magazine*, Vol. 309, No. 5731, 2005, σελ. 100.

⁴⁵ FAO, *Livestock's Long Shadow*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2006, σελ. xx.

⁴⁶ Η ικανότητα των τροπικών δασών να σταθεροποιούν το διοξείδιο του άνθρακα είναι σημαντικός παράγοντας στην καταπολέμηση του φαινομένου του θερμοκηπίου. Έτσι, έμμεσα, ακόμα και η καλλιέργεια σπόρων για ζωοτροφές ωθεί την κλιματική αλλαγή.

θερμοκηπίου.⁴⁷ Τέλος, η ενέργεια που καταναλώνεται για την παραγωγή ενός κιλού των πιο κοινών τύπων κρέατος –χοιρινό και βοδινό– είναι 8,3 και 12,8 κιλοβατώρες αντίστοιχα, όταν η παραγωγή ενός κιλού λαχανικών που περιέχουν αρκετή από την πρωτεΐνη που, διαφορετικά οι άνθρωποι θα λάμβαναν από τα ζωικά προϊόντα, απαιτεί μόνο 0,86 κιλοβατώρες^{48, 49}. Η φράση του Dale Jamieson αποτυπώνει με σαφέστατο τρόπο την παραπάνω κατάσταση:

«Η εμμονή των ανθρώπων για κατανάλωση βόειου κρέατος στις βιομηχανικές χώρες δεν αποτελεί μονάχα μια ηθική θηριωδία προς τα ζώα αλλά είναι, επίσης, υπεύθυνη για την εμφάνιση προβλημάτων υγείας προς τους καταναλωτές αυτού, μειώνει τα αποθέματα σιτηρών για τους φτωχούς [...] συνεισφέρει στην κλιματική αλλαγή, οδηγεί στη μετατροπή των δασών σε βοσκοτόπια και ενοχοποιείται για τον αφανισμό ενδημικών φυτών και ζώων».

Είναι ξεκάθαρο πλέον, ότι οι υπερασπιστές των δικαιωμάτων των ζώων και το ανήσυχο πνεύμα των περιβαλλοντολόγων συναντιούνται σε θέματα κοινού βεληνεκούς, αφού και οι δύο πλευρές έχουν όφελος από την μείωση των καθεστώτων εντατικής εκτροφής· οι πρώτοι σκεπτόμενοι τις φρικαλεότητες που υφίστανται τα ζώα και οι δεύτεροι για τις σοβαρές επιπτώσεις που αφήνει το αποτύπωμά τους στον πλανήτη.

⁴⁷ FAO, ό.π., 2006, σσ. 82-114.

⁴⁸ Sweden's University of Agricultural Sciences (Lantbruksuniversitet), *Vegan - Vegetarian - Omnivore? (Vegan – vegetarian – allätare?)*, 1997, σελ. 47.

⁴⁹ Αυτό συμβαίνει κυρίως γιατί τα ζώα καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες ενέργειας – είτε βόσκοντας, είτε τρώγοντας σπόρους από καλλιέργειες – πριν σφαχθούν για το κρέας τους. Η σφαγή, η μεταφορά, η επεξεργασία και το μαγείρεμα θεωρούνται σημαντικό μέρος κατανάλωσης ενέργειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

2.1. Προσπάθειες ορισμού

Είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι οι περισσότερες εγκληματολογικές μελέτες και έρευνες σχετικά με την κακοποίηση των ζώων δεν παρέχουν έναν ακριβή ορισμό του εν λόγω όρου – και όπου επιχειρείται μια προσπάθεια διατύπωσης, παραμένει προσκολλημένη σε περιπτώσεις κακομεταχείρισης κατοικίδιων ζώων και τη σύνδεσή τους με άλλες μορφές βίας μεταξύ ανθρώπων, όπως ακριβώς έκαναν οι Ridgon και Tapia κατά τη διάρκεια έρευνάς τους σε επιθετικά προς τα ζώα παιδιά και τις πιθανότητες των τελευταίων για εμφάνιση εγκληματικής συμπεριφοράς στο μέλλον.⁵⁰ Πουθενά, βέβαια, δεν προσφέρουν έναν σαφή ορισμό για το τι πράγματι εστί η κακοποίηση ενός ζώου. Παρομοίως, ο Frank Ascione κατά τη διάρκεια των μελετών του σχετικά με τη βία των παιδιών ενάντια στα ζώα, πρότεινε τον ορισμό της κακοποίησης των τελευταίων ως «[...] μια κοινωνικά μη αποδεκτή συμπεριφορά η οποία, εκ προθέσεως, προκαλεί αδικαιολόγητο πόνο, ταλαιπωρία, δυστυχία ή/και θάνατο ενός ζώου».⁵¹ Η περιγραφή, όμως, ως «μια κοινωνικά μη αποδεκτή συμπεριφοράς» συμπεριλαμβάνει μία δόση σχετικότητας και, επιπροσθέτως, ο Ascione δε μεριμνά για τον παράγοντα της ακούσιας πρόκλησης βλάβης προς τα ζώα.

Οι Hannelie Vermeulen και Johannes Odendaal (1993) καταπιάστηκαν αποκλειστικά με το ερώτημα ορισμού της κακοποίησης ζώων, προσφέροντας μια τυπολογία που απαντά μονάχα στα ζώα συντροφιάς και παραμερίζοντας στην ουσία μια ευρεία κατηγορία με βάναντσες συμπεριφορές προς άλλα ζώα. Ενδεικτικά, κατηγοριοποίησαν την βία προς τα ζώα σε 2 κατηγορίες: την σωματική και την ψυχική είτε εκ προθέσεως είτε όχι.^{52, 53} Ως σωματική βία όρισαν την επίθεση, τον πυροβολισμό, τον ακρωτηριασμό, την κτηνοβασία, την μη παροχή στέγης και τροφής, τις κυνομαχίες κ.ά.⁵⁴ Ως ψυχική βία, από την άλλη, όρισαν την έλλειψη στοργής και την πρόκληση φόβου και άγχους προς αυτά.⁵⁵

Ο Robert Agnew, κατά τη προσπάθεια του να αποδώσει τις αιτίες της κακοποίησης των ζώων και στηριζόμενος στην τυπολογία των Vermeulen και Odendaal, έδωσε έναν περισσότερο ευρύ ορισμό, θεωρώντας ως κακοποίηση «κάθε πράξη που συμβάλλει στον πόνο ή θάνατο ενός ζώου ή,

⁵⁰ Σχετικά με την έρευνα, βλ. J. D. Ridgon & F. Tapia, 'Children who are cruel to animals – A Follow-Up Study', *Journal of Operational Psychiatry*, Vol. 8, No. 1, 1977, σσ. 27-36.

⁵¹ Βλ. F. R. Ascione, 'Children who are cruel to animals: A Review of Research and Implications for Developmental Psychopathology', *Anthrozoös*, Vol. 6, No. 4, 1994, σσ. 226-247.

⁵² Η έμφαση δική μου.

⁵³ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. H. Vermeulen & S. J. Odendaal, 'Proposed Typology of Companion Animal Abuse', *Anthrozoös*, Vol. 6, No. 4, 1993, σελ. 251.

⁵⁴ Ο.π.

⁵⁵ Ο.π.

γενικότερα, απειλεί την ευημερία του», προσδίδοντας ιδιαίτερη μέριμνα για την κακοποίηση των ζώων στις βιομηχανικές κτηνοτροφικές και πτηνοτροφικές μονάδες παραγωγής, στο κυνήγι και στα εργαστηριακά πειράματα.⁵⁶ Βάσει των προγενέστερων αποτυχημένων προσπαθειών ορισμού του φαινομένου, το εξηγητικό μοντέλο του Agnew συστήνεται ως μια βελτίωση επί της κατάστασης αλλά, λόγω ότι εστιάζει αποκλειστικά σε ψυχολογικές πτυχές, αποτυγχάνει να μεριμνήσει για τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αιτίες που ενυπάρχουν στο υπόβαθρο.

Ούτε το ίδιο το νομοθετικό πλαίσιο δεν έχει επιτύχει στο να διατυπώσει έναν σαφή ορισμό για την κακοποίηση ενός ζώου. Προς αποσαφήνιση, το άρθρο 1 του νόμου του έτους 1986 για την προστασία και ευημερία των ζώων στο Βέλγιο (Loi du 14 août 1986 relative à la protection et au bien-être des animaux) αναφέρει ότι κανείς δεν επιτρέπεται να διαπράττει πράξεις που δεν προβλέπονται στον παρόντα νόμο και εξυπηρετούν τον αδικαιολόγητο θάνατο ή πόνο ενός ζώου.⁵⁷ Από τις πρώτες γραμμές διακρίνει κανείς την αοριστία και ασάφεια των λέξεων, όπως ο χαρακτηρισμός «αδικαιολόγητο», κάνοντας εμφανέστατη την ανθρωποκεντρική κατεύθυνση του νόμου. Υπό αυτή την άποψη, επομένως, τα πάντα καθίστανται αποδεκτά και δικαιολογήσιμα υπό την προϋπόθεση ότι εξυπηρετούν τις ανθρώπινες ανάγκες.

2.2. Η άγνοια των ανθρώπων για την κακοποίηση ζώων

Το μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων δεν γνωρίζει τον δυσμενή αντίκτυπο που δύνανται να έχουν οι πράξεις του προς τα ζώα – είτε άμεσα είτε έμμεσα. Η συμμετοχή σε βλαπτικές ενέργειες οι οποίες με τη σειρά τους συντελούν στην περιβαλλοντική μόλυνση και στην καταστροφή των φυσικών οικοτόπων (π.χ. αποψίλωση δασών, απόρριψη επικίνδυνων απορριμμάτων σε δάση ή ακτές κ.λπ.), αποτελούν τις μεγαλύτερες απειλές για την ευημερία των ζώων.⁵⁸ Έπειτα, ο μεγαλύτερος όγκος ερευνών αποδεικνύει ότι οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν ότι τα περισσότερα από τα προϊόντα που αγοράζουν έχουν δοκιμαστεί σε πειραματόζωα· και εάν το γνωρίζουν, δεν είναι ενήμεροι για τους βάνανυσους τρόπους αυτών πειραμάτων.⁵⁹ Ενήμεροι, βέβαια, δεν είναι ούτε για την κακοποίηση που υφίστανται τα ζώα στα τσίρκο, τα ροντέο ή τους ζωολογικούς κήπους.

Η δυτική φιλοσοφία και θρησκεία διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στο γεγονός ότι οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν την πεποίθηση ότι τα ζώα δεν είναι ικανά να βιώσουν το αίσθημα του πόνου ή ότι

⁵⁶ R. Agnew, ό.π., 1998, σελ. 179.

⁵⁷ Βλ. http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=1986081434&table_name=loi, επίσκεψη 14/05/2015.

⁵⁸ S. R. Kellert, 'American Attitudes Toward and Knowledge of Animals: An Update', *International Journal for the Study of Animal Problems*, Vol. 1, No. 2, 1980, σσ. 87-119.

⁵⁹ S. Plous, 'Psychological Mechanisms in the Human Use of Animals', *Journal of Social Issues*, Vol. 49, No. 1, 1993, σσ. 11-52.

δεν βιώνουν τον πόνο όπως ο άνθρωπος⁶⁰, αν και οι παραπάνω αντιλήψεις έχουν αποδοκιμαστεί έντονα από πολλούς θεωρητικούς τα τελευταία χρόνια⁶¹. Η κύρια αιτία της άγνοιας των ανθρώπων για τις αρνητικές συνέπειες που ενδέχεται να έχουν οι πράξεις τους (είτε φυσικές είτε συμβολικές) στην ευημερία των ζώων έγκειται στο γεγονός ότι η μεγαλύτερη μερίδα των ανθρώπων βρίσκεται μακριά από τις κτηνοτροφικές και πτηνοτροφικές βιομηχανίες, τα σφαγεία, τα ερευνητικά εργαστήρια, τα τσίρκο κ.ο.κ. Επίσης, η ίδια η γλώσσα που χρησιμοποιούμε μάς απομακρύνει από την πραγματικότητα· αντί να πούμε ότι τρώμε “γουρούνια” ή “αγελάδες”, τα ονομάζουμε “χοιρινές μπριζόλες”, “μπέικον” και “χάμπουργκερ”. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο ψυχολόγος Albert Bandura (θεμελιωτής της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης), τέτοιου είδους «ευφημιστική τιτλοφόρηση» (euphemistic labeling) χρησιμοποιείται συχνά για να συγκαλυφθούν αντιπαθητικές συμπεριφορές ή για να καταστούν αυτές αποδεκτές (όπως και στις τρομοκρατικές επιθέσεις, όπου οι αθώοι νεκροί πολίτες χαρακτηρίζονται από τους τρομοκράτες –οι οποίοι αυτοονομάζονται “μαχητές της ελευθερίας”– ως “παραπλευρες απώλειες”).⁶² Η κατάσταση είναι παρόμοια και εντός των σφαγείων ή των ερευνητικών κέντρων, όπου οι εργαζόμενοι “κρατούν αποστάσεις” από τα ζώα προσδίδοντάς των, αντί για εξατομικευμένα ονόματα, άψυχα καρτελάκια αριθμών, αποπροσωποποιώντας με αυτόν τον τρόπο την κακοποίηση που διαδραματίζεται. Άλλωστε αυτό που ξεχωρίζει ένα κατοικίδιο ζώο (pet), ως ένα «ανθρωποποιημένο ζώο», από ένα πειραματόζωο ή ζώο εκτροφής, σύμφωνα με τον C. Levi-Strauss, είναι ότι το κατοικίδιο διαθέτει ένα όνομα και δεν καταναλώνεται ως τροφή από τον άνθρωπο.⁶³ Η άγνοια των ανθρώπων για την πραγματική κατάσταση στους χώρους εκτροφής και σφαγής διογκώνεται από τον ειδυλλιακό τρόπο που προβάλλεται η ζωή των ζώων στις φάρμες μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τον εκπαιδευτικό χώρο⁶⁴, ενώ οι ερευνητές με τη σειρά τους δηλώνουν επί μονίμου βάσεως ότι τα πρωτόκολλα αξιοπρεπούς μεταχείρισης των πειραματόζωων τηρούνται συστηματικά μέσα στα εργαστήρια⁶⁵.

Αν και αυτή η άγνοια προωθείται σκόπιμα από τη ζωική βιομηχανία (ίσως βιομηχανία του κέρδους θα αποτελούσε έναν περισσότερο αντιπροσωπευτικό όρο), είναι εμφανές ότι μεγάλη μερίδα ανθρώπων συμμετέχει εθελοντικά στην όλη διαδικασία. Αν και οι περισσότεροι ανησυχούν για την

⁶⁰ Βλ. D. K. Darden & S. K. Worden, ‘Marketing Deviance: The Selling of Cockfighting’, *Society and Animals*, Vol. 4, No. 2, 1996, σσ. 211-231 και Plous, ό.π.

⁶¹ Βλ. T. Benton, ό.π., 1993, σσ. 62-89 και J. Serpell, *In the Company of Animals: A Study of Human-Animal Relationships*, Basil Blackwell, New York, 1986, σσ. 60-70, 147-160.

⁶² A. Bandura, ‘Selective Activation and Disengagement of Moral Control’, *Journal of Social Issues*, Vol. 46, No. 1, 1990, σσ. 31-32.

⁶³ C. Levi-Strauss, *The Savage Mind*, R. Needham (μτφ.), Chicago University Press, Chicago, Illinois, 1966, σσ. 161-210.

⁶⁴ Βλ. L. Finsen & S. Finsen, *The Animal Rights Movement in America*, Twayne, New York, 1994, σελ. 155 και Plous - S., ό.π.

⁶⁵ Βλ. E. Baldwin, ‘The Case for Animal Research in Psychology’, *Journal of Social Issues*, Vol. 49, No. 1, 1993, σσ. 121-131.

ευημερία των ζώων, την ίδια στιγμή συμμετέχουν σε επιβλαβείς για τα ζώα δραστηριότητες, είτε αποστασιοποιούμενοι των εαυτών τους από τις αρνητικές συνέπειες της συμπεριφοράς τους είτε θεωρώντας ότι οι πράξεις τους δεν συντελούν καν σε αρνητικό αποτέλεσμα. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Peter Singer, οι άνθρωποι πιστεύουν πως οι κυβερνήσεις θα παρέμβουν όταν η κακοποίηση των ζώων λάβει ανησυχητικές διαστάσεις.⁶⁶ Έως τότε, λοιπόν, ζουν εφησυχασμένοι μέσα στην ολική ή μερική άγνοιά τους.

2.3. Άνθρωπος και ζώα: Μια σχέση «ηθικής σχιζοφρένειας»

Σύμφωνα με τον Gary Francione, υπάρχει μία προφανής ανομοιότητα μεταξύ όσων οι άνθρωποι ισχυρίζονται ότι πιστεύουν σχετικά με τα ζώα και ο τρόπος που πραγματικά τα μεταχειρίζονται, χαρακτηρίζοντας την εν λόγω κατάσταση ως «ηθική σχιζοφρένεια» (moral schizophrenia).⁶⁷ Από την μία πλευρά, οι άνθρωποι έχουν την πεποίθηση ότι τα ζώα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν και, από την άλλη πλευρά, η αληθινή συμπεριφορά των ανθρώπων προς αυτά έρχεται σε οξεία αντίθεση με τους προηγούμενους ισχυρισμούς.⁶⁸ Ειδικότερα, τα 2/3 των Αμερικανών δηλώνουν ότι «το δικαίωμα ενός ζώου να ζει χωρίς να υποφέρει οφείλει να είναι εξίσου σημαντικό όσο και το δικαίωμα ενός ανθρώπου να ζει χωρίς πόνο» και περισσότερο από το 50% θεωρεί ότι είναι λάθος να σκοτώνουμε ζώα για τη γούνα τους.⁶⁹ Οι αντιλήψεις αυτές αντικατοπτρίζονται, επίσης, και σε άλλη κράτη-έθνη. Για παράδειγμα, το 94% των Βρετανών και το 88% των Ισπανών θεωρούν ότι τα ζώα πρέπει να προστατεύονται από πράξεις βαναυσότητας εις βάρος τους, ενώ μόνο το 14% των Ευρωπαίων συμφωνεί με τη χρήση πειραματόζωων, έστω και εάν ο τελικός σκοπός αφορά τη δημιουργία φαρμάκων που θα σώσουν ανθρώπινες ζωές.⁷⁰

Υπάρχει, όμως, και η άλλη όψη του νομίσματος, με τις στατιστικές του Αμερικανικού Υπουργείου Γεωργίας να μαρτυρούν ότι κάθε χρόνο θανατώνονται περισσότερα από 8 δισεκατομμύρια ζώα ή 950.000 ανά ώρα ή 16.000 ανά λεπτό, τα οποία εκτρέφονται υπό άθλιες συνθήκες, ακρωτηριάζονται με ποικίλες τεχνικές και δίχως αναισθησία, υπόκεινται μεταφορές μεγάλων αποστάσεων σε περιορισμένο χώρο, με κατάληξη την σφαγή τους.⁷¹ Επιπροσθέτως, οι άνθρωποι αγοράζουν ψάρια τα οποία ασφυκτιούν παγιδευμένα σε δίχτυα ή αστακούς οι οποίοι διατηρούνται επί εβδομάδες στριμωγμένοι σε δεξαμενές με τα πόδια τους δεμένα με λάστιχο, δίχως τροφή, με κατάληξη να

⁶⁶ P. Singer, *Animal Liberation*, Avon, New York, 1975, σελ. 228.

⁶⁷ G. L. Francione, *Introduction to Animal Rights: Your Child or the Dog?*, Temple University Press, Philadelphia, 2000, σσ. x-xxi.

⁶⁸ Ο.π.

⁶⁹ G. L. Francione, 'Animals-Property or Persons?', στο C. R. Sustain & M. C. Nussbaum (επιμ.), *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2004, σελ. 108.

⁷⁰ Ο.π.

⁷¹ Ο.π.

μαγειρευτούν ζωντανοί μέσα σε καυτό νερό (νεότερες μελέτες επιβεβαιώνουν ότι οι αστακοί πράγματι νιώθουν πόνο⁷²). Στις ΗΠΑ σχεδόν 200 εκατομμύρια ζώα σκοτώνονται ετησίως από κυνηγούς ενώ οι τελευταίοι δεν μπορούν να βρουν ούτε καν τα μισά από τα πληγωμένα θηράματα που ξέφυγαν, τα οποία καταλήγουν να περιφέρονται καταπονημένα και να αποβιώνουν αργότερα με μυσταρό τρόπο.⁷³ Τέλος, ανυπολόγιστος αριθμός ζώων υπόκεινται σε έκθεση τοξινών, ηλεκτροπληξία, εγκαύματα και δηλητηρίαση σε ερευνητικά εργαστήρια ανά τον κόσμο (κυρίως στις ΗΠΑ) με κατάληξη τον θάνατο ή δεινοπαθούν μέσα σε τσίρκο και κινηματογραφικά πλατό, προκειμένου να ψυχαγωγηθεί το ανθρώπινο είδος, έως ότου πάψουν να είναι χρήσιμα για τέτοιους σκοπούς. **Συνεπώς, πώς είναι δυνατόν οι άνθρωποι να κάνουν λόγο για σεβάσματα μεταχείριση των ζώων, όταν η ίδια τους η συμπεριφορά εκδηλώνει ακριβώς την αντίθετη αντίληψη;**

2.4. Η θεωρία εξουδετέρωσης στην κακοποίηση ζώων

Σύμφωνα με τον S. R. Kellert, οι περισσότεροι Αμερικανοί θεωρούν ότι τα ζώα έχουν ένα γενικότερο ηθικό δικαίωμα στη μη κακομεταχείριση αλλά η τελευταία δικαιολογείται όταν υπεισέρχονται ανθρώπινα συμφέροντα.⁷⁴ Ανάλογες έρευνες αποδεικνύουν ότι οι άνθρωποι εγκρίνουν το κυνήγι όταν αυτό πραγματοποιείται για αποκομιδή τροφής και όχι απλά για χόμπι ή ότι θα υποστήριζαν τα βάνανυα πειράματα στα ζώα όταν τα πρώτα επρόκειτο να σώσουν ανθρώπινες ζωές.⁷⁵

Οι εν λόγω στάσεις και αντιλήψεις συχνά ακολουθούν την τυπολογία των τεχνικών εξουδετέρωσης ή ουδετεροποίησης των Sykes και Matza (1957). Πρώτον, αρκετοί ισχυρίζονται ότι τα ζώα αξίζουν την κακοποίηση υπό συγκεκριμένες περιστάσεις· όταν κατέχουν κάποια χαρακτηριστικά ή γνωρίσματα που δεν αρέσουν στον άνθρωπο (π.χ. ακαθαρσίες, αγριάδα, παράσιτα), όταν το ζώο προβαίνει σε κάποια ειδική προς τον άνθρωπο πράξη (π.χ. ο σκύλος έφαγε μία κότα από το αγρόκτημα) ή για να ικανοποιηθεί μια ανθρώπινη προκατάληψη εναντίον συγκεκριμένων ειδών (π.χ. αυτοί που πιστεύουν σε δεισδιαιμονίες κλωτσούν τις μαύρες γάτες, τις οποίες θεωρούν ως κακό οιονό).⁷⁶ Δεύτερον, είναι αρκετοί εκείνοι που επικαλούνται ανώτερα ιδανικά έχοντας την πεποίθηση ότι τα ζώα υπηρετούν κάποιον ανώτερο σκοπό· οι κρεατοφάγοι μιλούν για τα οφέλη του κρέατος στην ανθρώπινη υγεία ενώ οι κτηνοτρόφοι ισχυρίζονται ότι η δουλειά τους είναι απαραίτητη για την

⁷² J. A. Foley, 'Experiments Show Crabs and Lobsters Experience Pain', *Nature World News*, 07/08/2013, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.natureworldnews.com/articles/3389/20130807/experiments-show-crabs-lobsters-experience-pain.htm>, επίσκεψη 23/05/2015.

⁷³ Ο.π.

⁷⁴ S. R. Kellert, ό.π.

⁷⁵ S. Plous, ό.π. και S. R. Kellert, ό.π.

⁷⁶ J. Serpell, ό.π., σελ. 160 και S. R. Kellert & A. R. Felthous, 'Childhood Cruelty toward Animals among Criminals and Noncriminals', *Human Relations*, Vol. 38, No. 12, 1985, σσ. 1113-1129.

ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών για ζωικό λίπος και κρέας⁷⁷, οι ερευνητές κάνουν λόγο για τη σωτηρία ανθρώπινων ζώων από τα πειράματα στα ζώα⁷⁸, οι κυνηγοί θεωρούν ότι προστατεύουν τόσο την άγρια φύση όσο και τους ανθρώπους από τα άγρια θηρία⁷⁹ ενώ κάποιοι άλλοι αποδίδουν τη βάνανυση συμπεριφορά τους προς τα ζώα υπό θρησκευτικούς όρους ισχυριζόμενοι ότι διαθέτουν θεϊκή έγκριση⁸⁰. Τρίτον, υποστηρίζεται ότι η στιγμιαία βάνανυση μεταχείριση ενός ζώου ενδέχεται να το απαλλάξει από μια χειρότερη μελλοντικά μεταχείριση· οι κυνηγοί ισχυρίζονται ότι γλιτώνουν τα ζώα από την ασιτία και τις ασθένειες λόγω της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και καταστροφής των οικοτόπων τους⁸¹ ενώ εκείνοι που διοργανώνουν κοκορομαχίες θεωρούν ότι τα πουλερικά τους λαμβάνουν άριστη φροντίδα συγκριτικά με εκείνα που ζουν στο φυσικό τους περιβάλλον⁸². Τέταρτον, υπάρχει και η μερίδα των ανθρώπων που κάνει λόγο για την «καταδίκη των καταδικαζόντων» (condemnation of the condemners). Οι άνθρωποι που κακοποιούν τα ζώα δεν δικαιολογούν τη συμπεριφορά τους, αλλά την ουδετεροποιούν προφασιζόμενοι ότι υπάρχουν άνθρωποι που διαπράττουν χειρότερες πράξεις. Για παράδειγμα, αρκετοί κατηγορούν τους υπερασπιστές των ζώων ότι νοιάζονται περισσότερο για αυτά παρά για τους ανθρώπους, ότι προβαίνουν σε βίαιες συμπεριφορές εναντίον των εργαζομένων στα εργαστήρια πειραματόζωων ή ότι και οι ίδιοι φορούν κάποιες φορές δερμάτινα μπουφάν και γούνες. Τέλος, πολύ συχνά οι δράστες κακοποίησης ζώων αρνούνται ή ελαχιστοποιούν την ευθύνη των πράξεων τους με το να κατηγορούν άλλους ως ηθικούς αυτουργούς π.χ. οι εργάτες μιας κτηνοτροφικής μονάδας αποδίδουν τη βάνανυση συμπεριφορά τους προς τα ζώα στις εντολές των αφεντικών τους, οι οποίοι με τη σειρά τους θεωρούν υπεύθυνους τους καταναλωτές που θέλουν φθηνό κρέας δίχως να τους ενδιαφέρει πώς αυτό μπορεί να επιτευχθεί χωρίς να υποφέρει το ζώο.⁸³

⁷⁷ S. Plous, ό.π.

⁷⁸ E. Baldwin, ό.π.

⁷⁹ L. Finsen & S. Finsen, ό.π.

⁸⁰ F. Hawley, 'The Moral and Conceptual Universe of Cockfighters: Symbolism and Rationalization', *Society and Animals*, Vol. 1, 1993, σσ. 159-168.

⁸¹ S. Plous, ό.π.

⁸² D. K. Darden & S. K. Worden, ό.π., 1996.

⁸³ T. Benton, ό.π., σσ. 89-90.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΣΤΗΝ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Αν και η κακοποίηση των ζώων δεν αποτελεί ένα άκρως ανεπτυγμένο πεδίο συζήτησης στον κλάδο της Εγκληματολογίας διάφορες προσεγγίσεις σχετικά με αυτά, ωστόσο, κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Σε αυτές του είδους τις προσεγγίσεις τα ζώα αντικατοπτρίζονται ως:

α) *Ανθρώπινη Ιδιοκτησία*, όπου αυτή η ιδιότητά τους έχει κυριαρχήσει στο πέρασμα των αιώνων. Τα ζώα εισέρχονται στο πεδίο του εγκληματολογικού ενδιαφέροντος ως αντικείμενα τα οποία έχουν κλαπεί, αρπαχτεί, καταχραστεί ή έχουν “χαλάσει”. Ως ιδιοκτησία, επίσης, εμφανίζονται σε ποικίλα σημεία της τροφικής αλυσίδας των κοινωνιών, όπως η βιομηχανία κρέατος, όπου υπόκειται συχνά σε εξαπάτηση σχετικά με την ποιότητα και την ποσότητα των “εμπορευμάτων” της ή σε ανθυγιεινές και επικίνδυνες για το ανθρώπινο είδος παραγωγικές πρακτικές, με μοναδικό στόχο το οικονομικό κέρδος.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το καυστικό σχόλιο του David Simon για τα συστατικά ενός χοτ-ντογκ: «Το χοτ-ντογκ, βάσει νόμου, περιέχει 69% νερό, αλάτι, μπαχαρικά, σιρόπι καλαμποκιού, δημητριακά και 15% κοτόπουλο. Υπάρχει ακόμα χώρος για αυτιά γουρουνιού, κρέας κατσίκας, μαστούς, μάτια, ουροδόχους κύστες και όλα τους νόμιμα». ⁸⁴ Το μήνυμα που επιθυμεί να προωθήσει ο Simon αφορά τις τεχνικές εξαπάτησης που χρησιμοποιούν οι συσκευαστές κρέατος (meatpackers), οι οποίες ενδέχεται να οδηγήσουν σε μία επικίνδυνη διατροφή για τον άνθρωπο και σε νοθευμένα προϊόντα. Καμία ετικέτα, όπως είναι ευρέως γνωστό, δεν υπάρχει σε ένα χοτ-ντογκ που να αναγράφει τον τρόπο εκτροφής και σφαγής του ζώου.

β) *Πρωτότυπα εγκληματικότητας για τους ανθρώπους*, άποψη που διαμορφώθηκε σε 3 σχολές της Εγκληματολογίας. Η πρώτη αφορά την θετικιστική σχολή, στην οποία ο Lombroso επινόησε την έννοια του «εκ γενετής εγκληματία» και απέδωσε το έγκλημα σε αταβισμό, δηλαδή σε επιστροφή του ατόμου σε παλαιότερη άγρια κατάσταση. ⁸⁵ Έπειτα, έκανε την εμφάνισή της η Οικολογική Σχολή του Σικάγο με τους Park και Burgess να υποστηρίζουν ότι οι ανθρώπινες κοινότητες εμφανίζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με τις ομάδες του φυτικού και του ζωικού βασιλείου: όπως στη φύση παρατηρείται ανταγωνισμός μεταξύ των ειδών για τον έλεγχο μίας περιοχής, έτσι και οι ανθρώπινες κοινότητες ακολουθούν τις «φυσικές διαδικασίες του απρόσωπου ανταγωνισμού» (impersonal competition) για τον έλεγχο τμημάτων της πόλης. ⁸⁶ Τέλος, η τρίτη σχολή αφορά την Βιο-Εγκληματολογία (Biocriminology ή Biosocial Criminology), κλάδος που εμφανίστηκε τη δεκαετία του '80 και

⁸⁴ D. Simon, *Elite Deviance*, Pearson, Boston, 2006, σελ. 137.

⁸⁵ C. Lombroso, *Criminal Man*, M. Gibson & N. Rafter (μτφ.), Duke University Press, Durcam, NC, (1876) 2006.

⁸⁶ R. E. Park & E. W. Burgess, *Introduction to the Science of Sociology*, University of Chicago Press, Chicago, 1921, σσ. 505-522 και Ζαραφονίτου Χ., *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004, σελ. 138.

συνέπεσε με το ενδιαφέρον μερικών επιστημόνων να μελετήσουν τις ανθρώπινες κοινωνίες βάσει ηθολογικών και οικολογικών κριτηρίων, καθώς και με την απομάκρυνση κάποιων κοινωνιολόγων από το ιμπεριαλιστικό δόγμα του Durkheim, ότι δηλαδή το κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο είναι αυτόνομο από το βιολογικό.⁸⁷ Σε αυτή την τρίτη σχολή, λοιπόν, συχνά η κοινωνική συμπεριφορά των ζώων μελετάται προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την ανθρώπινη εγκληματική συμπεριφορά. Σύμφωνα με τους Martin Daly και Margo Wilson (1988), για παράδειγμα, οι μελετητές μπορούν να πληροφορηθούν μεγάλο όγκο δεδομένων από τις ενέργειες μικρών και δειλών θηλαστικών τα οποία μετατρέπονται σε εξαιρετικά άγρια όταν πρόκειται να υπερασπιστούν τα νεογνά τους.

γ) *Ένδειξη διαπροσωπικής βίας στους ανθρώπους*. Αν και ακόμα δεν υπάρχουν εκτενή δεδομένα και μελέτες, η ενδοοικογενειακή βία συνδέεται και με την κακοποίηση του ζώου συντροφιάς που υπάρχει στο σπίτι.⁸⁸ Γενικότερα, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που επαληθεύουν τέτοιου είδους υποθέσεις και επιβεβαιώνουν ότι οι άνθρωποι που κακομεταχειρίζονται ζώα, ενδέχεται να πράξουν παρόμοια και με το ανθρώπινο είδος. Πολλοί είναι εκείνοι που θυμούνται ακόμα τον ένοπλο έφηβο Luke Woodham που δολοφόνησε εν ψυχρώ 2 συμμαθήτριάς του σε σχολείο των ΗΠΑ τον Οκτώβριο του 1997, αφού προηγουμένως ομολόγησε ότι είχε βασανίσει μέχρι θανάτου τη σκυλίτσα του Sparkle, υπερηφανευόμενος ότι επρόκειτο για «ένα αληθινά όμορφο θέαμα» το να τη βλέπει να βυθίζεται προς τον πυθμένα της λίμνης δεμένη μέσα σε μια σακούλα.⁸⁹

δ) *Φορείς δικαιωμάτων*. Αν και Πράσινη Εγκληματολογία δεν θεωρεί τα ζώα ως ζωντανά τεχνουργήματα, παρ' όλα αυτά δεν έχει προβληματιστεί επαρκώς σχετικά με τους όρους «δικαιώματα των ζώων» και «κακοποίηση των ζώων». Ας πάρουμε ως παράδειγμα το βιβλίο-ορόσημο *Criminology: A Sociological Introduction* των Carrabine κ.ά., το οποίο καταπιάνεται με θέματα όπως τη δηλητηρίαση των βοοειδών από την πυρηνική έκρηξη στην πόλη Bhopal της Ινδίας το 1984, το λαθρεμπόριο ζώων, την παράνομη αλιεία στην Αλάσκα και τις κυνομαχίες για ψυχαγωγικούς σκοπούς στην Βρετανία αλλά δεν προσδίδει ιδιαίτερη προσοχή στο περιεχόμενο της έννοιας των δικαιωμάτων των ζώων.⁹⁰ Ο Mark Halsey αποδοκιμάζει έντονα, πάντως, το εν λόγω πεδίο της

⁸⁷ Η Βιο-Εγκληματολογία αναζητά τις αιτίες της εγκληματικής και αντικοινωνικής συμπεριφοράς μέσα από γενετικούς, νευροβιολογικούς, περιβαλλοντικούς και εξελικτικούς παράγοντες. Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. A. Walsh & K. M. Beaver (επιμ.), *Biosocial Criminology: New Directions in Theory and Research*, Routledge, New York, 2009, σσ. 1-5, 16-17.

⁸⁸ Βλ. R. Agnew, 'The Causes of Animal Abuse: a Social-Psychological Analysis', *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998, σσ. 177-210, C. Flynn, 'Woman's Best Friend', *Violence against Women*, Vol. 6, No. 2, 2000, σσ. 162-177 και A. Baldry, 'Animal Abuse and Exposure to Interparental Violence in Italian Youth', *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 18, No. 3, 2003, σσ. 258-281.

⁸⁹ '2 Killings at School Linked to Satanic Cult', 15/10/2007, διαθέσιμο [στο http://articles.chicagotribune.com/1997-10-15/news/9710150477_1_luke-woodham-pearl-high-school-satanic-cult](http://articles.chicagotribune.com/1997-10-15/news/9710150477_1_luke-woodham-pearl-high-school-satanic-cult), επίσκεψη 07/04/2015.

⁹⁰ E. Carrabine et. al., *Criminology: A Sociological Introduction*, Routledge, London, 2004.

Εγκληματολογίας, θεωρώντας ότι δεν υφίσταται μία φιλελεύθερη οικολογική προσέγγιση από τη στιγμή που αυτή διακατέχεται από *ανθρωποκεντρικές*⁹¹ αρχές και πρακτικές.⁹²

Το ερώτημα είναι τι τελικά μάς διδάσκει η Εγκληματολογία αναφορικά με τα ζώα και, ειδικότερα, με την κακοποίηση αυτών; Η απάντηση είναι ότι ίσως τελικά να μην μαθαίνουμε και πολλά από αυτήν. Τα ζώα εμφανίζονται, ως επί το πλείστο, μέσα στις εγκληματολογικές αναζητήσεις ως παθητικά και μη αισθανόμενα αντικείμενα τα οποία εξυπηρετούν τις ανθρώπινες ανάγκες μέσα σε έναν σύνθετο ιστό σχέσεων με το ανθρώπινο είδος, ο οποίος είναι καταδικασμένος –τουλάχιστον μέχρι αυτή τη στιγμή– να θεωρείται προβληματικός. Στις έρευνες της ενδοοικογενειακής βίας, για παράδειγμα, οι μελετητές, αν και παραδέχονται ότι υπάρχει πιθανή σύνδεση αυτής με τη βαναυσότητα εναντίον ζώων, δεν τείνουν να αντιλαμβάνονται την σωματική ή ψυχολογική βία προς αυτά ως αντικείμενο μελέτης των δικών τους δικαιωμάτων, παραμένοντας έτσι προσκολλημένοι στον ανθρώπινο παράγοντα. Εν τέλει, η κακοποίηση ενός ζώου έχει ελάχιστη ή και καθόλου σημασία αναφορικά με αυτό και αυτό, πιθανότατα, να οφείλεται στην αντίληψη ότι δεν υφίσταται “πραγματικό” έγκλημα αλλά, μάλλον, εκλαμβάνεται –από πλευράς επιστήμης– ως μια μηδαμινή προσβολή εναντίον της ανθρώπινης “ιδιοκτησίας”.

⁹¹ Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹² M. Halsey, ‘Against Green Criminology’, *British Journal of Criminology*, Vol. 44, No. 6, 2004, σσ. 833-853.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΟΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΔΟΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΖΩΑ

Ένας υποστηρικτής των δικαιωμάτων των ζώων οφείλει να κάνει αργά και σταθερά βήματα προς την εν λόγω κατεύθυνση, καθώς είναι πολλά τα εμπόδια που δυσκολεύουν την πρόοδο, ήτοι:

α) *Φυσικά Εμπόδια*: Κάθε χρόνο σφάζονται 10 δισ. ζώα προκειμένου να καταναλωθούν ως τροφή στις ΗΠΑ. Εκατομμύρια άλλα προορίζονται για βιο-ιατρικές έρευνες ενώ άλλα θανατώνονται προκειμένου να χρησιμοποιηθεί το τρίχωμα τους για ρουχισμό. Σε κάθε χτύπημα της καρδιάς μας, πεθαίνουν 300 θηλαστικά και πτηνά.

β) *Οικονομικά Εμπόδια*: Οι μεγάλες βιομηχανίες αποκομίζουν τεράστια οικονομικά οφέλη από την εκμετάλλευση των ζώων (ιατρική, γεωργία, κοσμητική κ.λπ.) σήμερα. Αυτός είναι και ο λόγος που ο κόσμος τείνει να ουδετεροποιεί την κακοποίηση που υφίστανται χιλιάδες ζώα. Για παράδειγμα, το αίμα μίας αγελάδας που σφαγιάστηκε χρησιμοποιείται για την παραγωγή λιπασμάτων, κόλλας και βαφών ενώ το λίπος της για την κατασκευή πλαστικών, καλλυντικών, απορρυπαντικών, λιπαντικών κ.ο.κ. Στο σημείο αυτό, συχνά δίνεται ως παράδειγμα το καθεστώς δουλείας των μαύρων που επικρατούσε στις ΗΠΑ κατά τα προπολεμικά χρόνια. Σύμφωνα με τον ιστορικό David Brion Davis, μυριάδες Αφρικανών πουλήθηκαν ως σκλάβοι σε Αμερικανούς και Ευρωπαίους, προκειμένου να παρέχουν την εργατική τους δύναμη στην ναυσιπλοΐα, την γεωργία και την βιομηχανία. Κανείς τότε δεν τάσσονταν ενάντια στη δουλεία, διότι αποτελούσε ένα ισχυρό οικονομικό παράγοντα ο οποίος ευνοούσε τις επιχειρήσεις της περιόδου εκείνης.⁹³

γ) *Πολιτικά Εμπόδια*: Κατά τη διάρκεια το 18ου και 19ου αιώνα, οι Βρετανοί αγόρασαν σχεδόν τους μισούς Αφρικανούς σκλάβους της Ευρώπης, προκειμένου να εργαστούν στον αναπτυσσόμενο κλάδο της ναυτιλίας τους. Κανένας πολιτικός παράγοντας δεν θεωρούσε απεχθή πράξη την υποδούλωση. Αντίθετα, ο πολιτικός κόσμος θεωρούσε ότι με αυτό τον τρόπο “έσωζε” τους Αφρικανούς, οι οποίοι θα είχαν εκτελεστεί εάν παρέμεναν στην πατρίδα τους. Ο τότε πρωθυπουργός Pitt σχολιάζει με ανατριχιαστική λεπτομέρεια: «Είναι αδύνατο να σταματήσουμε τον κύκλο της σκλαβιάς, διότι έχουμε συνάψει συμβόλαια με συγκεκριμένους χειρουργούς ιατρούς, οι οποίοι περιμένουν συγκεκριμένη προμήθεια ανθρωπίνων σωμάτων κάθε χρόνο προκειμένου να διεξάγουν πειράματα και αυτό το πράττουμε από καθαρή αγάπη προς την επιστήμη»⁹⁴. Επιπροσθέτως, η κατάργηση της δουλείας θα

⁹³ D. B. Davis, “The Enduring Legacy of the South's Civil War Society”, *New York Times*, 26/08/2001, διαθέσιμο στο <http://www.nytimes.com/2001/08/26/weekinreview/free-at-last-the-enduring-legacy-of-the-south-s-civil-war-victory.html?pagewanted=1>, επίσκεψη 08/05/2015.

⁹⁴ T. Hugh, *The Slave Trade: The Story of the Atlantic Slave Trade 1440-1870*, Simon and Schuster, New York, 1997, σελ. 540.

κατέστρεφε την βρετανική ναυσιπλοΐα και βιομηχανία, και άλλες χώρες (όπως η Αμερική) θα εκμεταλλεύονταν το πρόσφορο έδαφος προς όφελος τους.⁹⁵ Ο φιλόσοφος Isaiah Berlin⁹⁶ και ο κοινωνιολόγος Orlando Patterson⁹⁷ περιέγραψαν την δουλεία ως τη στέρηση της ελευθερίας, μία κατάσταση στην οποία ο άνθρωπος γινόταν ένα εργαλείο προς εκμετάλλευση. Αρκετοί συγγραφείς συγκρίνουν τον θεσμό της ανθρώπινης δουλείας με την εκμετάλλευση των ζώων. Ο D. B. Davis θεωρεί ότι η πώληση, η κοστολόγηση και το δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω σε μία ανθρώπινη ζωή αντικατοπτρίζει τις αντίστοιχες ενέργειες πάνω στα ζώα.⁹⁸ Παρομοίως, ο Barry Nichols αναφέρει ότι στην αρχαία Ρώμη ο σκλάβος, ακριβώς όπως και ένα ζώο, αποτελούσε αντικείμενο δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, ήταν απλώς ένα “πράγμα”.⁹⁹

δ) *Ιστορικά και Θρησκευτικά Εμπόδια*: Ο στωικισμός (φιλοσοφική σχολή των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων, 300 π.Χ.-περ. 250 μ.Χ.) και κατ' επέκταση οι στωικοί φιλόσοφοι θεωρούσαν ότι τα πάντα σε αυτό τον κόσμο υπήρχαν προς όφελος του έλλογου ανθρώπινου είδους, πως τα ζώα δεν είχαν συναισθήματα και λογική (άλογα όντα) και ότι ο άνθρωπος δεν είχε κανένα απολύτως καθήκον απέναντι σε αυτά.¹⁰⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο χριστιανός στωικός Αυγουστίνος Ιππώνος (351-430), ο οποίος ενσωμάτωσε τις ιδεολογίες των στωικών μέσα στον Χριστιανισμό.¹⁰¹ Η ιδεολογία του Αυγουστίνου έγινε δεκτή και από τον Θωμά τον Ακινάτη (περ. 1125-1274), Ιταλό ιερέα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ο οποίος δήλωσε ότι η μόνη ένσταση για την κακομεταχείριση των ζώων είναι ότι αυτή μπορεί να οδηγήσει στην κακομεταχείριση των ανθρώπων.¹⁰² Έναν αιώνα αργότερα, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστινιανός διοχέτευσε παρόμοιες απόψεις στον νομικό κώδικα της εποχής του, ο οποίος έμελλε να επηρεάσει όλα μετέπειτα νομικά κείμενα της Ευρωπαϊκής και Αμερικανικής ηπείρου.¹⁰³ Η ιδέα ότι ο άνθρωπος μπορεί να πράττει οτιδήποτε θέλει πάνω στην μη ανθρώπινη ζωή παραμένει ακόμα και σήμερα η ρίζα του δυτικού δικαίου.¹⁰⁴ Σύμφωνα με τον φιλόσοφο Raymond Frey, προκειμένου να ξεκινήσει οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με τη μεταχείριση των ζώων, οι δυτικές θρησκευτικές παραδόσεις πρέπει να αποβάλλουν την πεποίθηση

⁹⁵ Ό.π., σσ. 506, 525, 530, 540.

⁹⁶ I. Berlin, ‘Two Concepts of Liberty’, στο Henry Hardy & Roger Hausheer (επιμ.), *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, Chatto and Windus, London, 1997, σελ. 194.

⁹⁷ O. Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1982, σελ. 7.

⁹⁸ D. B. Davis, *Slavery and Human Progress*, Oxford University Press, New York, 1984, σελ. 323.

⁹⁹ B. Nichols, *An Introduction of Roman Law*, Oxford University Press, Oxford, 1962, σελ. 69.

¹⁰⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον στωικισμό βλ. J. Brun, *Ο στωικισμός*, Βασιλείου Σ. (μτφ.), εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1990.

¹⁰¹ R. Sorabji, *Animal Minds and Human Morals: The Origin of the Western Debate*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1993, σσ. 195-196.

¹⁰² «Δίκαιος οἰκτεῖρει ψυχὰς κτηνῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ σπλάγχνα τῶν ἀσεβῶν ἀνελεῖμον» (Ο δίκαιος και ενάρετος άνθρωπος πονεί και ενδιαφέρεται και δι' αυτά ακόμη τα ζώα του. Τα σπλάγχνα όμως των ασεβών είναι άπονα και σκληρά προς πάντας και προς πάντα). Παλαιά Διαθήκη, Συλλογή παροιμιών του Σολομώντα, Κεφ. 12, Παροιμία 10, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Paroimiai/Paroimiai_kef.12-13.htm, επίσκεψη 10/04/2015.

¹⁰³ S. Wise, ‘How Nonhuman Animals Were Trapped in a Nonexistent Universe’, *Animal Law*, Vol. 15, 1995, σσ. 21-31.

¹⁰⁴ Ό.π., σσ. 34-43.

ότι η ζωή των ζώων έχει μηδαμινή αξία.¹⁰⁵ Παρομοίως ο Frey τονίζει ότι η ιδέα πως οι άνθρωποι, και όχι τα ζώα, πλάστηκαν “καθ’ εικόνα και καθ’ ομοίωσι”¹⁰⁶ του Θεού δεν είναι πλέον πειστική ως το χαρακτηριστικό που ξεχωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα.¹⁰⁷

ε) *Νομικά Εμπόδια*: Γενικότερα, ο νόμος διαχωρίζει το φυσικό σύμπαν σε ανθρώπους και πράγματα. Οι άνθρωποι αποτελούν φορείς δικαιωμάτων, τα οποία ασκούν –με κάποιους περιορισμούς– πάνω στα πράγματα.¹⁰⁸ Η ιδιότητα της προσωπικότητας που αποδίδεται στο ανθρώπινο είδος, αποτελεί και την προστασία του ενάντια σε κάθε μορφή τυραννίας. Χωρίς αυτήν, είναι αβοήθητος, όπως και τα ζώα.

στ) *Ψυχολογικά Εμπόδια*: Εκατομμύρια ανθρώπων πάνω στη γη ζουν με την πεποίθηση ότι τα ζώα είναι αδύνατον να διαθέτουν πνευματικές ικανότητες και πως το σύμπαν σχεδιάστηκε για να εξυπηρετούν αυτά τις ανθρώπινες ανάγκες. Παρομοίως, ο νόμος αγνοεί καθετί “αδύνατο” ή “ακατόρθωτο”, για αυτό και δεν δύναται να εκλάβει τα ζώα ως φορείς δικαιωμάτων. Σύμφωνα με τον Davis, τα πάντα είναι ζήτημα αλλαγής των αξιών και της ιδεολογίας, και φέρνει ως παράδειγμα ότι η δουλειά μέχρι τα τέλη του 1700 ήταν κάτι το φυσιολογικό ενώ στις μέρες μας κανείς δεν μπορεί να διανοηθεί κάτι τέτοιο.¹⁰⁹

Η καθιέρωση δικαιωμάτων των ζώων πρέπει να ακολουθήσει μία αργή, σταθερή και βήμα προς βήμα διαδικασία. Θα ήταν δόκιμο, όπως ισχυρίζεται ο Wise, η αφετηρία να λάβει χώρα από την καθιέρωση του δικαιώματος στην ελευθερία και την προστασία από βασανιστήρια, θεωρώντας ότι και οι αλλαγές στο δίκαιο πρέπει να είναι σταδιακές.¹¹⁰ Ειδικότερα, υπάρχουν δικαστές που παραμένουν προσκολλημένοι στο παρελθόν, ακολουθώντας αυστηρές κατευθυντήριες γραμμές στις αποφάσεις τους και υποστηρίζοντας πως ένα νομικό σύστημα πρέπει να διακατέχεται από σταθερότητα και προβλεψιμότητα. Αντιθέτως, υπάρχει και μία άλλη μερίδα δικαστών που είναι περισσότερο προοδευτικοί και θεωρούν ότι η νομική και επιστημονική κοινότητα πρέπει να συμβαδίζουν με τις τρέχουσες εξελίξεις. Άλλοι, πάλι, αξιολογούν τις αξίες και τους κανόνες ανάλογα με την υπόθεση που αντιμετωπίζουν, έχοντας πάντα ως ύψιστες αρχές την ελευθερία και την ισότητα.¹¹¹

¹⁰⁵ G. R. Frey, ‘Ethics, Animals and Scientific Inquiry’, στο J. P. Gluck, T. DiPasquale & B. F. Orlans, *Applied Ethics in Animal Research: Philosophy, Regulation and Laboratory Applications*, Purdue University Press, West Lafayette, 2002, σελ. 23.

¹⁰⁶ Στο κείμενο της δημιουργίας αναφέρεται η φράση «Ποιήσωμεν άνθρωπον κατ' εικόνα ημετέραν και καθ' ομοίωσιν» (Γεν. 1:26). Αυτό σημαίνει ότι για τη δημιουργία του ανθρώπου ο Θεός έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα και ενδιαφέρον για τον άνθρωπο, δίνοντάς του ορισμένα χαρίσματα που δεν είχαν τα άλλα δημιουργήματα.

¹⁰⁷ G. R. Frey, ό.π., 2002, σελ. 20.

¹⁰⁸ P. A. Fitzgerald, *Salmond on Jurisprudence*, 12^η έκδοση, Sweet and Maxwell, London, (1913) 1966, σελ. 298.

¹⁰⁹ D. B. Davis, ό.π., 26/08/2001.

¹¹⁰ S. Wise, ‘Animal Rights, One Step at a Time’, στο C. R. Sustain & M. C. Nussbaum (επιμ.), ό.π., 2004, σσ. 24-25.

¹¹¹ M. A. Eisenberg, *The Nature of the Common Law*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1988, σσ. 26-37.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ

5.1. Οι (προ)χριστιανικές απόψεις

Τα πάντα ξεκινούν με τη βιβλική ιστορία της δημιουργίας του σύμπαντος, όπου εκθέτεται ξεκάθαρα η σχέση μεταξύ ανθρώπου και ζώου:

«Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ἐξαγαγέτω ἡ γῆ ψυχὴν ζῶσαν κατὰ γένος, τετράποδα καὶ ἔρπετά καὶ θηρία τῆς γῆς κατὰ γένος. καὶ ἐγένετο οὕτως. καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὰ θηρία τῆς γῆς κατὰ γένος, καὶ τὰ κτήνη κατὰ γένος αὐτῶν καὶ πάντα τὰ ἔρπετά τῆς γῆς κατὰ γένος αὐτῶν. καὶ εἶδεν ὁ Θεός, ὅτι καλὰ. καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ γῆς γῆς. καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς. καὶ εὐλόγησεν αὐτούς ὁ Θεός, λέγων· ἀυξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἄρχετε τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ πάντων τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς».¹¹²

Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ὁ Θεὸς παραχωρεῖ στους ἀνθρώπους μία ξεχωριστὴ θέση στο σύμπαν, ὡς τὰ μόνα ὄντα, ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη, τὰ ὁποῖα μοιάζουν σὲ Αὐτόν. Επιπροσθέτως, δηλώθηκε ρητὰ ὅτι ὁ Θεὸς ἐπέτρεψε τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω σὲ ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα. Βέβαια, ἀληθεύει τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν Κήπο τῆς Εδέμ, ὡς ἓνα μέρος ἀπόλυτης γαλήνης, αὐτὴ ἡ κυριαρχία μπορεῖ νὰ μὴν ἐνεῖχε θανάτωση τῶν ἄλλων ζώων γιὰ τροφή. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, ὁμως, ἡ θανάτωση τῶν ζώων ἦταν ξεκάθαρα ἐπιτρεπτὴ, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἐντύσε τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐὰ με δέρματα ζώων, ὀδηγώντας τους στὸν δρόμο πρὸς τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὸν Κήπο τῆς Εδέμ. Ὁ γιος τους, Ἄβελ, ἦταν βοσκὸς προβάτων καὶ πραγματοποιοῦσε θυσίες αὐτῶν πρὸς τὸν Θεό. Ἀκολούθησε ὁ κατακλυσμὸς, ὁποῦ κινδύνεψε σὲ ἀφανισμό τὸ υπόλοιπο τῆς δημιουργίας, προκειμένου νὰ τιμωρηθεῖ τὸ ἀνθρώπινο γένος γιὰ τὶς ἀμαρτίες του. Μετὰ τὴν υποχώρηση τῶν υδάτων, ἡ κιβωτὸς τοῦ Νῶε προσάραξε στὸ ὄρος Ἀραράτ τῆς Ἀρμενίας, ὁποῦ ὁ Νῶε πραγματοποίησε θυσία ζώων ὡς εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεό.¹¹³ Ὁ Θεός, ὡς ἀνταπόδοση, εὐλόγησε τὸν Νῶε:

«Καὶ εὐλόγησεν ὁ Θεὸς τὸν Νῶε καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ καὶ εἶπεν αὐτοῖς· ἀυξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς. καὶ ὁ τρόμος καὶ ὁ φόβος

¹¹² Γέν. 1: 24-28.

¹¹³ Γέν. 8: 4-19.

ὕμῶν ἔσται ἐπὶ πᾶσι τοῖς θηρίοις τῆς γῆς, ἐπὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἐπὶ πάντα τὰ κινούμενα ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐπὶ πάντας τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης· ὑπὸ χειρὸς ὑμῶν δέδωκα καὶ πᾶν ἔρπετόν, ὃ ἔστι ζῶν, ὑμῖν ἔσται εἰς βρῶσιν· ὡς λάχανα χόρτου δέδωκα ὑμῖν τὰ πάντα».¹¹⁴

Αυτή, συνοπτικά, είναι η βασική θέση των αρχαίων εβραϊκών γραπτών για τα ζώα. Έπειτα, επήλθε ο χριστιανισμός με την διακριτή ιδέα της «ιερότητας όλων των ανθρώπινων ζώων» (sanctity of all human life), επιβεβαιώνοντας την χαμηλή θέση που είχαν τα μη ανθρώπινα όντα στην Παλαιά Διαθήκη. Η Καινή Διαθήκη, σε αντίθεση με την Παλαιά, στερείται πλήρως οποιαδήποτε εντολή εναντίον της βαναυσότητας σε ζώα ή κάποιου στοιχείου που να λαμβάνει υπόψη τα συμφέροντα αυτών. Χαρακτηριστικά ο Άγ. Παύλος επέμενε να επανερμηνεύσει τον παλιό μωσαϊκό νόμο που απαγόρευε το φίμωμα των βοδιών που καταντούσαν ενοχλητικά: «Νοιάζεται ο Θεός για τα ζώα;» ρωτάει ο Παύλος. Όχι απαντά, ο νόμος σχεδιάστηκε «αποκλειστικά για εμάς».¹¹⁵

Ο Άγ. Αυγουστίνος, αναφερόμενος στο Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο (Κεφ. ΙΑ', στίχοι 12-14¹¹⁶), σχετικά με το περιστατικό όπου ο Ιησούς καταράστηκε μία συκιά η οποία δεν είχε σύκα για να ικανοποιήσει την πείνα του και για το γεγονός στο οποίο ανάγκασε δύο χιλιάδες γουρούνια να πέσουν στη θάλασσα προκειμένου να αποβάλλει τους δαίμονες (Κατά Μάρκον 5: 1-20¹¹⁷): «Ο Ιησούς ο ίδιος έδειξε ότι το να αποφεύγεις να σκοτώνεις ζώα και να καταστρέφεις φυτά είναι το αποκορύφωμα της δεισιδαιμονίας. Κρίνοντας ότι δεν υπάρχουν κοινά δικαιώματα μεταξύ ημών και των κτηνών και των δέντρων, έστειλε τους δαίμονες σε ένα κοπάδι χοίρων και ξέρανε ένα δέντρο με κατάρρα, αφού δε βρήκε επάνω του κανένα φρούτο [...] Είναι, βέβαιο ότι, ούτε οι χοίροι, ούτε το δέντρο αμάρτησαν».¹¹⁸

Λίγοι χριστιανοί εκδήλωσαν κάποιο ενδιαφέρον για τα ζώα, όπως ο Άγ. Βασίλειος ο οποίος παρακινεί, μέσα από μια προσευχή που έγραψε, να δείχνουμε καλοσύνη προς τα ζώα ή ο Άγ. Ισαάκ ο Σύρος (γνωστός και ως Ισαάκ της Νινευή) μέσα από μια διδασκαλία του.¹¹⁹ Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθούμε στη θέση του Άγιου Θωμά του Ακινάτη. Αν υπάρχει ένας συγγραφέας που μπορεί να θεωρηθεί εκπρόσωπος της χριστιανικής φιλοσοφίας από την ρωμαιοκαθολική περίοδο μέχρι την

¹¹⁴ Γέν. 9: 1-3.

¹¹⁵ Προς Κορινθίους Α' 9: 9-10.

¹¹⁶ «Και τη επαύριον αφού εξήλθον από Βηθανίας, επείνασε. Και ιδών μακρόθεν συκὴν ἔχουσαν φύλλα, ἦλθεν ἀν τυχόν εὕρη τι ἐν αὐτῇ καὶ ἐλθὼν ἐπ' αὐτήν, οὐδὲν εὗρεν εἰμὴ φύλλα διότι δὲν ἦτο καιρὸς σύκων. Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς, εἶπε πρὸς αὐτήν, Μηδεὶς πλέον εἰς τὸν αἰῶνα νὰ μὴ φάγῃ καρπὸν ἀπὸ σου. Καὶ ἤκουον τοῦτο οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ».

¹¹⁷ «[...] Ἦτο δὲ ἐκεῖ πλησίον τοῦ ὄρους ἓνα μέγαλον κοπάδι χοίρων, ποῦ ἔβοσκε. Καὶ τὸν παρεκάλεσαν ὅλοι οἱ δαίμονες καὶ τοῦ εἶπαν· Στείλε μας εἰς τοὺς χοίρους, διὰ νὰ ἐμβώμεν εἰς αὐτούς [...]»

¹¹⁸ Saint Augustine, *The Catholic and Manichaeon Ways of Life*, D. A. Gallagher & I. J. Gallagher (μτφ.), The Catholic University Press, Boston, 1966, σελ. 102.

¹¹⁹ Για τον Άγ. Βασίλειο βλ. Βλ. J. Passmore, 'The Treatment of Animals', *The Journal of the History of Ideas*, Vol. 26, No. 2, 1975, σσ. 195-218 και για τον Άγ. Ισαάκ τον Σύρο βλ. M. A. Allchin, *The World is a Wedding: Explorations in Christian Spirituality*, Darton, Longman and Todd, London, 1978, σελ. 85.

Μεταρρύθμιση αυτός είναι ο Ακινάτης. Φανερά επηρεασμένος από τον Αριστοτέλη, ο Ακινάτης θεωρούσε ότι «πράγματα που έχουν μόνο ζωή, όπως όλα τα φυτά, προορίζονται για τα ζώα, και όλα τα ζώα για τον άνθρωπο [...] Δεν είναι έκνομο, λοιπόν, να χρησιμοποιούν οι άνθρωποι τα φυτά για το καλό των ζώων, και τα ζώα για το καλό του ανθρώπου».¹²⁰ Για τον Ακινάτη, το ζήτημα δεν ήταν αν η θανάτωση για τροφή είναι από μόνη της αναγκαία, και συνεπώς δικαιολογήσιμη, αλλά το ότι η θανάτωση γίνεται για το λόγο του «πιο τέλειου».¹²¹ Επομένως, οι άνθρωποι μπορούν να σκοτώνουν άλλα ζώα και να τα χρησιμοποιούν για τροφή, τηρώντας με αυτόν τον τρόπο την εντολή του ίδιου του Θεού (Γεν. Ι, 29-30). Επιπροσθέτως, ο Ακινάτης υποστήριζε ότι η ευσπλαχνία δεν απλώνεται στα μη ανθρώπινα όντα, διότι «δεν είναι ικανά να μιλούν σωστά, να επιβάλλουν το καλό και να φτάσουν στην αδελφότητα της αιώνιας ευτυχίας». Η μόνη πιθανότητα να αγαπούμε αυτά τα πλάσματα είναι «αν τα θεωρούμε ως τα καλά πράγματα που επιθυμούμε για τους άλλους», δηλαδή «για την τιμή του Θεού και για τη χρήση του ανθρώπου».¹²²

Η επιρροή του Ακινάτη διήρκησε αρκετό καιρό. Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Πάπας Πίος ΙΧ αρνήθηκε την ίδρυση μίας Εταιρείας για την Αποτροπή της Βανουσότητας προς τα Ζώα στη Ρώμη, με το πρόσχημα ότι κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν καθήκοντα προς τα ζώα.¹²³ Παρόμοια θέση ανιχνεύεται και στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, μέσα σε ένα αμερικανικό ρωμαιοκαθολικό κείμενο, όπως παρατίθεται από τον V. J. Bourke:

*«Σύμφωνα με την ιεραρχία της φύσης, το ατελές υπάρχει για χάρη του τέλειου, το μη ορθολογικό για να υπηρετεί το ορθολογικό. Ο άνθρωπος, ως ορθολογικό ον, επιτρέπεται να χρησιμοποιεί πράγματα που βρίσκονται πιο κάτω από αυτόν. Χρειάζεται να τρώει φυτά και ζώα, προκειμένου να διατηρήσει τη ζωή και δύναμή του. Για να τα φάει, πρέπει πρώτα να τα σκοτώσει. Συνεπώς, η ίδια η θανάτωση δεν αποτελεί μία ανήθικη ή άδικη πράξη».*¹²⁴

Μόλις το 1988, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία εξέδωσε επίσημη ανακοίνωση στην οποία ανέφερε ότι το περιβαλλοντικό κίνημα άρχισε να επηρεάζει τις καθολικές διδαχές. Στην εγκύκλιο *Για τις Κοινωνικές Ευθύνες (Sollicitudo Rei Socialis)*, ο Πάπας Ιωάννης ο Παύλος ΙΙ, υποστήριξε ότι η ανθρώπινη εξέλιξη θα πρέπει να συμπεριλάβει τον «σεβασμό για τα όντα που συγκροτούν το φυσικό κόσμο» και σημείωσε ότι:

¹²⁰ T. Aquinas, 'Differences between Rational and other Creatures', στο T. Regan & P. Singer (επιμ.), *Animal Rights and Human Obligations*, 2^η έκδοση, Prentice Hall, New Jersey, (1976) 1989, σσ. 6-8.

¹²¹ Ο.π.

¹²² Ο.π.

¹²³ E. S. Turner, *All Heaven in Rage*, Michael Joseph, London, 1964, σελ. 163.

¹²⁴ V. J. Bourke, *Ethics*, Macmillan, New York, 1951, σελ. 352.

*«Η κυριαρχία που δόθηκε στον άνθρωπο από τον Δημιουργό δεν είναι μια απόλυτη εξουσία, ούτε μπορεί κάποιος να μιλήσει για μια ελευθερία να χρησιμοποιεί και να καταχράται ή να εξαντλεί τα πράγματα κατά το δοκούν [...] Αναφορικά με τον φυσικό κόσμο, είμαστε υποκείμενοι, όχι μόνο στους βιολογικούς αλλά και στους ηθικούς νόμους, οι οποίοι δεν μπορούν να παραβιαστούν ατιμωρητί».*¹²⁵

Την πιο χαρακτηριστική εξαίρεση στον κανόνα μέσα στους κόλπους της καθολικής εκκλησίας αποτελεί ο Αγ. Φραγκίσκος της Ασίζης, ιδρυτής του Τάγματος των Φραγκισκανών μοναχών (ένα από τα τέσσερα επαιτικά τάγματα που δημιουργήθηκαν τον 13^ο αιώνα στα πλαίσια της καθολικής εκκλησίας). Αλλωστε, η καθολική εκκλησία τον ανακήρυξε ως προστάτη των ζώων και η εορτή της μνήμης του συμπίπτει με την Παγκόσμια Ημέρα των Ζώων (4 Οκτωβρίου). Κήρυξε την ισότητα, την ειρήνη, την περιφρόνηση του πλούτου, την υπεροχή της φτώχειας και την αγάπη προς όλα τα δημιουργήματα του Θεού, έμψυχα και άψυχα. Πίστευε πως πάνω στη γη τίποτα δεν είναι άψυχο και αντιμετώπιζε την κάθε ψυχή, ακόμα κι αυτή ενός φυτού, με αδελφικό σεβασμό και αγάπη. Είναι γνωστή η ιστορία του σχετικά με την ομιλία του προς τα σπουργίτια που αναφέρεται στο *Μικρά Άνθη του Αγίου Φραγκίσκου*, αν και βέβαια οι ιστορικοί θεωρούν ότι αυτό το βιβλίο συμπλέκει αζεδιάλυτα τον μύθο και τη πραγματικότητα:

*«[...] μικρά μου αδέρφια πουλιά, πρέπει να ευγνωμονείτε το Θεό, το δημιουργό σας, και παντού και πάντοτε να τον δοξάζετε γιατί σας έδωσε διπλό και τριπλό ένδυμα. Σας έδωσε την ελευθερία να πετάτε παντού...χωρίς να σπέρνετε, χωρίς να θερίζετε, ο Θεός σας τρέφει και σας δίνει ποτάμια και πηγές για να δροσίξεστε, σας δίνει βουνά και κοιλάδες ως καταφύγιο και μεγάλα δέντρα για να χτίζετε εκεί τη φωλιά σας. Χωρίς να γνωρίζετε να ράβετε και να πλέκεται, ο Θεός φροντίζει να σας ντύνει εσάς και τα παιδιά σας [...]».*¹²⁶

Τέλος, αξίζει να αναλογιστούμε τις σκέψεις του Παναγιώτατου Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, τις οποίες αποτύπωσε γραπτά ως μαθητής κατά το σχολικό έτος 1953-54 στο Γυμνάσιο της Ίμβρου:

«Τα ζώα είναι βοηθοί του ανθρώπου. Και αν ακόμη κανείς δεν το εννοή, τα ζώα τον βοηθούν εις όλον τον βίον του. Πολλάκις όμως ο άνθρωπος φαίνεται αχάριστος προς αυτά. Τα τυρρανεύει και δεν διστάζει ενίοτε να τα φονεύει. Τα βλέπει με περιφρόνησιν και τα

¹²⁵ John Paul II, *Sollicitudo Rei Socialis*, St. Paul Publications, Homebush, New South Wales, Australia, 1988, σσ. 73-74.

¹²⁶ Βικιπαίδεια, Λήμμα «Φραγκίσκος της Ασίζης», διαθέσιμο στη διεύθυνση http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%AF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%91%CF%83%CE%AF%CE%B6%CE%B7%CF%82, επίσκεψη 09/05/2015.

βασανίζει, ενώ και ο μικρός εκείνος σκόληξ προσφέρει πολυτιμοτάτην βοήθειαν εις τον άνθρωπον, σκάπτει την γην και κάθε φύλλον το οποίον εισέεχεται εις την οπήν αυτήν σήπεται και κάμει γονιμωτέραν την γην. Επίσης τα οικιακά ζώα μας δίδουν τροφήν και τόσας άλλας χρήσιμους ύλας, χρησιμεύουν ως υποζύγια και εν γένει αποτελούν σπουδαιότατον βοηθό του ανθρώπου. [...] Ο άνθρωπος λοιπόν ζει πάντοτε με την βοήθειαν των ζώων. Τα ζώα όμως και χωρίς ακόμα να τα βοηθήσει ο άνθρωπος δύναται να ζήσουν ελεύθερα εν τη φύσει. [...] Και αν εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι τα ζώα δεν δύνανται να ζήσουν χωρίς την βοήθειαν του ανθρώπου, είναι διότι τα εξημερώσαμεν κα τα εκμεταλλευόμεθα. [...] Ας αγαπάμεν λοιπόν εις το εξής όλοι μας τα ζώα δια να μας αγαπά ο Θεός, του οποίου είναι κτίσματα».¹²⁷

5.2. Ο Descartes και ο Αριστοτέλης για τη ψυχή και τα ζώα

Ο Descartes υποστήριξε την άποψη ότι μόνο ο άνθρωπος έχει ψυχή, ενώ τα ζώα είναι αυτόματες μηχανές που λειτουργούν στη βάση των αντανακλαστικών ερεθισμάτων.¹²⁸ Το ανθρώπινο σώμα δε διαφέρει από ένα μηχανικό ρολόι ή κάποια άλλη αυτοκίνητη μηχανή. Το σώμα εξετάζεται ως ένα αυτοκίνητο μηχανικό σύστημα για την ερμηνεία της κίνησης του οποίου δε χρειάζεται η ψυχή ή κάποιες άυλες, υπερφυσικές δυνάμεις. Το ζώο εξετάζεται ως ένα αυτόματο μηχανήμα, που οι ενέργειές του είναι προκαθορισμένες από ένα έμφυτο μηχανισμό και τη διάταξη των μερών του. Ειδικότερα, η ικανότητα ενός ζώου να κάνει πράγματα που δεν μπορεί ο άνθρωπος δεν αποτελεί, κατά τον Descartes, επιχείρημα ότι τα ζώα έχουν λογική και φέρνει ως παράδειγμα ότι και τα ρολόγια λένε την ώρα καλύτερα από τους ανθρώπους αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι είναι έλλογα όντα. «Ακόμα και ανάμεσα στους πιο αποβλακωμένους ανθρώπους και στα ζώα υπάρχει μια ριζική διαφορά: τα ζώα δεν μπορούν να συνθέσουν ομιλία με τη βοήθεια της οποίας να πραγματοποιούν έλλογες σκέψεις».¹²⁹

Ο Descartes απέρριψε την παραδοσιακή αντίληψη ότι η ψυχή είναι η κινητήρια δύναμη του σώματος.¹³⁰ Η σχέση του σώματος με την ψυχή δεν είναι μια εξωτερική, παρεμβατική σχέση, όπως η σχέση του πλοηγού με το πλοίο του. Στον Descartes η ψυχή εξετάζεται ως νοούσα ουσία [Λατινικά.: *res cogitans*) (έλλογη, ασώματη, αθάνατη υπόσταση)] η οποία δεν μπορεί να εξηγηθεί με όρους της μηχανικής. Η ριζική αμφιβολία σχετικά με τις γνώσεις μας οδηγεί τον Descartes στην πρώτη ακλόνητη βεβαιότητα: «σκέφτομαι άρα υπάρχω» (Λατινικά: *Cogito ergo sum*). Η βεβαιότητα της

¹²⁷ 'Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΖΩΑ.. (σκέψεις του Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου)', 28/10/2011, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://ektimothou.blogspot.gr/2011/10/blog-post.html?spref=fb>, επίσκεψη 14/05/2014.

¹²⁸ R. Descartes, *The Philosophical Writings of Descartes*, J. Cottingham, R. Stoothoff & D. Murdoch (μτφ.), Vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, σελ. 139.

¹²⁹ Ο.π., σσ. 140-141.

¹³⁰ Ο.π., σσ. 314-315.

ύπαρξης είναι η πρώτη βεβαιότητα. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η εισαγωγή της πνευματικής υπόστασης του ανθρώπου ως σκεπτόμενου όντος. Ένα από τα μεγαλύτερα παράδοξα της Καρτεσιανής θεωρίας αφορά τον οντολογικό δυισμό και την ασύμμετρη σχέση σώματος και ψυχής. Το σώμα και η ψυχή αποτελούν αυτόνομες, πλήρεις υποστάσεις, αλλά οι υποστάσεις αυτές είναι ενωμένες και αλληλοεπιδρούν.¹³¹

Σε αντιδιαστολή με τον Αριστοτέλη, στον οποίο η ψυχή παρουσιάζόταν ως εντελέχεια¹³², η εντελέχεια του σώματος στον Descartes παρουσιάζεται ως καθαρή νόηση¹³³. Ένα άλλο σκέλος της θεωρητικής προσέγγισης της ψυχής από τον Αριστοτέλη είναι η ύπαρξη ψυχής και στους άλλους ζώντες οργανισμούς, ζωικούς ή φυτικούς. Θα μπορούσαμε να πούμε με κάποια επιφύλαξη πως ο Αριστοτέλης θέτει το σπέρμα της θεωρίας της Παμψυχιαρχίας¹³⁴. Σύμφωνα με την Παμψυχιαρχία σε όλα τα είδη και οργανισμούς, υπάρχει ψυχή ή έστω κάποια από τις ιδιότητες της, τις «δυνάμεις» της: «Δυνάμεις δ' είπομεν θρεπτικόν, αισθητικόν, ορεκτικόν, κινητικόν κατά τόπον, διανοητικόν».¹³⁵ Η θρεπτική δύναμη της Ψυχής, είναι κοινή και απαραίτητη σε όλους, δίχως εξαίρεση, τους οργανισμούς. Υπάρχουν και οι άλλες δυνάμεις της ψυχής που τις κατέχουν ορισμένα ζώα: «Την αισθητική και ταυτοχρόνως ορεκτική ψυχήν διαθέτουν τα ικανά αισθήσεως και κατά τόπον ζώα κινητικά».¹³⁶ Εντούτοις, την ανώτερη μορφή ψυχής, την μορφή του διανοείσθαι και της ύπαρξης νου, μόνο ο άνθρωπος από όλα τα αλλά ζώα και οργανισμούς, κατέχει. Είναι μια ανώτερη ψυχική ιδιότητα που ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αποδίδει αποκλειστικά στον άνθρωπο.¹³⁷

Η ιστορικός Roselyne Rey, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τις ιδεολογικές απόψεις του Descartes για το εάν τα ζώα υποφέρουν σε στιγμές άσχημης μεταχείρισής τους, ισχυρίζεται ότι ένα ζώο δεν αισθάνεται τον πόνο διότι δεν νιώθει ότι πονά.¹³⁸ Παρομοίως, ο ιστορικός Martin Pernick αναφέρει ότι ο Descartes πίστευε ότι, ναι μεν, τα ζώα πονούν αλλά δεν μπορούν να βιώσουν τον πόνο γνωστικά, συνειδητά.¹³⁹

¹³¹ Β. Γρηγοροπούλου, 'Το πρόβλημα ψυχής-σώματος στον Καρτέσιο', *Αξιολογικά*, Τεύχος 1, 1999, σσ. 161-184.

¹³² Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί για την ψυχή τον όρο εντελέχεια: «Ψυχή εστίν εντελέχεια η πρώτη σώματος φυσικού οργανικού δυνάμει ζώην έχοντος» (βλ. Γ. Κωσταράς, *Φιλοσοφική Προπαιδεία*, 6η έκδοση, έκδοση ιδίου, Αθήνα, 2000, σελ. 35). Αυτός είναι ο αριστοτελικός ορισμός της ψυχής. Χρησιμοποιώντας τον όρο εντελέχεια που σημαίνει τελειοποίηση, πλήρωση, ο Αριστοτέλης καταδεικνύει ότι μόνο μέσω της ενώσεως της ουσίας με το είδος είναι δυνατή η σύσταση αυθύπαρκτου υπάρξεως (βλ. Κ. Νιάρχος, *ΦΙΛΟΣΟΦΕΙΝ*, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα, 2003 σελ. 164).

¹³³ R. Descartes, *Meditations on First Philosophy*, NuVision Publications, LLC, Sioux Falls, USA, (1641) 1988, σελ. 61.

¹³⁴ Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, λήμμα «Ψυχή», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

¹³⁵ Μ. Δημητρακόπουλος, *Στοιχείωση Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας*, έκδοση ιδίου, Αθήνα, 2003, σελ. 166.

¹³⁶ Ο.π., σσ. 166-167.

¹³⁷ Ο.π., σελ. 167.

¹³⁸ R. Rey, *The History of Pain*, J.A. Cadden, S.W. Cadden & L.E. Wallace (μτφ.), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1988, σελ. 79.

¹³⁹ M. Pernick, *A Calculus of Suffering: Pain, Professionalism and Anaesthesia in nineteenth-century America*, Columbia University Press, New York, 1985, σελ. 295.

Πάντως, ο Descartes πραγματοποίησε ελάχιστα πειράματα πάνω σε ζώα. Το 1639 περιέγραψε στον Ολλανδό γιατρό Plemp τη ζωτοτόμηση που έκανε σε ένα κουνέλι, καθώς και πειράματα στις καρδιές χελιών και ψαριών. Στο φίλο του Mersenne, το 1646, περιέγραψε τις εμβρυολογικές παρατηρήσεις που είχε κάνει σε έναν νεοσσό. Επίσης, είχε σκοτώσει μία έγκυο αγελάδα, προκειμένου να παρατηρήσει το έμβρυο. Τα γραπτά του σχετικά με την ανατομία, πάντως, περιλαμβάνουν κυρίως περιπτώσεις ανατομής πτώματος και όχι ζωτοτόμησης.

Λίγες από τις περιπτώσεις βίας που έχουν πραγματοποιηθεί πάνω σε ζώα από Καρτεσιανούς υποστηρικτές τον 17ο αιώνα είναι η ακόλουθη: ο Καρτεσιανός κληρικός και φιλόσοφος Nicolas Malebranche κλώτσησε μία έγκυο σκυλίτσα και απάντησε σε ψυχρό τόνο σε έναν περαστικό που διαμαρτυρήθηκε έντονα για αυτή την ενέργεια «*Τι κοιτάς; Δεν το ξέρεις ότι δεν μπορεί να νιώσει τίποτα;*».¹⁴⁰ Ακόμα, ένας αυτόπτης μάρτυρας πειραμάτων, ο οποίος δούλευε στην ιανсениστική¹⁴¹ σχολή του Port-Royal, περιγράφει με ανατριχιαστική λεπτομέρεια:

*«Χτυπούσαν τα σκυλιά με μια φοβερή αδιαφορία και κορόιδευαν όσους λυπόντουσαν αυτά τα πλάσματα θεωρώντας ότι ένιωθαν πόνο. Έλεγαν ότι τα ζώα ήταν ρολόγια· ότι οι κραυγές που έβγαζαν όταν τα χτυπούσαν ήταν όπως ο θόρυβος από ένα ελατήριο όταν το αγγίζουν, χωρίς να υπάρχουν συναισθήματα σε ολόκληρο το σώμα τους. Κάρφωναν τα τέσσερα πόδια των ζώων πάνω σε μια σανίδα και έκαναν τις ζωτοτομίες, παρατηρώντας την κυκλοφορία του αίματος, η οποία αποτελούσε ένα σπουδαίο αντικείμενο συζήτησης».*¹⁴²

5.3. Η ποιότητα ζωής των πλασμάτων ως δείκτης ηθικής

Ο Carl Cohen (1986), αν και ισχυρίστηκε ότι έχουμε υποχρέωση να μην μεταχειριζόμαστε με άσχημο τρόπο τα ζώα, θεωρούσε αστεία την απόδοση δικαιωμάτων σε αυτά. Τα δικαιώματα, σύμφωνα με τον Cohen, αποτελούν τον “άσσο στο μανίκι” εναντίον των εξωτερικών προσπαθειών οι οποίες επιχειρούν να μεταβάλλουν τα σχέδια ή τις προτιμήσεις των ανθρώπων δίχως τη συναίνεση αυτών. Με άλλα λόγια, ένας ερευνητής που επιθυμεί να εξετάσει τον ανθρώπινο εγκέφαλο ενός ασθενούς με σοβαρές ενδείξεις διαταραχής, μπορεί να το πράξει μόνο μέχρι το σημείο που θα τού το επιτρέψει ο εν λόγω ασθενής. Για τον Cohen, τα δικαιώματα είναι άμεσα συνυφασμένα με τα μέλη των ηθικών κοινοτήτων, δηλαδή τα μέρη στα οποία συνάπτονται τέτοιου είδους αμοιβαίες

¹⁴⁰ L. H. Rosenfield, *From beast-machine to man-machine*, Octagon, New York, 1940, σελ. 74.

¹⁴¹ Θρησκευτικό κίνημα που αναπτύχθηκε τον 17ο αιώνα από τον καθολικισμό, υπό την επιρροή της διδασκαλίας του Κορνήλιου Ιάνσεν (1585-1638).

¹⁴² N. Fontaine, *Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal*, Τόμος β', Aux dépens de la Compagnie, Cologne, 1738, σσ. 52-53.

διαπραγματεύσεις και συμφωνίες.¹⁴³ Συνεπώς, δικαίωμα στην ηθική προστασία έχουν τα όντα με ορισμένη ποικιλία γνωστικών ικανοτήτων, τα οποία συνεισφέρουν στην ανάπτυξη και διατήρηση αληθινά ηθικών κοινοτήτων. Σύμφωνα με τον Cohen, ικανότητες όπως η συνείδηση και η ενσυναίσθηση, αποτελούν αποκλειστικά ανθρώπινο προνόμιο και, ως εκ τούτου, δεν υπάρχει εμπόδιο στην διεξαγωγή πειραμάτων στα ζώα.¹⁴⁴ Ο Beauchamp αμφισβητεί έντονα την ανάλυση του Cohen και σημειώνει ότι, βάσει αυτού του σκεπτικού, δύναται να επιτραπούν πειράματα και σε ανθρώπους που δεν διαθέτουν αίσθηση συνείδησης του εαυτού τους λ.χ. παιδιά με ανεγκεφαλία (απουσία τμήματος του εγκεφάλου).¹⁴⁵

Σε αντίθεση με τον Cohen, ο Frey θεωρεί ότι μέλος μιας ηθικής κοινότητας είναι οποιοδήποτε πλάσμα αποτελεί υποκείμενο εμπειριών, οι οποίες –ανάλογα με την ποιότητά τους– χρωματίζουν τη ζωή αυτού του πλάσματος με όμορφη ή άσχημη απόχρωση. Πλάσματα τέτοιου είδους διαθέτουν έναν βαθμό ευημερίας, τον οποίο είτε καλυτερεύουμε είτε χειροτερεύουμε ανάλογα με τις πράξεις μας προς αυτά. Ως εκ τούτου, αυτά τα πλάσματα –γουρούνια, τρωκτικά, κουνέλια, χιμπατζήδες κ.ά.– αποτελούν υποκείμενα εμπειριών και διαθέτουν μία ποιότητα ζωής (quality of life), η οποία επηρεάζεται από την ανθρώπινη συμπεριφορά. Αυτά τα πλάσματα, κατά τον Frey, μπορούν να αποτελέσουν μέλη ηθικών κοινοτήτων, ακόμα και αν στερούνται ηθικών δικαιωμάτων. Για τον Frey δεν υπάρχει τίποτα που να εγγυάται ότι η ανθρώπινη ζωή υπερέχει σε αξία από αυτή των ζώων, καθώς επίσης αρνείται ότι όλες οι ανθρώπινες ζωές έχουν ίση αξία. Σημειώνει, δε, ότι «πρέπει να δεχθούμε το γεγονός ότι μερικοί άνθρωποι έχουν υποδεέστερη ποιότητα ζωής από κάποια ζώα και πως αυτό επιφέρει συνέπειες για αυτούς τους άτυχους ανθρώπους, εάν εξακολουθήσει να υποστηρίζεται η χρήση πειραματόζωων στην επιστημονική έρευνα βάσει έκκλησης στην κατώτερη αξία των ζώων τους».¹⁴⁶

Σε παρεμφερή ιδεολογική συχνότητα με τον Frey, η Ursula Wolf σημειώνει ότι δεν υπάρχουν επαρκείς λόγοι που να αιτιολογούν το γεγονός ότι ένας ζωντανός οργανισμός πρέπει να δικαιολογεί την ύπαρξή του μέσα από την εξυπηρέτηση των αναγκών ενός άλλου οργανισμού.¹⁴⁷ «Εάν αποκλείσουμε το είδος μας από αυτό το επιχείρημα, τότε ομοίως πρέπει να το πράξουμε και σε άλλα είδη, προκειμένου να αποφευχθούν οι αυθαιρεσίες και οι ειδικτικές προκαταλήψεις», συμπληρώνει ο

¹⁴³ C. Cohen, 'The Case for the Use of Animals in Biomedical Research', *New England Journal of Medicine*, Vol. 315, No. 14, 1986, σσ. 865-870.

¹⁴⁴ Ο.π.

¹⁴⁵ T. Beauchamp, 'Opposing View on Animal Experimentation: Do Animals have Rights?', *Ethics and Behavior*, Vol. 7, No. 2, 1997, σσ. 113-121.

¹⁴⁶ G. R. Frey, 'Moral Standing, the Value of Lives and Speciesism', *Between the Species*, Vol. 4, No. 3, 1988, σσ. 191-201 και G. R. Frey, 'Medicine, Animal Experimentation and the Moral Problem of Unfortunate Humans', στο E. Paul, F. Miller & J. Paul (επιμ.), *Scientific Innovation, Philosophy and Public Policy*, Cambridge University Press, New York, 1996, σσ. 181-211.

¹⁴⁷ U. Wolf, *Das Tier in der Moral*, Vittorio Klostermann, Frankfurt, 1990, σελ. 75.

K. E. Goodpaster.¹⁴⁸ Σε έναν περισσότερο μετριοπαθή τόνο, ο J. C. Wolf εξηγεί ότι οι ικανότητες των ανθρώπων για ηθική μεταχείριση άλλων οντοτήτων συνδέονται στενά με τις υπάρχουσες γνώσεις γύρω από αυτά. «Χρειαζόμαστε», δηλαδή, «περισσότερα εμπειρικά δεδομένα σχετικά με το περιβάλλον αυτών που επηρεάζονται από τις αποφάσεις μας και πρέπει να είμαστε ικανοί να τοποθετήσουμε τους εαυτούς μας στην θέση αυτών των πλασμάτων, προκειμένου να κατανοήσουμε πλήρως τις επιπτώσεις των πράξεων μας προς αυτά».¹⁴⁹ Είναι εμφανές, επομένως, ότι είναι απαραίτητη η περαιτέρω διεπιστημονική έρευνα, προκειμένου να κατανοηθούν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων και ζώων.¹⁵⁰

Ο εθνολόγος Frans B. M. de Waal περιγράφει με εύστοχο τρόπο την σχέση του ανθρώπου με τα ζώα, με σκοπό να αναδείξει την ανάγκη περαιτέρω εξερεύνησης των αναγκών των ειδών που μάς περιβάλλουν:

*«Προσωπικά, δεν αισθάνομαι ανώτερος από μια πεταλούδα, πόσο μάλλον από μία γάτα ή μια φάλαινα. Αλλά ποιος μπορεί να αρνηθεί το δικαίωμα στον άνθρωπο να κατασκευάσει το ηθικό του σύμπαν μέσα από ανθρώπινη σκοπιά; Η κοινωνία είναι εκείνη που θα αποφασίσει εάν θα συνεχίσει την υποστήριξη συγκεκριμένων ειδών έρευνας σχετικά με συγκεκριμένα είδη ζώων».*¹⁵¹

¹⁴⁸ K. E. Goodpaster, 'On being morally considerable', *Journal of Philosophy*, Vol. 75, No. 6, 1978, σελ. 316.

¹⁴⁹ J. C. Wolf, *Tierethik: Neue Perspektiven für Menschen und Tiere*, Paulusverlag, Freiburg, 1992, σελ. 174.

¹⁵⁰ Για ένα παράδειγμα, βλ. M. Bekoff, 'Cognitive Ethology and Treatment of Non-humans Animals: How Matters of Mind inform Matters of Welfare', *Animal Welfare*, Vol. 3, No. 2, 1994, σσ. 75-96.

¹⁵¹ F. B. M. de Waal, *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996, σελ. 215.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΚΑΙΡΙΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

Από τα μέσα του 1960, το ζήτημα για τα δικαιώματα των ζώων ολοένα και αποκτούσε τη μορφή μιας καλά ενημερωμένης και μεγάλου βεληνεκούς κοινωνικής κίνησης, με αρκετές πολιτείες να τροποποιούν το νομοθετικό τους πλαίσιο υπέρ των ζώων και κατά της κακοποίησης αυτών. Το αποτέλεσμα αυτό όμως, υπήρξε απόρροια των μεγάλων θεωρητικών διενέξεων που διαδραματίστηκαν μέσα στο πέρασμα των χρόνων. Φιλόσοφοι όπως ο Singer, η Donovan, ο Regan και άλλοι αξιόλογοι θεωρητικοί στοχαστές συμμετείχαν σε έναν αδιάκοπο πνευματικό αγώνα για την αλλαγή της σχέσης μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Ας δούμε συνοπτικά τις τρεις καίριες προσεγγίσεις σχετικά με το ζήτημα αυτό, οι οποίες αν και έχουν σημαντικές διαφορές, διαθέτουν, σύμφωνα με τον φιλόσοφο Mark Rowlands, ένα κοινό στοιχείο: την πεποίθηση ότι η μεταχείριση των ζώων από την πλευρά των ανθρώπων είναι τελείως λανθασμένη¹⁵².

6.1. Ωφελιμισμός

Το σύνθετο επιχείρημα της ωφελιμιστικής προσέγγισης προέρχεται από τη σύγκλιση δύο μεγάλων παραδόσεων της περιόδου του Διαφωτισμού. Από αυτές, η μία απέρριπτε την καρτεσιανή άποψη που θεωρούσε ότι τα ζώα αποτελούσαν ηθικό συνώνυμο των μηχανών, ενώ η άλλη αποδεχόταν το δόγμα της ωφελιμότητας το οποίο εγκαθιδρύθηκε από Γάλλους και Ιταλούς φιλοσόφους, καθώς και από την σκωτσέζικη αστική παράδοση. Η βασική αρχή της ωφελιμιστικής παράδοσης αφορά τις πράξεις εκείνες που προκαλούν μεγιστοποίηση της ευτυχίας (ηδονή και απουσία πόνου) και ελαχιστοποίηση της δυστυχίας (πόνος και στέρηση της ηδονής), ονομάζοντας ηθική την κοινωνία εκείνη που αποβλέπει στις δύο αυτές συνιστώσες.¹⁵³ Κριτήριο ηθικότητας, επομένως, είναι το ποσό «ωφέλειας» που παράγεται από μια πράξη ή από την υιοθέτηση συγκεκριμένων κανόνων καθοδήγησης των πράξεων, όπου ως ωφέλεια νοείται η πραγμάτωση του αγαθού για όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους. Ο Jeremy Bentham ήταν ο πρώτος που επέκτεινε την ωφελιμιστική θεωρία στο πεδίο της αλληλοεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων και ζώων, υποστηρίζοντας ότι τα ζώα έχουν αίσθηση του πόνου και οι άνθρωποι –πάντα δεδομένης της αρχής της ωφελιμότητας– είναι υποχρεωμένοι να μην τα βασανίζουν. Οπαδός του Bentham είναι ο φιλόσοφος Peter Singer, συγγραφέας του βιβλίου *Animal Liberation* (1975) και γνωστός για την ευημεριστική του προσέγγιση σχετικά με τη μεταχείριση των ζώων. Ο Singer αποδοκιμάζει την κρεατοφαγία, το κυνήγι και τους ζωολογικούς κήπους αλλά στην

¹⁵² M. Rowlands, *Animals Like Us*, Verso, London, 2002, σελ. 177.

¹⁵³ J. S. Mill, *Ωφελιμισμός*, Παιονίδης Φιλήμων (μτφ.), Πόλις, Αθήνα, 2002, σελ. 45.

θεωρία του ενυπάρχει ένα σημαντικό ελάττωμα: Εάν μια πράξη, προκειμένου να χαρακτηριστεί ως ορθή ή λανθασμένη, κρίνεται αποκλειστικά από τον βαθμό μεγιστοποίησης της ευχαρίστησης και ελαχιστοποίησης του πόνου που αυτή αποφέρει, τότε συγκεκριμένες απεχθείς πράξεις μπορούν να δικαιολογηθούν με το πρόσχημα του συνολικού οφέλους σε μια κοινωνία. Επομένως, ο Singer δεν τάσσεται άμεσα κατά των πειραμάτων σε ζώα, εάν αυτά πρόκειται λ.χ. να οδηγήσουν στην ανακάλυψη ενός φαρμάκου για μια ανθρώπινη ασθένεια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «εάν ένα ή περισσότερα ζώα έπρεπε να υποφέρουν προκειμένου να σωθούν χιλιάδες άνθρωποι, τότε, βάσει ίσης εκτίμησης συμφερόντων, πιστεύω ότι έτσι πρέπει να γίνει».¹⁵⁴ **Θα αναρωτιόταν κανείς εάν θα υποστήριζε τη διεξαγωγή πειραμάτων σε ανθρώπους για τη σωτηρία ενός μεγάλου πληθυσμού άρρωστων ζώων...**

6.2. Τα ζώα ως υποκείμενα δικαιωμάτων και η αρχή της ίσης μεταχείρισης

Τα κενά της θεωρίας του Singer πυροδότησαν το έναυσμα για την εμφάνιση της δεοντολογικής θεωρίας του Tom Regan, συγγραφέα του βιβλίου *The Case for Animal Rights* (1983), ο οποίος διακρίνει τα νομικά από τα ηθικά δικαιώματα, θεωρώντας τα πρώτα ως κατασκευάσματα των εκάστοτε νόμων και τα δεύτερα ως οικουμενικά και αναφαίρετα, με κυριότερα από όλα το δικαίωμα στην αξιοπρεπή μεταχείριση. Ο Regan επονομάζει τους φορείς των δικαιωμάτων αυτών ως «ηθικούς παράγοντες» (moral agents), οι οποίοι διαθέτουν επιθυμίες, αντίληψη, αίσθηση ευχαρίστησης και πόνου, μνήμη, ικανότητα να αναλάβουν δράση για την επίτευξη των στόχων τους και αίσθηση του μέλλοντος και αποτελούν «υποκείμενα μιας ζωής» (subject-of-a-life).¹⁵⁵ Εκείνους που δεν διαθέτουν τις παραπάνω ιδιότητες αλλά δεν παύουν να κατέχουν τον χαρακτηρισμό του «υποκειμένου της ζωής τους» –δηλαδή τα ανθρώπινα βρέφη, τα μικρά παιδιά, τους πνευματικά ασθενείς και όλους τους αδύνατους κάθε ηλικίας– τούς χαρακτηρίζει ως «ηθικά ασθενείς» (moral patients), τονίζοντας ότι δικαιούνται ακριβώς τον ίδιο σεβασμό με τους υπόλοιπους και την υποχρέωση όλων των άλλων να τους υπερασπίζονται από οποιαδήποτε βλαπτική ενέργεια.¹⁵⁶ Καταλήγει, δε, ότι ακριβώς επειδή πολλά ζώα –και κυρίως τα πρωτεύοντα θηλαστικά άνω του ενός έτους– κατέχουν τα παραπάνω ηγετικά χαρακτηριστικά (αντίληψη, μνήμη, επιθυμίες κ.ο.κ.) απαντούν στο κριτήριο “υποκειμένου μιας ζωής” και, ως προέκταση, διαθέτουν όμοια βασικά δικαιώματα με τους ανθρώπινους ηθικούς φορείς, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος σε μια αξιοπρεπή μεταχείριση.¹⁵⁷

¹⁵⁴ P. Singer, *Practical Ethics*, 2^η έκδοση, Cambridge University Press, Cambridge, (1979) 1993, σελ. 58.

¹⁵⁵ T. Regan, *ό.π.*, 1983, σελ. 2.

¹⁵⁶ *Ο.π.*

¹⁵⁷ Παρ’ όλα αυτά, ο Regan αναφέρει ότι τα εν λόγω δικαιώματα δεν είναι απόλυτα και συγκεκριμενοποιεί 3 αρχές που θα δικαιολογούσαν την παράκαμψή τους, ήτοι:

A) Οφείλει κανείς να βλάψει λίγους και αθώους παρά να βλάψει πολλούς και αθώους.

B) Οφείλει κανείς να βλάψει αρκετά τους λίγους παρά ελάχιστα τους πολλούς.

Ο Regan τάσσεται υπέρ της πλήρους κατάργησης των επιστημονικών πειραμάτων που χρησιμοποιούν ζώα, καθώς και της κατάργησης του κυνηγιού και της εντατικής βιομηχανικής εκτροφής, υποστηρίζοντας ότι οι άνθρωποι πρέπει κάποτε να πάψουν να θεωρούν τα ζώα ως «ανανεώσιμους πόρους»¹⁵⁸ και να υιοθετήσουν μια φυτοφαγική διατροφή (vegetarianism)¹⁵⁹. Με αφορμή τον τελευταίο ισχυρισμό, ο Regan κατακρίνει την ωφελιμιστική επιχειρηματολογία αναφορικά με τα ζώα εκτροφής, διότι θεωρεί ότι τα συμφέροντα του ανθρώπου-εκτροφέα είναι εκείνα που αποφασίζουν τι είναι ωφέλιμο ή βλαπτικό για τα εν λόγω ζώα.¹⁶⁰ Αυτό που ξεχωρίζει στη θεωρία του Regan είναι η αναφορά του στο ότι τα ζώα δύναται να κακοποιηθούν με δύο τρόπους: μέσω της επιβολής ή της στέρησης, όπου η πρώτη αφορά την ωμή βία απέναντί τους ενώ η δεύτερη δεν συνεπάγεται απαραίτητα την πρόκληση πόνου (λ.χ. ο εγκλεισμός λύκων σε κλουβιά ζωολογικών κήπων τους στερεί την ανάγκη τους για τη ζωή σε μια αγέλη στο δάσος). Το μειονέκτημα, πιθανότατα, της εν λόγω θεωρίας επί του συνόλου της να είναι η μειωμένη –έως και ανύπαρκτη– εστίαση που προσδίδεται στα μη θηλαστικά και, επομένως, το στενό εύρος των ειδών που ενδέχεται να διαθέτουν δικαιώματα.

6.3. Φεμινισμός και η «ηθική της φροντίδας» (ethic of care)

Ομολογουμένως, οι δύο προηγούμενες θεωρίες κράτησαν μια απόμακρη στάση δίχως κάποιο στοιχείο έντονου συναισθηματισμού προς τα ζώα, εξομοιώνοντας τον ανδρισμό με τον επιστημονικό ορθολογισμό και προάγοντας το τυπικό παράδειγμα του επιστημολογικού δυαδισμού: η εξίσωση του «συναισθηματικού» με τον ανορθολογισμό και, αυτά με τη σειρά τους, την εξίσωσή τους με κάτι το λιγότερο «ανδρικό» και περισσότερο χαρακτηριστικό του γυναικείου φύλου. Οι φεμινίστριες, αντιθέτως, υιοθέτησαν τη στάση που η Josephine Donovan χαρακτήρισε ως «ένα είδος συναισθηματικού δεσίματος με τα ζώα», των οποίων η καταπίεση ταυτίζεται με την καταπίεση που και ίδιες βίωναν στις πατριαρχικές κοινωνίες.¹⁶¹ Βασικό δόγμα του φεμινισμού είναι ότι η καταπίεση που υπόκεινται οι γυναίκες μέσα στους κόλπους της πατριαρχίας παρουσιάζει ομοιότητες με την καταπίεση που υπόκειται η φύση από τον άνθρωπο¹⁶² ενώ ως ολιστικό όραμά του αποτελεί η ανάπτυξη μιας ηθικής της φροντίδας, στην οποία η Carol Gilligan ασπάζεται τη σύνδεση που υπάρχει

Γ) Οι ηθικά ασθενείς έχουν δικαίωμα να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, ακόμα και εάν αυτό συνεπάγεται την καταπάτηση δικαιωμάτων των υπολοίπων. Βλ. T. Regan, *ό.π.*, σσ. 286-312.

¹⁵⁸ T. Regan, *The Case for Animal Rights*, 2^η έκδοση, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, (1983) 2004, σελ. 364.

¹⁵⁹ *Ο.π.*, σελ. 330-340.

¹⁶⁰ *Ο.π.*, σελ. 342-345.

¹⁶¹ Βλ. C. Adams & J. Donovan (επιμ.), *Animal and Women: Feminist Theoretical Explorations*, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1995.

¹⁶² Σ. Καραγεωργάκης & Α. Γεωργόπουλος, «Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική Συναντά την Πολιτική Οικολογία», στο Α. Γεωργόπουλος (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*, Gutenberg, Αθήνα, 2005, σελ. 833.

μεταξύ όλων των πλασμάτων και μιας ηθικής υπεύθυνης φροντίδας.¹⁶³ Αυτός ο ηθικός κώδικας τονίζει τη συνεργατικότητα και τη μέριμνα αντί των συγκρούσεων ανάμεσα στα δικαιώματα των όντων. Το σημαντικότερο προτέρημα της ηθικής της φροντίδας είναι πως δεν απαιτεί καθόλου αμοιβαιότητα και ανταπόδοση. Καταφέρνει να εντοπίσει μια παραγνωρισμένη, από την πατριαρχία, και καταπιεσμένη διάσταση των ηθικών σχέσεων· εκείνη της ανιδιοτελούς προσφοράς – και την προβάλλει ως το ίδιο σημαντική και συμπληρωματική της διάστασης που αναφέρεται στις παγκόσμιες, καθολικές και αφηρημένες έννοιες των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων.¹⁶⁴

Καθίσταται εμφανές ότι οι τρεις θεωρητικές κατευθύνσεις που αναπτύχθηκαν προηγουμένως συμπεριλαμβάνουν κάπως διαφορετικές διαδρομές ενδιάμεσα σε ασυμφιλίωτα στρατόπεδα. Υπάρχει, όμως, ένα κοινό στοιχείο μεταξύ τους και αυτό είναι η μάχη που δίνουν (και έδωσαν) ενάντια στην κακομεταχείριση των ζώων εδώ και δεκαετίες. Αν και η μία προσέγγιση ρίχνει το βάρος στον συναισθηματισμό και τη φροντίδα των ζώων ενώ οι άλλες δύο προωθούν την ωφελμιστική αρχή και την καθιέρωση δικαιωμάτων για αυτά, το “έδαφος μάχης” παραμένει κοινό.

¹⁶³ Βλ. C. Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge, 1993.

¹⁶⁴ Α. Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Ηθική*, Gutenberg, Αθήνα, 2002, σελ. 433.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΗΣ ΩΦΕΛΙΜΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Η ανάλυση της ωφελιμιστικής προσέγγισης επιλέχθηκε, όχι εξαιτίας κάποιας ιδιαίτερης προτίμησης και αρεσκείας (ας επιτραπεί η χρήση της λέξης εδώ) προς αυτή αλλά διότι αποτέλεσε την ιδεολογική βάση για τη μετέπειτα εξελικτική πορεία της φιλοσοφίας αναφορικά με τα δικαιώματα των ζώων, καθώς επίσης πυροδότησε το έναυσμα για μια ορθολογικότερη διαχείριση του ζητήματος. Αν και διαθέτει καίρια αρνητικά σημεία, αν και μπορεί να βασίζεται σε μια άψυχη, θα λέγαμε, ανάλυση κόστους-οφέλους, παραμένει επίκαιρη έχοντας πολλούς οπαδούς.

7.1. Η αρχή της ανθρωπινής μεταχείρισης

Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η δυτική κουλτούρα δεν αναγνώριζε καμία ηθική υποχρέωση προς τα ζώα, τα οποία θεωρούσε ως αντικείμενα. Ο Descartes, όπως προαναφέρθηκε, υποστήριζε ότι τα ζώα δεν έχουν ούτε μυαλό ούτε συνείδηση, διότι δεν διαθέτουν ψυχή, με την οποία ο Θεός προίκισε τον άνθρωπο. Χαρακτήριζε τα ζώα ως «κινούμενες μηχανές», που χρησίμευαν απλώς για την εξυπηρέτηση ανθρωπίνων αναγκών.¹⁶⁵ Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και ο Immanuel Kant, ο οποίος θεωρούσε τα ζώα ως «όργανα του ανθρώπου», από τα οποία απουσίαζε η λογική και η αυτοεπίγνωση.¹⁶⁶ Το μόνο που αναγνώριζε ο Kant ήταν το γεγονός πως όταν κάποιος είναι βίαιος προς τα ζώα, πιθανότατα να εκδηλώσει παρόμοια συμπεριφορά και σε ανθρώπους.¹⁶⁷ Η διαφορά σημειώθηκε από τον ωφελιμιστή φιλόσοφο Jeremy Bentham (1748-1832), από τον οποίο έλκει την καταγωγή της η αρχή της ανθρωπινής¹⁶⁸ (humane) μεταχείρισης. Ο Bentham υποστήριζε ότι, παρά τις όποιες διαφορές, οι άνθρωποι και τα ζώα είναι όμοιοι στη δυνατότητα να υποφέρουν.¹⁶⁹ Το γεγονός ότι τα ζώα εκλαμβάνονται ως “αντικείμενα” ή “πράγματα” οφείλεται -κατά τον Bentham- ακριβώς στο ότι οι άνθρωποι αγνοούν ότι και τα ζώα υποφέρουν και αισθάνονται τον πόνο. Όπως χαρακτηριστικά έγραψε στο βιβλίο του *Εισαγωγή στις Αρχές της Ηθικής και της Νομοθεσίας*: «Το ερώτημα δεν είναι Μπορούν να συλλογίζονται; Ούτε Μπορούν να μιλούν; αλλά Μπορούν να υποφέρουν¹⁷⁰».¹⁷¹ Το κριτήριο του πόνου χρησιμοποίησε και ο John Stuart Mill προκειμένου να

¹⁶⁵ R. Descartes, ό.π., 1985, σσ. 139-140.

¹⁶⁶ I. Kant, *Lectures on Ethics*, L. Infield (μτφ.), Harper Torchbooks, New York, 1963, σελ. 239.

¹⁶⁷ Ο.π., σελ. 240.

¹⁶⁸ Η έμφαση δική μου.

¹⁶⁹ Ο Bentham δεν ήταν ο πρώτος που μίλησε για τα όμοια συμφέροντα των ζώων και των ανθρώπων στο να μην πονούν. Λίγα χρόνια πριν τον Bentham, ο διδακτορικός φοιτητής Humphry Primatt είχε εκφράσει την άποψη ότι ο πόνος ήταν ένα κακό ανεξαρτήτως των ειδών. Βλ. H. Primatt, *A Dissertation on the Duty of Mercy and Sin of Cruelty to Brute Animals*, T. Cadell, London, 1776, ειδικά σελ. 7.

¹⁷⁰ Έμφαση στο πρωτότυπο.

¹⁷¹ J. Bentham, *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, Oxford, 1780, σσ. 310-311.

υποστηρίζει την «αρχή της μέγιστης ευτυχίας», σύμφωνα με την οποία μια πράξη είναι σωστή στο βαθμό που συμβάλει στην προαγωγή της ευτυχίας (δηλαδή την ηδονή και απουσία του πόνου) και λανθασμένη όταν τείνει να παράγει το αντίθετο της ευτυχίας.¹⁷² Η διαφορά με τον Bentham έγκειται στο γεγονός ότι ο Mill έκανε χρήση μειωτικών χαρακτηρισμών για τα «κατώτερα ζώα», θεωρώντας ότι είναι προτιμότερο να είναι κανείς ένας «ανικανοποίητος άνθρωπος παρά ένα ικανοποιημένο γουρούνι»¹⁷³.

Ο Bentham, πάντως, στιγματίσε ένα μεγάλο κομμάτι μιας πολιτισμικής παράδοσης, η οποία ποτέ πριν δεν θεώρησε ότι τα ζώα μπορούσαν να είχαν ηθικά συμφέροντα. Απορρίπτοντας τις θέσεις των Descartes και Kant, παρότρυνε την θέσπιση νομοθετικού πλαισίου για την προστασία των ζώων από τον βασανισμό και τα μαρτύρια. Οι ιδέες του είχαν βαθιά επίδραση σε πολλούς νομικούς μεταρρυθμιστές, με αποτέλεσμα η αρχή της ανθρωπινής μεταχείρισης να ενσωματωθεί στο νομικό σύστημα της Βρετανίας και των ΗΠΑ (και άλλων χωρών). Το πρώτο νομοσχέδιο που εισήγαγε την βαναυσότητα προς τα ζώα ως παράπτωμα ήταν αυτό του Richard Martin του 1822, ενός Ιρλανδού γαιοκτήμονα και μέλος της Βουλής του Galway, αν και έμοιαζε περισσότερο με ένα μέτρο για την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας προς όφελος του ιδιοκτήτη παρά ως για το καλό των ίδιων των ζώων, καθώς εστίαζε κυρίως στην προστασία των ζώων στα αγροκτήματα, όπως άλογα, πρόβατα κ.ά. (βλ. Cruel Treatment of Cattle Act 1822).¹⁷⁴ Οι νόμοι για την ευημερία των ζώων ήταν δύο ειδών: γενικοί και ειδικοί. Οι γενικοί νόμοι, όπως αυτοί ενάντια στην κακοποίηση, απαγορεύουν την επιβολή οποιουδήποτε είδους βαρβαρότητας πάνω στα ζώα άνευ διακρίσεως. Για παράδειγμα, στην Νέα Υόρκη επιβάλλεται ποινική κύρωση σε όποιον «βασανίσει ή χτυπήσει ή αδικαιολόγητα τραυματίσει, ακρωτηριάσει ή σκοτώσει οποιοδήποτε ζώο».¹⁷⁵ Επίσης, ο νόμος της πολιτείας Delaware των ΗΠΑ απαγορεύει την βαναυσότητα ενάντια στα ζώα, την οποία ως «κάθε πράξη ή παράλειψη που προκαλεί αδικαιολόγητο σωματικό πόνο [...] και κακομεταχείριση ή παραμέληση οποιουδήποτε ζώου (με εξαίρεση τα ψάρια, τα οστρακόδερμα και τα μαλάκια) που βρίσκεται υπό την φροντίδα και τον έλεγχο ενός ατόμου».¹⁷⁶ Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο νόμος του 1911 για την προστασία των ζώων ορίζει ως ποινικό αδίκημα την κακομεταχείριση, τον ξυλοδαρμό, τον βασανισμό και τον εκφοβισμό απέναντι σε αυτά.¹⁷⁷ Από την άλλη πλευρά, οι ειδικοί νόμοι περί ευημερίας των ζώων αφορούν την εφαρμογή

¹⁷² J. S. Mill, ό.π., 2002, σελ. 80.

¹⁷³ Ο.π.

¹⁷⁴ Έχει υποστηριχθεί ότι η πρώτη νομοθεσία που προστάτευε τα ζώα από τη βαναυσότητα θεσπίστηκε στην αποικία Bay της Μασαχουσέτης το 1641. Στην παράγραφο 92 του «Σώματος των Ελευθεριών» που τυπώθηκε την ίδια χρονιά από τον Nathaniel Ward διαβάζει κανείς: «Κανένας άνθρωπος δε θα φέρεται τυραννικά ή βάνανυσα απέναντι στα κτηνώδη πλάσματα που συνήθως κρατούνται για ανθρώπινη χρήση». Το κατά πόσον αποτελούσε ή όχι αυτό το έγγραφο “νόμο”, δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Το μόνο σίγουρο είναι ότι αξίζει να θυμόμαστε τον Nathaniel Ward και τον Richard Martin, ως πρωτοπόρους νομοθέτες. Για μία πληρέστερη εξέταση βλ. E. Leavitt, *Animals and Their Legal Rights*, Animal Welfare Institute, Washington, D.C., 1970.

¹⁷⁵ McKinney's Consolidated Laws of New York Annotated, Agriculture and Markets Law, Chapter 69, §353.

¹⁷⁶ Delaware Code Annotated, Title 11, Chapter 5, §1325.

¹⁷⁷ Protection of Animals Act of 1911, Chapter 27.

της ανθρωπινής μεταχείρισης σε μία συγκεκριμένη χρήση του ζώου. Για παράδειγμα, το νομοσχέδιο για την ευημερία των ζώων στις ΗΠΑ που θεσπίστηκε το 1966 και δέχθηκε αρκετές τροποποιήσεις¹⁷⁸, τα νομοσχέδια του Ηνωμένου Βασιλείου για την κακομεταχείριση των ζώων το 1876 (Cruelty to Animals Act) και το 1986 [Animals (Scientific Procedures) Act] αφορούν την μεταχείριση των ζώων που χρησιμοποιούνται για πειραματικούς σκοπούς στα εργαστήρια.

Η αρχή της ανθρωπινής μεταχείρισης και η λειτουργία των νόμων για την ευζωία των ζώων απαιτούν μία εξισορρόπηση συμφερόντων μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Δηλαδή, εάν ο ανθρώπινος πόνος υπερτερεί έναντι του πόνου ενός ζώου, τότε θα επικρατήσουν τα ανθρώπινα συμφέροντα και η επιβολή του πόνου στο ζώο θα θεωρηθεί δικαιολογημένη. Εάν, όμως, δεν διακυβεύονται ανθρώπινα συμφέροντα, τότε η κακομεταχείριση ενός ζώου δεν κρίνεται απαραίτητη. Για παράδειγμα, ο βρετανικός νόμος του 1986 αναφέρει ότι, πριν από κάθε επικείμενη διεξαγωγή ενός πειράματος, θα πρέπει να γίνεται μία εκτίμηση των πιθανών δυσμενών επιπτώσεων που θα υπάρξουν στα ζώα αναλογικά με τα θετικά οφέλη που θα προκύψουν από το πείραμα και πως θα πρέπει να επιλέγονται ζώα με τον χαμηλότερο βαθμό νευροφυσιολογικής ευαισθησίας.¹⁷⁹

7.2. Η αρχή της ίσης εκτίμησης συμφερόντων

Έστω και εάν οι άνθρωποι μεταχειρίζονταν με καλύτερο τρόπο τα ζώα και δεν τα θεωρούσαν απλά ως πράγματα, ακόμα θα παρέμενε ανοιχτό το ερώτημα της ηθικής αιτιολόγησης τού να προκαλούν πόνο σε αυτά σε περιπτώσεις που δεν κρίνεται αναγκαίο. Σε περίπτωση που το ανθρώπινο είδος αποφασίσει να εκλάβει υπό σοβαρό πρίσμα τα συμφέροντα των ζώων, τότε αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την υιοθέτηση της αρχής της ίσης εκτίμησης συμφερόντων,¹⁸⁰ μία αρχή που δεν δύναται να απουσιάζει από καμία ηθική θεωρία.¹⁸¹ **Όποιον είδους διαφορές και να υπάρχουν ανάμεσα στα ζώα και τους ανθρώπους, υπάρχει μία καίρια ομοιότητα που ο καθένας αναγνωρίζει: η ικανότητα του αισθάνεσθαι (sentience).** Υπό αυτήν την έννοια, άνθρωποι και ζώα είναι όμοιοι μεταξύ τους και

¹⁷⁸ U.S. Code, Title 7, Chapter 54, §2131-2159.

¹⁷⁹ Animals (Scientific Procedures) Act of 1986, Chapter 14, §5.

¹⁸⁰ G. L. Francione, ό.π., 2000, σσ. 81-102. Η επέκταση του όρου “ίση εκτίμηση συμφερόντων” στο πεδίο των ζώων έγινε από τον Peter Singer, βλ. P. Singer, ό.π., (1979) 1993, σσ. 11-26.

¹⁸¹ Θα ήταν χρήσιμο να ξεκινήσουμε με τον πιο συνηθισμένο ορισμό ότι όλα τα ανθρώπινα όντα είναι ίσα ανεξαρτήτου φυλής, θρησκείας και φύλου. Η υπόθεση της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων δεν βασίζεται ούτε στην ισότητα της ευφυΐας, της ικανότητας για διαμόρφωση ηθικών κρίσεων, της σωματικής δύναμης κ.λπ. Η ισότητα είναι μία ηθική ιδέα και όχι μία απόφαση γεγονότος (assertion of fact). Δεν υπάρχει κανένας λογικά αδιαφιλονίκητος λόγος που να μας κάνει να υποθέτουμε ότι μια πραγματική διαφορά στις δυνατότητες που έχουν δύο άνθρωποι δικαιολογεί οποιαδήποτε διαφορά στο βαθμό της εκτίμησης που δείχνουμε για την ικανοποίηση των αναγκών και των συμφερόντων τους. Η αρχή της ισότητας των ανθρώπων δεν είναι η περιγραφή μιας υποτιθέμενης πραγματικής ισότητας μεταξύ των ανθρώπων: είναι μια εντολή για το πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε στους ανθρώπους. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Σ. Καραγεωργάκης (επιμ.), *Ζώα και Ηθική*, ANTIFONH Κέντρο Πληροφόρησης, Θεσσαλονίκη, 2012, σσ. 37-38.

διαφορετικοί από οποιοδήποτε άλλο μη αισθανόμενο είδος μέσα στο σύμπαν αυτό. Εφόσον, λοιπόν, οι άνθρωποι ισχυρίζονται ότι νοιάζονται για τα ζώα, οφείλουν να υιοθετήσουν αυτή την αρχή.

Η αρχή της ίσης εκτίμησης συμφερόντων δεν θα πρέπει να θεωρείται ιδιαιτέρως ριζοσπαστική, αν αναλογιστούμε ότι η συγκεκριμένη ενσωματώνεται μέσα στην αρχή της ανθρωπινής μεταχείρισης, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Άλλωστε, ο ίδιος ο Bentham είχε πει ότι «ο καθένας μετράει για έναν και κανείς για περισσότερο από έναν». Με άλλα λόγια, πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τα συμφέροντα κάθε όντος που επηρεάζονται από μία πράξη και να δίνουμε την ίδια βαρύτητα σε αυτά, με οποιαδήποτε αντίστοιχα συμφέροντα οποιουδήποτε άλλου όντος. Πώς γνωρίζουμε, όμως, ότι νιώθουν πόνο και άλλα ζώα εκτός από τον άνθρωπο; Γνωρίζουμε ότι οι άνθρωποι νιώθουν πόνο από το ουρλιαχτό ή το απότομο τράβηγμα του χεριού όταν, για παράδειγμα, σβήσει κάποιος ένα τσιγάρο πάνω στο χέρι κάποιου άλλου. Ο πόνος είναι κάτι που νιώθουμε και μπορούμε να συνάγουμε ότι το νιώθουν και άλλοι μέσω ποικίλων εξωτερικών ενδείξεων. Αφού, λοιπόν, οι άνθρωποι αισθάνονται τον πόνο, γιατί να μην ισχύει το ίδιο και στην περίπτωση των ζώων; Τα περισσότερα εξωτερικά σήματα που φανερώνουν ότι ένας άνθρωπος πονάει, μπορούν να ιδωθούν και σε άλλη είδη, ειδικά στους πιο κοντινούς ‘‘συγγενείς’’ μας· τα θηλαστικά και τα πτηνά. Γνωρίζουμε ότι τα ζώα αυτά έχουν όμοιο νευρικό σύστημα με το δικό μας, το οποίο αντιδρά όπως θα αντιδρούσε και το δικό μας σε στιγμές πόνου: μία αρχική αύξηση της κυκλοφορίας του αίματος, διαστολή της κόρης οφθαλμών, εφίδρωση, αυξημένοι καρδιακοί χτύποι και, σε περίπτωση έντονης συνέχισης του πόνου, μείωση της αιματικής κυκλοφορίας. Αυτά του είδους τα αισθήματα εδράζονται στον διεγκέφαλο, ο οποίος είναι αρκετά ανεπτυγμένος σε πολλά είδη ζώων. Επομένως, είναι παράλογο να υποθέτουμε ότι τα νευρικά συστήματα των ζώων –ειδικά των θηλαστικών– που είναι ουσιαστικά ίδια από άποψη φυσιολογίας, έχουν την ίδια εξελικτική λειτουργία και παρόμοια συμπεριφορά σε παρόμοιες καταστάσεις, θα μπορούσαν πραγματικά να λειτουργούν με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από αυτά των ανθρώπων στο επίπεδο των υποκειμενικών αισθημάτων. Ο Lord Brain, ένας επιφανής νευρολόγος, έγραψε: «Δεν έχω αμφιβολίες για το γεγονός ότι τα συμφέροντα και οι δραστηριότητες των ζώων σχετίζονται με την αντίληψη και το αίσθημα, με τον ίδιο τρόπο που συμβαίνει σε μένα, και τα οποία, εξ όσων γνωρίζω, μπορεί να είναι το ίδιο έντονα».¹⁸² Στο ίδιο μήκος κύματος, ο συγγραφέας Richard Serjeant στηρίζει τον ισχυρισμό ότι «τα ανώτερα σπονδυλωτά θηλαστικά, των οποίων τα νευρικά συστήματα είναι σχεδόν πανομοιότυπα με αυτά των ανθρώπων, βιώνουν αισθήματα πόνου τουλάχιστον το ίδιο έντονα με τα δικά μας και ότι είναι ανοησία να ισχυριζόμαστε ότι αισθάνονται κάτι λιγότερο [...] ίσα

¹⁸² L. Brain, ‘Presidential Address’, στο C. Keele & R. Smith (επιμ.), *The Assessment of Pain in Men and Animals*, Universities Federation for Animal Welfare, London, 1962, σελ. 11.

ίσα που ορισμένες αισθήσεις των ζώων είναι πολύ πιο ανεπτυγμένες από εκείνες του ανθρώπου, όπως η οξυμένη όραση σε συγκεκριμένα πτηνά και η ακοή στα άγρια ζώα».¹⁸³

Μπορεί τα ζώα να μην διαθέτουν την ικανότητα γλωσσικής επικοινωνίας αλλά, όπως σημειώνει η Jane Goodhall, υπάρχουν και άλλες πολύ πιο σημαντικές μορφές μη γλωσσικής επικοινωνίας, όπως μία αγκαλιά ή ένα ενθαρρυντικό χτύπημα στην πλάτη. Σε καμία περίπτωση, τα σήματα που χρησιμοποιούμε για να φανερώσουμε φόβο, θυμό, αγάπη και άλλες συναισθηματικές καταστάσεις δεν αποτελούν ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του είδους μας.¹⁸⁴ Ας θυμηθούμε τις περίφημες φράσεις του Charles Darwin: «Οι αισθήσεις, τα συναισθήματα και οι ικανότητες, όπως αγάπη, μνήμη, περιέργεια, μίμηση [...] για τα οποία κανχίεται ο άνθρωπος ότι έχει, μπορεί να βρεθούν και στα κατώτερα ζώα, είτε σε αρχόμενη είτε σε ανεπτυγμένη κατάσταση».¹⁸⁵ Επίσης, τα βρέφη και τα μικρά παιδιά δεν μπορούν ούτε αυτά να χρησιμοποιούν τη γλώσσα. **Μπορούμε, δηλαδή, να αρνηθούμε ότι ένα παιδί ενός έτους είναι αδύνατον να υποφέρει;**

7.3. Η κριτική στον Jeremy Bentham

Σύμφωνα με τον Francione, το λάθος που διέπραξε ο Bentham έγκειται στο γεγονός ότι πίστευε πως η αρχή της ίσης εκτίμησης θα μπορούσε να εφαρμόζεται σε όλα τα ζώα, ανεξαρτήτως εάν υπόκεινται ή όχι σε ανθρώπινη ιδιοκτησία.¹⁸⁶ Εάν τα ζώα αποτελούν ιδιοκτησία ανθρώπων, τότε είναι εξαιρετικά δύσκολο να κάνουμε λόγο για ισορρόπηση συμφερόντων αφού, στην περίπτωση αυτή, τα συμφέροντα των ιδιοκτητών θα υπερνικήσουν τα συμφέροντα των ζώων. Τα ζώα συνεχίζουν να αντιλαμβάνονται όπως πριν από τον 19ο αιώνα, δηλαδή ως αντικείμενα δίχως ηθικώς σημαντικά συμφέροντα. Παρομοίως, η αρχή της ίσης εκτίμησης απέτυχε να εφαρμοστεί και κατά την εποχή της δουλείας στη Βόρεια Αμερική, κατά τη διάρκεια της οποίας μερικοί άνθρωποι αντιμετώπιζαν άλλους (τους σκλάβους) ως αντικείμενα.

Ο θεσμός της ανθρώπινης δουλείας είναι δομικά πανομοιότυπος με αυτόν της ιδιοκτησίας ζώων. Ο σκλάβος θεωρούνταν ως ιδιοκτησία και ο ιδιοκτήτης αγνοούσε τα συμφέροντα του σκλάβου του προς οικονομικό του όφελος. Ο ιδιοκτήτης μπορούσε να υποβάλλει οποιαδήποτε τιμωρία στους σκλάβους του για οποιονδήποτε λόγο. Ο νόμος, βέβαια, προσπαθούσε να προστατεύει τα συμφέροντα των σκλάβων προκειμένου αυτοί να μην υποφέρουν, αλλά πάντοτε αποτύγχανε εφαρμογής στην πράξη. Για παράδειγμα, το νομικό σύστημα της Βόρειας Καρολίνα των ΗΠΑ αναγνώριζε ότι ο φόνος ενός

¹⁸³ R. Serjeant R., *The Spectrum of Pain*, Hart Davis, London, 1969, σελ. 72.

¹⁸⁴ J. Goodhall, *In the Shadow of Man*, Houghton Mifflin, Boston, 1971, σελ. 225.

¹⁸⁵ C. Darwin, *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, Princeton University Press, Princeton, (1871) 1981, σελ. 105.

¹⁸⁶ G. L. Francione, ό.π., 2000, σσ. 135-148.

σκλάβου δεν διέφερε σε τίποτα από τον φόνο ενός ελεύθερου ανθρώπου, αλλά αυτό δεν ίσχυε σε περίπτωση που ο σκλάβος προέβαινε σε πράξη αντίστασης εναντίον του νόμιμου ιδιοκτήτη του.¹⁸⁷ Συνεπώς, οι νόμοι περί ευζωίας των σκλάβων απέτυχαν για τους ίδιους ακριβώς λόγους που οι αντίστοιχοι νόμοι για τα ζώα δεν απέδωσαν καρπούς στην οριοθέτηση της ανθρώπινης χρήσης αναφορικά με τα ζώα που έχουν στην ιδιοκτησία τους. Παρομοίως, οι σκλάβοι είχαν μια πιο “ανθρωπινή” μεταχείριση και τα συμφέροντά τους υπολογίζονταν μόνο όταν οι ιδιοκτήτες τους είχαν κάποιο σημαντικό οικονομικό όφελος.¹⁸⁸ Η δουλεία, ως νομικός θεσμός, αντιλαμβανόταν τα υποκείμενά της ως εμπορεύσιμα αγαθά και τίποτα παραπάνω. Το ίδιο συμβαίνει και με το καθεστώς ιδιοκτησίας στα ζώα, όπου ο ιδιοκτήτης μεταχειρίζεται ένα ζώο ως αγαθό.

Ο Bentham σαφώς και αναγνώριζε ότι οι άνθρωποι είχαν δικαίωμα να μην μεταχειρίζονται ως ιδιοκτησία¹⁸⁹ και έγραψε στο βιβλίο του ότι:

*«Οι Γάλλοι έχουν ήδη ανακαλύψει ότι η μελανότητα του δέρματος δεν αποτελεί λόγο για να αφηθεί ένας άνθρωπος χωρίς αποκατάσταση στις ορέξεις ενός βασανιστή. Μπορεί να έρθει η μέρα που θα αναγνωριστεί ότι ο αριθμός των ποδιών, η τριχοφυΐα του δέρματος ή η κατάληξη του ιερού οστού αποτελούν εξίσου ανεπαρκείς λόγους για να αφήσουμε ένα ον που αισθάνεται να έχει την ίδια μοίρα».*¹⁹⁰

Η ερώτηση που θα έθετε κανείς σε αυτό το σημείο είναι το γιατί ο Bentham δεν απέρριψε το καθεστώς ιδιοκτησίας ενός ζώου, όπως απέρριψε τη μεταχείριση ανθρώπων ως ιδιοκτησία. Η απάντηση έγκειται στις απόψεις του φιλόσοφου ότι τα ζώα, ναι μεν, έχουν δικαίωμα στο να μην πονούν (όπως και οι άνθρωποι) αλλά δεν έχουν αίσθηση του εαυτού τους ούτε συνεχή πνευματική ύπαρξη. Σύμφωνα με τον Bentham, το μυαλό τους αποτελείται από συλλογές ασύνδετων αισθήσεων πόνου και ευχαρίστησης. Υπό το πρίσμα αυτό, τα ζώα δεν ενδιαφέρονται εάν τα θανατώσουμε ή εάν τα καταναλώσουμε ως τροφή, αρκεί να μην υποφέρουν κατά τη διάρκεια τέτοιου τύπου διαδικασιών. Δηλαδή, ο Bentham θεωρούσε ότι επειδή τα ζώα δεν έχουν αυτοεπίγνωση, δεν παραβιάζεται η αρχή της ίσης μεταχείρισης όταν τα χρησιμοποιούμε ως πόρους μας, εφόσον βέβαια λαμβάνεται υπόψη η ίση εκτίμηση των συμφερόντων τους στο να μην υποφέρουν.

¹⁸⁷ Ο.π., σσ. 86-90 και G. L. Francione, *Animals, Property and the Law*, Temple University Press, Philadelphia, 1995, σσ. 100-112.

¹⁸⁸ A. Watson, *Slave Law in the Americas*, University of Georgia Press, Georgia, 1989, σελ. xiv.

¹⁸⁹ G. L. Francione, ό.π., 2000, σσ. 132-133.

¹⁹⁰ J. Bentham, ό.π., 1780, σσ. 282-283.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Ο ΟΙΚΟΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΑ ΖΩΑ

Αν και ο φεμινισμός ως φιλοσοφία μπορεί να χρονολογηθεί ήδη από τον Διαφωτισμό και την εποχή έκδοσης του έργου *A Vindication of the Rights of Woman* (Υπεράσπιση των Δικαιωμάτων της Γυναίκας) της Mary Wollstonecraft το 1792, ο όρος «οικοφεμινισμός» (ecofeminism) επινοήθηκε από την Γαλλίδα Francoise d' Eaubonne το 1974 στο βιβλίο της *Le féminisme ou la mort* (Φεμινισμός ή Θάνατος), καλώντας όλες τις γυναίκες να πρωτοστατήσουν σε ένα κίνημα σωτηρίας του πλανήτη. Οι πρώτες οικοφεμινίστριες, όπως λέει η Yayo Herrero, συντονίστρια του μαζικού ισπανικού κινήματος *Ecologistas en Accion* (Οικολόγοι σε Δράση), άσκησαν κριτική στις συνέπειες της τεχνοεπιστήμης πάνω στην υγεία των γυναικών και πάλεψαν ενάντια στον μιλιταρισμό και την περιβαλλοντική υποβάθμιση, που αντιλαμβάνονταν ως εκδηλώσεις ενός σεξιστικού πολιτισμού.¹⁹¹

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 αρκετοί συγγραφείς έθεσαν το ζήτημα εάν και κατά πόσο οι πατριαρχικοί τρόποι σκέψης ενεθάρρυναν όχι μόνο την ευρέως διαδεδομένη υποτέλεια των γυναικών αλλά επίσης των εγχρώμων, των ζώων και της ίδιας της φύσης. Για παράδειγμα, η Sheila Collins υποστήριζε ότι η πατριαρχία (ή ανδροκρατούμενος πολιτισμός) υποστηρίζεται από τέσσερις συνδεδεμένους πυλώνες: τον σεξισμό, τον ρατσισμό, την ταξική εκμετάλλευση και την οικολογική καταστροφή.¹⁹² Συζητήθηκε, έντονα, ακόμα ότι η ανθρωποκεντρική και η ανδροκρατική θέση διαθέτουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, όπως τον «δυϊσμό» (π.χ. άνδρας/γυναίκα, ανθρώπινο/μη ανθρώπινο, λογική/συγκίνηση) και τη «λογική της κυριαρχίας», στα πλαίσια των οποίων εκδηλώνονται διάφοροι τύποι καταπίεσης προς κάποιες κοινωνικές ομάδες, οι οποίοι ενισχύονται αμοιβαία.¹⁹³

Οι φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η συμπάθεια (sympathy) και η φροντίδα (care) οφείλουν να είναι οι αρχές εκείνες πάνω στις οποίες είναι προσηκόν να δομηθεί η θεωρία της ανθρωπινής μεταχείρισης των ζώων. Ειδικά για τη θεωρία της συμπάθειας, αυτή αναπτύχθηκε από σημαντικούς φιλόσοφους της Δύσης, όπως ο Hume¹⁹⁴ και ο Schopenhauer, όπου ο τελευταίος άσκησε σκληρή κριτική στις απόψεις του ορθολογιστή Kant (ο οποίος θεωρούσε ότι το συναίσθημα είναι κάτι το παράλογο και ασταθές), αναφορικά με το ότι τα ζώα είναι πράγματα και πρέπει να αντιμετωπίζονται απλώς ως μέσα, χαρακτηρίζοντας τέτοιες ιδέες ως αποτρόπαιες και αποκρουστικές¹⁹⁵. Ο Schopenhauer έδωσε έμφαση

¹⁹¹ J. Tortosa, 'Τι είναι ο οικοφεμινισμός;', Γ. Μητραλιάς (μτφ.), 04/11/2014, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/ti-einai-o-oikofeminismos>, επίσκεψη 04/04/2015.

¹⁹² S. Collins, *A Different Heaven and Earth*, Judson Press, Valley Forge, 1974.

¹⁹³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. V. Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, Routledge, London, 1993.

¹⁹⁴ Βλ. D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, L. A. Selby-Bigge (επιμ.), Clarendon Press, Oxford, (1739) 1973.

¹⁹⁵ A. Schopenhauer, *On the Basis of Morality*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1965, σσ. 95-96.

στη συναισθηματική συνιστώσα της συμπόνιας, υποστηρίζοντας ότι «κάποιος μπορεί να κατανοήσει τον πόνο του άλλου μέσω του καθημερινού φαινομένου της συμπόνιας, της άμεσης συμμετοχής στα δεινά του άλλου και ότι αυτό αποτελεί την πραγματική βάση της γνήσιας φιλεύσπλαχνης καλοσύνης».¹⁹⁶ Επιπροσθέτως, υποστήριξε ότι «η δίχως όρια συμπόνια για όλα τα ζωντανά πλάσματα αποτελεί την πιο βέβαιη εγγύηση μιας αμιγώς ηθικής συμπεριφοράς»¹⁹⁷ ενώ, παράλληλα, κατέκρινε την δυτική βαρβαρότητα προς τα ζώα¹⁹⁸.

Η θεωρία της συμπάθειας αναλύεται με τον καλύτερο τρόπο στο έργο *The Nature of Sympathy* (1913) του φαινομενολόγου Max Scheler, ο οποίος την αντιλαμβάνεται ως μία μορφή γνώσης ή κατανόησης, στην οποία ο ερευνητής επιχειρεί τη νοητική κατασκευή της πραγματικότητας του υποκειμένου και δεν το αντιμετωπίζει ως ένα απλό δεδομένο που απαντά σε κάποια μαθηματικά παραδείγματα.¹⁹⁹ Ωστόσο, ο Scheler δεν πρότεινε τη μέθοδο του αποκλειστικά για τους ανθρώπους αλλά και για ολόκληρο τον ζωικό κόσμο, προτρέποντας τους ανθρώπους να αναπτύξουν τις διανοητικές ικανότητες της συμπάθειας προκειμένου να αποκωδικοποιήσουν τη «γλώσσα της φύσης και των ζώων».²⁰⁰ Ο Scheler, δηλαδή, προτείνει τη συμπάθεια ως μέσο κατανόησης μη ορατών -από τον καρτεσιανό μαθηματικοποιημένο τύπο της επιστήμης- πραγματικοτήτων. Η συμπάθεια, συνεπώς, για τον Scheler είναι ένας είδος γνώσης που θα βοηθήσει τον άνθρωπο να αποκρυπτογραφήσει την φύση και τα ζώα όπως ακριβώς είναι και όχι ως αντικείμενα προς ανθρώπινη χρήση.

Η Edith Stein ανέπτυξε την έννοια της «αισθητηριακής ενσυναίσθησης», δηλαδή το να βιώνεις αισθήματα μέσα από το σώμα ενός άλλου. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Θα έπρεπε ίσως να θεωρώ το πόδι του σκύλου κάτι αντίστοιχο με το χέρι μου. Δεν έχω απλώς ένα υλικό σώμα [...] αλλά ένα υλικό άκρο ενός ζωντανού σώματος [...] Θα μπορούσα να αισθανθώ τον πόνο του ζώου όταν είναι πληγωμένο».²⁰¹ Παρομοίως, ο John A. Fisher θεωρεί την συμπάθεια ως το ότι οι άνθρωποι κατανοούν πώς είναι να βρίσκονται στη θέση των ζώων λ.χ. πώς είναι να περπατάμε σε τέσσερα πόδια.²⁰² (Εδώ οι όροι «ενσυναίσθηση» και «συμπάθεια» χρησιμοποιούνται περίπου ως συνώνυμοι.) Αρκετοί θεωρητικοί ισχυρίζονται ότι η συμπάθεια είναι απαραίτητη προκειμένου να αποκτήσουμε ηθική. Για παράδειγμα, ο Hurry Barrows Acton παρατηρεί ότι «δίχως συμπάθεια δεν θα υπήρχε βοήθεια σε κάποιον που τη χρειάζεται, και συνεπώς ούτε αγαθοπραξία, οι οποίες είναι απαραίτητες για την

¹⁹⁶ Ο.π., σελ. 144.

¹⁹⁷ Ο.π., σελ. 172.

¹⁹⁸ Ενημερωτικά, ο Schopenhauer απέδωσε την δυτική υποτίμηση των ζώων στον ιουδαϊσμό (στην «εβραϊκή δυσωδία» – «foetor Judaicus»), βλ. A. Schopenhauer, ό.π., σσ. 175, 177, 187.

¹⁹⁹ F. Matson, *The Broken Image: Man, Science and Society*, Anchor, Garden City, New York, 1966, σελ. 240.

²⁰⁰ M. Scheler, *The Nature of Sympathy*, Archon, Hamden, Connecticut, (1913) 1970, σσ. 48, 104.

²⁰¹ E. Stein, *On the Problem of Empathy*, 2^η έκδοση, Martinus Nijhoff, The Hague, Netherlands, (1916) 1966, σσ. 54-55.

²⁰² J. A. Fisher, 'Taking Sympathy Seriously: A Defense of Our Moral Psychology toward Animals', στο E. C. Hargrove (επιμ.), *The Animal Rights/Environmental Ethics Debate: The Environmental Perspective*, SUNY Press, New York, 1992, σελ. 233.

ηθική».²⁰³ Επίσης, τονίζει ότι η συμπάθεια προκαλεί αξιώσεις για ίση αντιμετώπιση και δικαιοσύνη, λόγω ότι μάς κάνει να συνειδητοποιήσουμε ότι η δυστυχία του άλλου είναι τουλάχιστον εφάμιλλη με τη δική μας, ανοίγοντας τον δρόμο για την απαίτηση ίσης μεταχείρισης των ίσων αναγκών.²⁰⁴ Πράγματι, όπως υποστήριξε και ο Scheler, η συμπάθεια απελευθερώνει τον άνθρωπο από την ψευδαίσθηση της εγωκεντρικότητας και της αλαζονείας και τού επιτρέπει να κατανοήσει ότι ένα ζωντανό πλάσμα είναι ίσο σε αξία.²⁰⁵

Ο Scheler υποστηρίζει ότι τα συναισθήματα συμπάθειας αναπτύσσονται από την πρώιμη παιδική ηλικία και ότι ξεκινούν από την αναγνώριση της μητρικής αγάπης καταλήγοντας στο συναδελφικό αίσθημα (Mitgefühl).²⁰⁶ Παρομοίως, ο David Hume επιμένει ότι υπάρχει μια έμφυτη αίσθηση συμπάθειας η οποία αποτελεί τη βάση της ηθικής συνείδησης²⁰⁷, σημειώνει, δε, ότι «είναι αδύνατον για ένα πλάσμα σαν τον άνθρωπο να είναι εντελώς αδιάφορο [...] απέναντι στα συντροφικά του πλάσματα»²⁰⁸ και καταλήγει στο ότι η ηθική καθορίζεται από το συναίσθημα. Στο ίδιο εύρος κινήθηκε και ο τρίτος κόμης του Shaftesbury, Anthony Ashley-Cooper (1671-1713), ο οποίος ισχυρίστηκε ότι υπάρχει μια έμφυτη «ηθική αίσθηση» της οποίας οι ρίζες ανιχνεύονται στο αίσθημα συγγένειας που νιώθουμε για τους άλλους²⁰⁹, παρέχοντας το έναυσμα μετέπειτα στον Keith Thomas να μιλήσει για τις «ευαισθησίες» απέναντι στην ανθρώπινη βαναυσότητα εις βάρος των ζώων, δίνοντας έμφαση στα συναισθήματα για την καθοδήγηση της ηθικής πράξης²¹⁰.

Η θεωρία της συμπάθειας είχε εκλείψει προ πολλού αλλά, πλέον, τείνει να ενισχύεται ραγδαία μέσα από την «ηθική της φροντίδας» της Gilligan που προτείνουν οι φεμινίστριες και οι οποίες επιμένουν στην πλαισίωσή της μέσα σε μια πολιτική οπτική. Αν και η φροντίδα αποτελεί μια αξιόλογη ηθική αφετηρία, για να καταστεί αποτελεσματική –πέρα από τον καθορισμό δικαιωμάτων και αναγκών των ζώων–²¹¹ οφείλει να πλαισιώνεται και από μια συγκεκριμένη πολιτική άποψη, δηλαδή στο πλαίσιο μιας πολιτικής ανάλυσης.²¹² Για παράδειγμα, το έργο *The Sexual Politics of Meat* (1990) της Carol Adams αποτυπώνει πλήρως το πολιτικό πλαίσιο της κρεοφαγίας, όπου η ηθική της φροντίδας εστιάζει στον πόνο που νιώθει το ζώο κατά τη σφαγή και, ταυτοχρόνως, έχει επίγνωση των πολιτιστικών ιδεολογιών που επικρατούν κατά τόπους, ερμηνεύοντας έτσι ποιος επωφελείται από συγκεκριμένες

²⁰³ H. B. Acton, 'The Ethical Importance of Sympathy', *Philosophy*, Vol. 30, No. 112, 1955, σσ. 62, 66.

²⁰⁴ Ο.π., σελ. 66.

²⁰⁵ M. Scheler, ό.π., (1913) 1970, σσ. 58-60.

²⁰⁶ Ο.π., σελ. 98.

²⁰⁷ D. Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Open Court, La Salle, Illinois, (1960) 1977, σσ. 146-147.

²⁰⁸ Ο.π., σελ. 65.

²⁰⁹ Βλ. J. Duke, 'Ethical Sentimentalism Revised', *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 6, No. 2, 1989, σσ. 200-206.

²¹⁰ T. Keith, *Man and the Natural World: A History of the Modern Sensibility*, Pantheon, New York, 1983, σελ. 175.

²¹¹ F. Kittay & D. Meyers (επιμ.), *Women and Moral Theory*, Rowman & Littlefield, Totowa, New Jersey, 1987, σελ. 168.

²¹² D. Curtin, 'Toward an Ecological Ethic of Care', στο J. Donovan & C. J. Adams (επιμ.), *Beyond Animal Rights: A Feminist Caring Ethic for the Treatment of Animals*, Continuum, New York, 1996, σσ. 60-75.

πρακτικές.²¹³ Στην περίπτωση της κρεοφαγίας διαδραματίζουν βαρυσήμαντο ρόλο το λόμπι του κρέατος και τα οικονομικά του συμφέροντα, η προώθηση του κυνηγιού κ.ο.κ., των οποίων οι ιδεολογίες και δράσεις στηρίζουν την περαιτέρω θεσμοθέτηση τέτοιων πρακτικών. Η επίγνωση των παραπάνω συμβάλλει στην επιλογή των κατάλληλων ηθικών πράξεων, οι οποίες στην εν λόγω περίπτωση (αυτή της κρεοφαγίας) οφείλουν να περιλαμβάνουν και την αποκάλυψη των φρικτών βασανιστηρίων στα οποία υπόκεινται τα ζώα προς σφαγή. Εν κατακλείδι, οι φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η πρωταρχική εμπειρία της συμπάθειας είναι εκείνη που θα προσφέρει την κατάλληλη ηθική απάντηση μέσα από μια πολιτική ανάλυση της όλης κατάστασης, θεωρώντας πως εάν στρέψουμε ο ενδιαφέρον μας στον πόνο που βιώνουν τα ζώα θα καταφέρουμε να οδηγηθούμε σε μια εποικοδομητική «συναισθηματική και πνευματική συζήτηση με τις μη ανθρώπινες μορφές ζωής»²¹⁴, δίχως να βασίζεται κανείς αποκλειστικά σε ωφελιμιστικά επιχειρήματα (βλ. Bentham και Singer) ή στις διεκδικήσεις για τη δίκαιη αντιμετώπιση των ζώων (βλ. Regan).

²¹³ C. J. Adams, *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*, Continuum, New York, 1990.

²¹⁴ M. U. Walker, “Moral Understandings: Alternative ‘Epistemology’ for a Feminist Ethics”, στο E. B. Cole & S. Coultrap-McQuin (επιμ.), *Explorations in Feminist Ethics: Theory and Practice*, Indiana University Press, Indianapolis, 1992, σσ. 165-174.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΕΙΝΑΙ ΟΛΑ ΤΑ ΖΩΑ ΙΣΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥΣ;

Το νομοθετικό πλαίσιο γύρω από τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ξεκάθαρο και καθολικό, δίχως διακρίσεις και «ψιλά γράμματα». Τι συμβαίνει, όμως, όταν έρχονται τα ζώα στο προσκήνιο και καλούμαστε να ορίσουμε δικαιώματα για μία υπερμεγέθη ποικιλία ειδών; Σε ποιο σημείο, δηλαδή, έγκειται η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των ζώων που θα προστατέψουμε από την βαναυσότητα και εκείνων τα οποία θα μείνουν απέξω από οποιαδήποτε είδους νομοθετική ρύθμιση; Όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελεί εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα να κατασκευαστεί μια διαχωριστική γραμμή, αφού οι επιστημονικές γνώσεις κατακλύζονται από κενά και ανακρίβειες γύρω από τα περισσότερα είδη ζώων σχετικά με το επίπεδο νόησης που διαθέτει το καθένα από αυτά.

9.1. Η αυτονομία και η αυτοβούληση ως στοιχεία του δικαιώματος της ελευθερίας

Η ελευθερία (liberty) και η ισότητα (equality) αποτελούν θεμελιώδεις αξίες του δυτικού δικαίου και αναφέρονται στο άρ. 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.²¹⁵ Σημαντικές πτυχές του δικαιώματος της ελευθερίας αποτελούν η *αυτονομία* και η *αυτοβούληση*.²¹⁶ Η ουσιώδης διαφορά ανάμεσα σε έναν άνθρωπο και σε ένα αντικείμενο (ή πράγμα) φαίνεται να υπάρχει στην ποιότητα της βούλησης. Τα ζώα διαθέτουν κάποια μορφή κινητήριας δύναμης (motive-power), δηλαδή διαθέτουν κάποιο βαθμό της αντίστοιχης ανθρώπινης βούλησης αλλά το δίκαιο δεν αναγνωρίζει κάτι τέτοιο. Ο συγγραφέας και νομικός Carleton K. Allen φέρνει ως παράδειγμα το πείσμα και την ισχυρή θέληση ενός μουλαριού, από όπου πηγάζει και η αντίστοιχη λαϊκή έκφραση, και συμπληρώνει ότι αυτά του τα χαρακτηριστικά πηγάζουν από ένστικτο και όχι από βούληση.²¹⁷ Συμπληρώνει ότι, είτε την ονομάζουμε αυτοδιάθεση είτε αυτονομία είτε βούληση, εάν κάποιο ον την διαθέτει, τότε πληρεί την προϋπόθεση για την απόκτηση του βασικού δικαιώματος της ελευθερίας. Συνεχίζοντας σχολιάζει ότι τα “πράγματα” (στην εν λόγω περίπτωση αναφέρεται στα ζώα) δεν ενεργούν αυτόνομα ούτε έχουν βούληση, σε αντίθεση με τους ανθρώπους.²¹⁸

Ο Kant θεωρούσε ότι τα ζώα, πιθανόν και τα παιδιά, ενεργούν από απλή επιθυμία.²¹⁹ Επιπροσθέτως, απέρριπτε το συναίσθημα και τη ροπή (inclination) ως ηθικά αξιόλογα κίνητρα για ηθική πράξη.²²⁰

²¹⁵ «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα. Είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση, και οφείλουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεύμα αδελφοσύνης».

²¹⁶ Η έμφαση δική μου.

²¹⁷ C. K. Carleton, ‘Things’, *California Law Review*, Vol. 28, No. 4, 1940, σελ. 424.

²¹⁸ Ο.π., σσ. 424-425.

²¹⁹ B. Herman, *The Practice of Moral Judgment*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1993, σελ. 229.

²²⁰ I. Kant, *Kant Selections*, Theodore Meyer Green (επιμ.), Scribner’s, New York, 1957, σελ. 279.

Τα πλήρως αυτόνομα όντα, κατά τον Kant, ενεργούν εντελώς ορθολογικά και αυτό είναι το στοιχείο που τα κατατάσσει στο ανθρώπινο είδος και, συνεπώς, πρέπει να τους συμπεριφερόμαστε αναλόγως.²²¹ Παρομοίως, ο φιλόσοφος Carl Wellman ισχυρίστηκε ότι τα βρέφη, τα παιδιά, τα άτομα με διανοητικές παθήσεις ή οι αυτιστικοί δεν διαθέτουν πλήρη αυτονομία βούλησης και είναι ελάχιστοι οι άνθρωποι που την κατέχουν.²²² Μια ομάδα δικαστών των ΗΠΑ, υποστηρίζοντας ουσιαστικά τις θέσεις των δύο φιλοσόφων, αθώωσε το 2000 τον εξάχρονο που σκότωσε με καραμπίνα τον συμμαθητή του, μη διώκοντας τον ούτε ποινικά ούτε αστικά, διότι θεώρησαν ότι είναι αδύνατο ένα παιδί να έχει εγκληματική πρόθεση. Συνεπώς, οι δικαστές που αρνούνται να προσδώσουν στα ζώα την ιδιότητα της προσωπικότητας ενεργούν αυθαίρετα. Κατασκευάζουν, δηλαδή, “πλάσματα” δικαίου προκειμένου να αποδώσουν το στοιχείο της προσωπικότητας σε άτομα που στερούνται συνείδησης και ηθικής επιλογής (ακόμα και σε εταιρείες, πλοία, θρησκευτικά είδωλα), αλλά δεν κάνουν το ίδιο όταν το θέμα αφορά ζώα (τα οποία, όπως ισχυρίζονται, ούτε αυτά έχουν προσωπικότητα και συνείδηση).²²³ Ο Jeremy Bentham χαρακτηρίζει αυτές τις καταχρήσεις από την πλευρά της δικαστικής εξουσίας ως *σύφιλη*²²⁴, η οποία υπάρχει διάχυτη σε όλο το σύστημα απονομής δικαιοσύνης.²²⁵

Υπάρχει, όμως, και μία μερίδα φιλοσόφων που δέχεται ότι κάποια όντα δύναται να διαθέτουν έναν βαθμό αυτονομίας εφόσον έχουν επιθυμίες και την ικανότητα να πράττουν προς ικανοποίηση αυτών ή και το ότι μπορούν να κάνουν επιλογές (ακόμα και εάν δεν μπορούν να τις αξιολογούν άριστα).²²⁶ Σύμφωνα με τον Wise, αυτές οι οντότητες διαθέτουν «πρακτική αυτονομία», μία ιδιότητα που ο νόμος θεωρεί απαραίτητη προκειμένου η ιδιότητα της προσωπικότητας να αποδοθεί σε ένα ον και αυτό να δικαιούται πρόσβαση στο δικαίωμα της ελευθερίας.²²⁷ Επομένως, ένα ον διαθέτει «πρακτική αυτονομία» εφόσον: α) έχει επιθυμίες, β) προσπαθεί να πραγματοποιήσει τις επιθυμίες του και γ) αναγνωρίζει –έστω και αμυδρά– ότι είναι μία οντότητα που επιθυμεί κάτι και προσπαθεί να το αποκτήσει. Αυτά, λοιπόν, τα πλάσματα, σύμφωνα πάντα με τον Wise, πρέπει να απολαμβάνουν το δικαίωμα στη σωματική ακεραιότητα και τη σωματική ελευθερία. Προς αποσαφήνιση, ο Wise έχει προτείνει 4 κατηγορίες κατάταξης αναφορικά με τις ικανότητες των ζώων και τα αντίστοιχα δικαιώματα που θα απολαμβάνουν· η πρώτη κατηγορία αφορά τα ζώα εκείνα που διαθέτουν

²²¹ B. Herman, ό.π., σσ. 227-228.

²²² C. Wellman, *Real Rights*, Oxford University Press, Oxford, 1995, σσ. 113-114.

²²³ J. Gray, *The Nature and Sources of the Law*, Columbia University Press, New York, 1909, σσ. 43-45.

²²⁴ Έμφαση στο πρωτότυπο.

²²⁵ J. Bentham, ‘Elements of Packing as Applies to Juries’, στο J. Bowring (επιμ.), *The Works of Jeremy Bentham*, 1843, σελ. 92.

²²⁶ T. Regan, ό.π., 1983, σελ. 84-85 και J. Rachels, *Created from Animals*, Oxford University Press, Oxford, 1990, σσ. 140, 147.

²²⁷ S. Wise, “‘Practical autonomy’ entitles some animals to rights”, *Nature*, Vol. 416, No. 6883, 2002, σελ. 785 και S. Wise, ‘The Evolution of Animal Law since 1950’, στο D. J. Salem & A. N. Rowan (επιμ.), *The State of the Animals II*, Human Society Press, Washington, D. C., 2003, σσ. 99-105.

«πρακτική αυτονομία» (π.χ. χιμπατζήδες, δελφίνια κ.ά.), η δεύτερη και η τρίτη περιλαμβάνουν όσα ζώα διαθέτουν όλο και λιγότερες από τις προαναφερθείσες ικανότητες (λ.χ. αυτοβούληση), ενώ στην τέταρτη κατηγορία ο Wise τοποθετεί όσα ζώα δε διαθέτουν κανένα βαθμό αυτονομίας και, συνεπώς, δεν έχουν δικαιώματα.²²⁸

Παρ' όλα αυτά, τα νεογέννητα (ακόμα και τα έμβρυα) έχουν δικαίωμα στην ελευθερία και ας μην διαθέτουν κανένα βαθμό αυτονομίας. Προφανώς αυτό βασίζεται και πάλι στα δημιουργήματα του πλασματικού δικαίου. Ο νόμος θεωρεί πως, μπορεί να μην διαθέτουν αυτονομία στις εν λόγω περιόδους, αλλά διαθέτουν την ικανότητα να την αποκτήσουν στο μέλλον. Βέβαια, η δυνατότητα απόκτησης αυτονομίας δεν δικαιολογεί να συμπεριφερόμαστε σε κάποιον σαν να την έχει ήδη. Παρομοίως, εάν κάποιος πρόκειται να πεθάνει, δεν τού φερόμαστε σαν να είναι ήδη νεκρός.²²⁹ Ο φιλόσοφος Joel Feinberg προειδοποιεί ότι αποτελεί τραγικό λάθος να στηρίζουμε τα δικαιώματα σε πιθανότητες και πως η ενδεχόμενη αυτονομία οδηγεί σε ενδεχόμενα δικαιώματα.²³⁰

9.2. Οι κατά καιρούς δοκιμασίες εξέτασης των νοητικών ικανοτήτων των ζώων

9.2.1. Η δοκιμή του καθρέφτη

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο Wise θέτει ως κριτήριο απόδοσης του δικαιώματος της ελευθερίας στα ζώα την επιτυχή διεκπεραίωση της δοκιμής του Gallup, ο οποίος απέδειξε ότι οι χιμπατζήδες διαθέτουν αυτοεπίγνωση, αφού όλοι τους άγγιζαν τα κόκκινα σημάδια που είχαν ζωγραφιστεί στο σώμα τους, όταν κοιτάχθηκαν στον καθρέφτη.²³¹ Βέβαια, η δοκιμή αυτή περιοριζόταν στην οπτική τυπικότητα και δεν λάμβανε υπόψιν ότι η παρουσίαση του εαυτού περιλαμβάνει ακουστικές, οσφρητικές και απτικές πληροφορίες, οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο πέρα από την απλή οπτική εικόνα που έχουν τα διάφορα είδη. Οι σκύλοι, για παράδειγμα, θα αποτύγχαναν σε μια τέτοια δοκιμή διότι δεν ενδιαφέρονται για την εξωτερική εμφάνιση άλλων σκύλων, παρά μόνο για το πώς αυτοί μυρίζουν.²³² Τέλος, αν και σχήμα οξύμωρο, ο Lawrence Davis ισχυρίζεται ότι, ναι μεν, οι χιμπατζήδες διαθέτουν αυτοεπίγνωση αλλά μόνο ως υλικά όντα και όχι ως υποκείμενα ψυχολογικών καταστάσεων (psychological states), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορούν να διαθέτουν και ψυχολογικές καταστάσεις.²³³

²²⁸ S. Wise, *Unlocking the Cage*, Basic Books, New York, 2002, σσ. 35-38 και S. Wise, *Drawing the Line: Science and the Case for Animal Rights*, Basic Books, New York, 2003, σσ. 231-232.

²²⁹ E. Rakowski, *Equal Justice*, Oxford University Press, Oxford, 1991, σελ. 359.

²³⁰ J. Feinberg, 'Potentiality, Development and Rights', στο J. Feinberg (επιμ.), *The Problem of Abortion*, 2^η έκδοση, Wadsworth, Belmont, California, 1984, σελ. 145.

²³¹ G. G. Gallup Jr., ό.π., σσ. 86-87.

²³² L. Rogers & G. Kaplan, *Spirit of the Wild Dog: The World of Wolves, Coyotes, Foxes, Jackals and Dingoes*, Allen and Unwin, Australia, 2003.

²³³ L. Davis, 'Self-consciousness in chimps and pigeons', *Philosophical Psychology*, Vol. 2, No. 3, 1989, σσ. 249-259.

Η ίδια δοκιμή έχει πραγματοποιηθεί σε δελφίνια (με τηλεόραση αυτοπροβολής σε πραγματικό χρόνο) και περιστέρια, τα οποία επέδειξαν αυτοεπίγνωση, αναγνωρίζοντας τα κόκκινα σημάδια στο σώμα τους.²³⁴ Παρομοίως, στην δοκιμή πέτυχαν και οι μαϊμούδες του είδους cotton-top tamarin.²³⁵ Αξίζει να αναφερθεί ότι η ικανότητα του ανθρώπου να αναγνωρίζει τον εαυτό του στον καθρέφτη ξεκινά από την ηλικία των 18-24 μηνών.

9.2.2. Νοημοσύνη

«Για πρώτη φορά κατάλαβα πόσο ηλίθιος μπορεί να φανεί ένας άνθρωπος μπροστά στην παρουσία ενός έξυπνου ζώου», έγραψε το 1954 ο J. Allen Boone.²³⁶ Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες, προκειμένου να μετρηθεί η νοημοσύνη των ζώων. Αξίζει να αναφερθεί η δοκιμή που πραγματοποιήθηκε σε περιστέρια, στα οποία δόθηκε να λύσουν ένα πρόβλημα που είχε παρθεί από τεστ νοημοσύνης (IQ test) για ανθρώπους. Ειδικότερα, τα περιστέρια έπρεπε να αναγνωρίσουν σύμβολα τα οποία περιστρέφονταν υπό διαφορετικές γωνίες, κάτι στο οποίο ξεπέρασαν τον δείκτη ανθρώπινης νοημοσύνης που είχε σημειωθεί στην ίδια δοκιμή. Βέβαια, αν και το τεστ νοημοσύνης διαθέτει κάποιο βαθμό εγκυρότητας στους επιστημονικούς κύκλους σχετικά με την μέτρηση της ανθρώπινης νοημοσύνης²³⁷, δεν αποτελεί το μοναδικό μέσο υπολογισμού. Επιπλέον, θα σημείωνε κανείς ότι είναι αδύνατον να χρησιμοποιούμε ίδιο μέσο εξέτασης της νοημοσύνης και στα ζώα και στους ανθρώπους, αφού διαφέρουν μεταξύ τους στον τρόπο που επεξεργάζονται τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Επίσης, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ένα ζώο, αν και με μειωμένο δείκτη νοημοσύνης, θα σημείωνε επιτυχία σε δοκιμές που ταιριάζουν καλύτερα στις εξειδικευμένες ικανότητες του, σε σύγκριση με άλλα εξυπνότερα ζώα. Συνεπώς, είναι δύσκολο να τοποθετηθούν όλα τα είδη ζώων στην ίδια κλίμακα νοημοσύνης. Ο γενικός κανόνας αναγνωρίζει ότι, πράγματι, τα είδη που διαθέτουν τον μεγαλύτερο βαθμό γνωστικής ικανότητας είναι περισσότερο πιθανόν να κατέχουν μεγαλύτερο επίπεδο νοημοσύνης και αυτοεπίγνωσης, συγκριτικά με αυτά που έχουν μειωμένο βαθμό γνωστικής ικανότητας. Σύμφωνα με τους Rogers και Kaplan (2004), ίσως η ευελιξία στην συμπεριφορά να αποτελεί τον εγκυρότερο δείκτη νοημοσύνης, αν και έχουμε πολλά ακόμα να μάθουμε, μιας και οι γνωστικές ικανότητες χιλιάδων ειδών παραμένουν ανεξερεύνητες.

²³⁴ R. Epstein, R. Lanza & B. F. Skinner, 'Self-Awareness in the Pigeon', *Science*, Vol. 212, No. 4495, 1981, σσ. 695-696 και K. Marten & S. Psarakos, 'Using Self-View Television to Distinguish between Self-Examination and Social Behavior in the Bottle-nose Dolphin (*Tursiops Truncatus*)', *Consciousness and Cognition*, Vol. 4, No. 2, 1995, σσ. 205-224.

²³⁵ M. Hauser et al., 'Self-Recognition in Primates: Phology and Salience of Species-Typical Features', *Proceedings of the National Academy of Science*, Vol. 92, No. 23, 1995, σσ. 10811-10814.

²³⁶ J. A. Boone, *Kinship with all life*, HarperCollins, New York, 1954, σελ. 21.

²³⁷ R. Stenberg, E. Grigorenko & D. Bundy, 'The Predictive Value of IQ', *Merrill-Palmer Quarterly*, Vol. 47, No. 1, 2001, σσ. 1-41.

9.2.3. Η θεωρία του νου

Η θεωρία του νου ορίζεται ως «η ανάπτυξη της ικανότητας στα παιδιά να αναγνωρίζουν ότι η σκέψη των άλλων προσδιορίζεται από νοητικές καταστάσεις (mental states), όπως πεποιθήσεις, προθέσεις, σχέδια, επιθυμίες κ.λπ. και να προβαίνουν, στη συνέχεια, σε ερμηνείες και προβλέψεις για τη συμπεριφορά των άλλων με βάση τις νοητικές καταστάσεις».²³⁸ Στην ηλικία των τριών ετών το παιδί αρχίζει να κατανοεί τη διαφορά ανάμεσα στις σκέψεις του μυαλού του (νοητός κόσμος) και τα αντικείμενα στον κόσμο (πραγματικός κόσμος) και να αναγνωρίζει ότι οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται από επιθυμίες, συναισθήματα και αντιλήψεις. Στην ηλικία των 5 ετών το παιδί κατανοεί την έννοια της λανθασμένης πεποίθησης (false belief)²³⁹ και αντιλαμβάνεται πως οι σκέψεις στο μυαλό του μπορεί να μην είναι αληθινές.²⁴⁰

Οι Premack και Woodruff δημοσίευσαν το 1978 μία έρευνα που εξέτασε την ύπαρξη της θεωρίας του νου στους χιμπατζήδες. Το πείραμα έδειξε πως οι χιμπατζήδες “κατείχαν” την θεωρία του νου, αφού μπορούσαν να προβλέπουν τις συμπεριφορές ενός ατόμου, προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του.²⁴¹ Το πείραμα είχε ως εξής: οι ερευνητές έδειξαν σε έναν ενήλικο χιμπατζή σκηνές από βιντεοσκοπημένη ταινία με έναν άνθρωπο να προσπαθεί να ανταπεξέλθει σε διάφορα προβλήματα. Κάποια προβλήματα ήταν απλά (παρόμοια με αυτά που είχε θέσει ο Wolfgang Köhler σε ανθρωποειδείς πιθήκους²⁴²), στα οποία τοποθετούνταν φαγητό που για να το φτάσει έπρεπε να παρακάμψει εμπόδια. Άλλα πάλι ήταν περισσότερα σύνθετα, δείχνοντας έναν άνθρωπο ανήμπορο να διαφύγει από ένα κλειδωμένο κλουβί στο οποίο κρύωνε λόγω δυσλειτουργίας της θερμάστρας ή ανίκανο να ανοίξει έναν φωνογράφο επειδή αυτός δεν ήταν συνδεδεμένος στο ρεύμα. Με κάθε βιντεοκασέτα δίνονταν στον χιμπατζή αρκετές φωτογραφίες και μία λύση για κάθε πρόβλημα, όπως ένα ραβδί για να φτάσει τις μπανάνες, ένα κλειδί για τον παγιδευμένο άνθρωπο στο κλουβί και ένα αναμμένο φυτίλι για τη θερμάστρα. Ο χιμπατζής επέλεξε τις φωτογραφίες που απεικόνιζαν τις σκηνές

²³⁸ Α. Μαριδάκη-Κασσωτάκη, *Σύγχρονες απόψεις για τη σκέψη του παιδιού*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 2004, σελ. 39.

²³⁹ Τα έργα λανθασμένης πεποίθησης (false belief tasks) είναι τα εξής: «απροσδόκητη μετατόπιση» (H. Wimmer & J. Perner, “Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception”, *Cognition*, Vol. 13, No. 1, 1983, σσ. 103-128), το «κουτί που εξαπατά» (J. Perner, S. R. Leekam & H. Wimmer, “Three-year-olds' difficulty with false belief: the case for a conceptual deficit”, *British Journal of Developmental Psychology*, Vol. 5, No. 2, 1987, σσ. 125-137) και το «αντικείμενο που εξαπατά» (A. Gopnik & J. W. Astington, “Children's understanding of representational change and its relation to the understanding of false belief and the appearance-reality distinction”, *Child Development*, Vol. 59, No. 1, 1988, σσ. 27-37).

²⁴⁰ J. Astington & T. Barriault, “Children's Theory of Mind: how young children come to understand that people have thoughts and feelings”, *Infants and Young Children*, Vol. 13, No. 3, 2001, σσ. 1-12.

²⁴¹ D. Premack & G. Woodruff, “Does the chimpanzee have a theory of mind?”, *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 1, No. 4, 1978, σσ. 515-526.

²⁴² K. Wolfgang, *The Mentality of Apes*, Winter E. (μτφ.), 2^η έκδοση, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, (1925) 1927, σσ. 72, 128, 138, 142, 146, 168, 326.

από την βιντεοκασέτα και επέλεξε τα σωστά εργαλεία για καθεμία από αυτές, π.χ. για την φωτογραφία με το κλειδωμένο κλουβί επέλεξε το κλειδί κ.ο.κ.²⁴³

Ένας πρόσθετος τρόπος να εξετάσουμε εάν ένα ζώο “κατέχει” την θεωρία του νου είναι μέσω της ακολουθίας κατεύθυνσης του βλέμματος του ζώου προς μια κατεύθυνση ή ένα αντικείμενο που κοιτάζει ένας άνθρωπος. Ένα παιδί είναι ικανό να κοιτάζει προς την κατεύθυνση ή το αντικείμενο που κοιτάζει (ή υποδεικνύει με το χέρι) ένας άλλος άνθρωπος περίπου στην ηλικία του ενός έτους. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, τα αυτιστικά παιδιά δεν μπορούν να ακολουθήσουν την κατεύθυνση του ματιού, το οποίο είναι αποτέλεσμα της νοητικής τους τύφλωσης, δηλαδή στερούνται της ικανότητας να κατανοούν τον εαυτό τους και τους άλλους ως φορείς επιθυμιών, προθέσεων κ.λπ.²⁴⁴ Τα πειράματα που έχουν γίνει σε ανθρωποειδείς πιθήκους επιβεβαιώνουν ότι, πράγματι, αυτοί κατέχουν την εν λόγω ικανότητα. Αναφορικά με τις μαϊμούδες, το βλέμμα αυτών δεν ακολούθησε την κατεύθυνση του βλέμματος του φροντιστή τους, αλλά ακολούθησε το βλέμμα άλλων μαϊμούδων.²⁴⁵ Πιθανότατα, οι μαϊμούδες που εξετάστηκαν να μην είχαν αναπτύξει πολύ στενούς δεσμούς με τους φροντιστές τους και αυτό, ίσως, να δικαιολογεί τον λόγο που δεν ακολούθησαν το βλέμμα τους.

Βασική προϋπόθεση επιτυχίας της δοκιμής με την ακολουθία του βλέμματος είναι το υποκείμενο της έρευνας να κοιτάζει προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση που κοιτά ο άνθρωπος (ή το ομοειδές του ζώου), δίχως να μεσολαβήσει κάποιο σύνθημα (cue). Βέβαια, οι ερευνητές δεν μπορούν να είναι απολύτως σίγουροι ότι δεν μεσολάβησε κάποιο ειδικό σήμα, ειδικά όταν μελετούν ζώα που βρίσκονται στην άγρια φύση και όχι μέσα σε εργαστήρια.²⁴⁶ Τα ζώα που σημειώνουν το υψηλότερο ποσοστό επιτυχίας στις δοκιμές με την κατεύθυνση του βλέμματος, ξεπερνώντας ακόμα και τους ανθρωποειδείς πιθήκους, είναι οι σκύλοι.²⁴⁷ Ειδικότερα, οι σκύλοι τα καταφέρνουν καλύτερα και από τους λύκους²⁴⁸ –από τους οποίους έλκουν την καταγωγή τους– και οι ικανότητες αυτές προφανώς οφείλονται στην διαδικασία εξημέρωσης τους από τον άνθρωπο εδώ και 100.000 χρόνια.

9.2.4. Μνήμη και σχεδιασμός (Remembering and planning)

²⁴³ D. Premack & G. Woodruff, ό.π., 1978.

²⁴⁴ S. Baron-Cohen, A. M. Leslie & U. Frith, “Does the autistic child have a “theory of mind”?”, *Cognition*, Vol. 21, No. 1, 1985, σσ. 37-46.

²⁴⁵ M. Tomasello, J. Call & B. Hare, ‘Five Primate Species Follow the Visual Gaze of Conspecifics’, *Animal Behavior*, Vol. 55, No. 4, 1998, σσ. 1063-1069.

²⁴⁶ G. Kaplan, ‘Patterns of Eye Gazing in Orangutans’, *International Journal of Primatology*, Vol. 23, No. 3, 2002, σσ. 501-526.

²⁴⁷ J. Call, ‘The Use of Social Information in Chimpanzees and Dogs’, στο G. Kaplan & L. Rogers (επιμ.), *Comparative Vertebrate Cognition: Are Primates Superior to Non-Primates?*, Springer US, 2004, σσ. 263-286.

²⁴⁸ C. Vila, E. J. Maldonado & R. K. Wayne, ‘Phylogenetic Relationships, Evolution and Genetic Diversity of the Domestic Dog’, *Journal of Heredity*, Vol. 90, No. 1, 1999, σσ. 71-77.

Η μνήμη είναι μια νοητική ικανότητα με την οποία αποθηκεύουμε, αναγνωρίζουμε και ανακαλούμε, αλλά και αναπλάθουμε πληροφορίες ή εμπειρίες. Διακρίνεται σε τρεις κύριες κατηγορίες, ήτοι:

α) *Βραχύχρονη*, η οποία αξιοποιείται αποκλειστικά και μόνο για πρόσκαιρη αποθήκευση δεδομένων τα οποία είναι ακόμη υπό επεξεργασία. Για παράδειγμα όταν προσπαθούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα “Πόσο κάνει $(3+8)*4$ ” χρησιμοποιούμε αποκλειστικά την βραχύχρονη μνήμη για να αποθηκεύσουμε και να ανακαλέσουμε προσωρινά κάποια δεδομένα.

β) *Αισθητηριακή*, η οποία αποθηκεύει αισθητηριακά δεδομένα για λίγα κλάσματα του δευτερολέπτου π.χ. αντιλαμβανόμαστε την κίνηση ή αποφεύγουμε αντικείμενα που έρχονται κατά πάνω μας.

γ) *Μακρόχρονη*, η οποία μάς επιτρέπει να αποθηκεύουμε πληροφορίες για ένα χρονικό διάστημα διάρκειας μερικών λεπτών έως και δεκαετιών ή ακόμη και για πάντα. Η μακρόχρονη μνήμη χωρίζεται περαιτέρω σε τρεις υποκατηγορίες (υπάρχουν περισσότερες υποκατηγορίες, ακόμη και μέσα σε αυτές τις υποκατηγορίες, αλλά είναι άνευ ουσίας να παρουσιαστούν όλες εδώ):

- i. *Επεισοδιακή*, η οποία μας παρέχει πληροφορίες σχετικά με τον εαυτό μας όπως επίσης και για συμβάντα που έγιναν παρουσία μας λ.χ. τα περσινά μας γενέθλια.
- ii. *Σημασιολογική*, στην οποία αποθηκεύονται άλλου τύπου πληροφορίες που μας είναι χρήσιμες ή ενδιαφέρουσες λ.χ. ποια είναι η πρωτεύουσα της Ισπανίας.
- iii. *Διαδικαστική*, η οποία είναι υπεύθυνη για την αποθήκευση και ανάκληση αυτοματοποιημένων διεργασιών λ.χ. πώς δένουμε τα κορδόνια μας ή πώς κάνουμε ποδήλατο.

Αρκετές έρευνες έχουν δείξει ότι πολλά ζώα διαθέτουν επεισοδιακή μνήμη. Ειδικότερα, η έρευνα των Clayton and Dickinson απέδειξε ότι οι κίσσες θυμούνται τα μέρη στα οποία έχουν αποθηκεύσει διάφορα είδη τροφής και, μάλιστα, ανακτούν πρώτα την τροφή εκείνη που φθείρεται γρηγορότερα, πράγμα που δείχνει ότι θυμούνται τι έκαναν (είδος τροφής), πότε το έκαναν (χρόνος αποθήκευσης τροφής) και πού το έκαναν (τοποθεσία τροφής).²⁴⁹ Άλλα είδη πτηνών που έχουν αποδειχθεί ότι διαθέτουν επεισοδιακή μνήμη είναι η καρακάξα²⁵⁰, το σπουργίτι marsh-tits²⁵¹ κ.ά. Επιπροσθέτως, οι ανθρωποειδείς πίθηκοι, σύμφωνα με ερευνητές, είναι πολύ πιθανό να θυμούνται το τι, το πότε και το πού έκαναν κάτι. Για παράδειγμα, οι ουρακοτάγκοι θυμούνται πού βρίσκονται τα αγαπημένα τους δέντρα που έχουν πάνω φρούτα και το πότε αυτά ωριμάζουν και είναι έτοιμα προς κατανάλωση²⁵²

²⁴⁹ N. S. Clayton, T. J. Bussey & A. Dickinson, ‘Can animals recall the past and plan for the future?’, *Nature Reviews Neuroscience*, Vol. 4, No. 8, 2003, σσ. 685–691 και N. S. Clayton & A. Dickinson, ‘Motivational control of caching behaviour in the scrub jay, *Aphelocoma coerulescens*’, *Animal Behavior*, Vol. 57, No. 2, 1999, σσ. 435–444.

²⁵⁰ A. Zinkivskay, F. Nazir & T. V. Smulders, ‘What-where-when memory in magpies (*Pica pica*)’, *Animal Cognition*, Vol. 12, No. 1, 2009, σσ. 119–125.

²⁵¹ J. R. Krebs, ‘Food-Storing Birds: Adaptive Specialisation in Brain and Behavior?’, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, Vol. 329, σσ. 153–160.

²⁵² G. Kaplan, *The Orangutans: Their Evolution, Behavior and Future*, Perseus, Cambridge, 2000.

αλλά οι χιμπατζήδες δεν μπορούν να θυμηθούν το πού έχουν κρύψει την τροφή τους.²⁵³ Ένα πρόσφατο πείραμα απέδειξε ότι οι χιμπατζήδες μπορούν να συγκρατήσουν στη μνήμη τους τη σωστή σειρά πέντε αριθμών που εμφανίζονταν σε μία οθόνη, με παρόμοια αποτελέσματα και στις δοκιμές με ανθρώπους.²⁵⁴ Η τακτική των πουλιών, για παράδειγμα, να αποθηκεύουν τροφή προκειμένου να την έχουν τον χειμώνα, φανερώνει ότι τα ζώα κατέχουν την ικανότητα του σχεδιασμού δράσεων. Βέβαια, τέτοιες έρευνες βρίσκονται σε προκαταρκτικό στάδιο και είναι εξαιρετικά δύσκολες, διότι ο άνθρωπος δεν δύναται να προσδιορίσει εύκολα τι μπορεί να σκέφτονται τα ζώα.

9.2.5. Το μέγεθος του εγκεφάλου και οι γνωστικές ικανότητες

Βάσει ταξινόμησης, τα μεγαλόσωμα είδη έχουν αναλογικά μεγαλύτερους εγκεφάλους και αντίστροφα. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι ο μεγαλύτερος σε αναλογία με το σώμα, συγκριτικά με όλα τα υπόλοιπα είδη. Το μέγεθος του ανθρώπινου εγκεφάλου αυξήθηκε τα τελευταία 2 εκατομμύρια χρόνια, με ρυθμό πολύ ταχύτερο των άλλων θηλαστικών.²⁵⁵ Η άποψη που επικρατεί συνδέει την νοημοσύνη με το μέγεθος του εγκεφάλου, το οποίο έχει διατυπώσει και ο Δαρβίνος.²⁵⁶ Το βάρος του εγκεφάλου των πρωτευόντων είναι μεγαλύτερο σε σχέση με τα υπόλοιπα είδη ζώων. Βέβαια, πολλά πτηνά διαθέτουν γνωστικές ικανότητες παρόμοιες με αυτές των πρωτευόντων, ειδικά των χιμπατζήδων. Για παράδειγμα, τα κοράκια της Νέας Καληδονίας χρησιμοποιούν εργαλεία και δημιουργούν κατασκευές το ίδιο καλά με τους χιμπατζήδες.²⁵⁷ Αυτό αποδεικνύει ότι το μέγεθος του εγκεφάλου δεν αποτελεί τον κατάλληλο δείκτη μέτρησης της γνωστικής ικανότητας. Επίσης, τα πτηνά –σε αντίθεση με τα θηλαστικά– δεν διαθέτουν νεοφλοιό (neocortex), το τμήμα εκείνο του εγκεφάλου που συνδέεται άμεσα με την υψηλή γνωστική ικανότητα και νοημοσύνη στους ανθρώπους.²⁵⁸

²⁵³ C. R. Metzel, 'Unprompted Recall and Reporting of Hidden Objects by a Chimpanzee (Pan Troglodytes) after Extended Delays', *Journal of Comparative Psychology*, Vol. 113, No. 4, 1999, σσ. 1-9.

²⁵⁴ K. Nobuyuki & M. Tetsuro, 'Magical number 5 in a chimpanzee', *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 24, No. 1, 2001, σσ. 127-128.

²⁵⁵ Οι άνθρωποι έπρεπε να ανταγωνίζονται για την τροφή τους και τις άλλες πρώτες ύλες, καθώς και για το κοινωνικό στάτους τους στην ομάδα όπου ζούσαν. Η συνεχής αυτή πίεση λειτούργησε ως μοχλός της εξέλιξης, καθώς οι μεγαλύτεροι εγκέφαλοι προσέδιδαν βέβαιο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. W. Noble & I. Davidson, *Human Evolution, Language and Mind*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

²⁵⁶ C. Darwin, ό.π., 1981 (1871), σελ. 145.

²⁵⁷ G. R. Hunt, 'Manufacture and Use of Hook-Tools by New Caledonian Crows', *Nature*, Vol. 379, No. 6562, 1996, σσ. 249-251.

²⁵⁸ G. M. Innocenti & J. H. Kaas, 'The Cortex', *Trends in Neuroscience*, Vol. 18, No. 9, 1995, σσ. 371-372 και L. Krubitzer, 'The Organization of the Neocortex in Mammals: Are Species Differences Really So Different?', *Trends in Neuroscience*, Vol. 18, No. 9, 1995, σσ. 408-417.

9.3. Η κλίμακα μέτρησης νοημοσύνης του Donald Griffin

Ο καθηγητής Donald Griffin, πατέρας της γνωστικής ηθολογίας, μελετά και συγκρίνει νοητικά φαινόμενα μεταξύ ζώων. Έχει δημιουργήσει μία κλίμακα 4 βαθμίδων (δηλαδή 4 κατηγορίες), βάσει της οποίας κατατάσσει τα ζώα ανάλογα με την ικανότητα αυτονομίας και συναίσθησης που αυτά έχουν. Υποβάλλει τα ζώα στο MSR τεστ, το οποίο αφορά μία ακίνδυνη άσκηση αυτο-αναγνώρισης. Η δοκιμή MSR αναπτύχθηκε από τον ψυχολόγο Gordon Gallup Junior τη δεκαετία του '70, ο οποίος ζωγράφιζε κόκκινα σημάδια σε κεφάλια χιμπατζήδων που βρίσκονταν υπό την επήρεια αναισθητικού. Έπειτα, παρατηρούσε εάν οι χιμπατζήδες θα άγγιζαν αυτά τα σημάδια όταν κοιτούσαν το είδωλο τους στον καθρέπτη. Εάν τα άγγιζαν, πράγμα που γινόταν, σήμαινε πως τα εκάστοτε ζώα είχαν αυτοεπίγνωση.²⁵⁹ Αναφορικά με τις 4 κατηγορίες που είχε ορίσει ο Griffin, στην κατηγορία I τοποθετούνταν τα ζώα που είχαν επιτύχει βαθμό αξιολόγησης μεταξύ 0.90-1.0, δηλαδή διέθεταν πρακτική αυτονομία, κατανοούσαν σύμβολα, είχαν κάποιο σύνθετο σύστημα ή γλώσσα επικοινωνίας, πραγματοποιούσαν μιμήσεις και μπορούσαν να λύσουν δύσκολα προβλήματα. Στην Κατηγορία II ανήκαν τα ζώα που είχαν αποτύχει στο MSR τεστ, τα οποία είχαν μία βασική επίγνωση του εαυτού τους και ένα απλό σύστημα επικοινωνίας. Η Κατηγορία II καλύπτει εύρος βαθμολογίας από 0.51-0.69 (χαμηλή θέση), 0.70-0.79 (μεσαία θέση) και 0.80-0.89 (υψηλή θέση) και το κάθε ζώο θα τοποθετηθεί στην βαθμολογία ανάλογα με την έκταση και την ένταση των νοητικών του διαδικασιών. Η κατηγορία III αφορά τα ζώα με τα οποία οι επιστήμονες δεν έχουν ασχοληθεί αρκετά ή αυτά που ο ανθρώπινος νους αδυνατεί να κατανοήσει επαρκώς. Στην κατηγορία IV εντάσσονται τα ζώα με βαθμολογία χαμηλότερη του 0.50, τα οποία **πιθανότατα** δεν διαθέτουν κανένα βαθμό συνείδησης. Ολοκληρώνοντας, τα ζώα της κατηγορίας I πληρούσαν τα κριτήρια της πρακτικής αυτονομίας και θεωρούνται ότι θα αποτελούσαν άξιους φορείς του δικαιώματος της ελευθερίας.

Ο συγγραφέας Henry Boston θεωρεί ότι είναι παραπλανητικό να αξιολογούμε τα ζώα βάσει ανθρωπίνων μέτρων σύγκρισης²⁶⁰, ενώ ο Stuart Sutherland ισχυρίζεται ότι η ανθρώπινη νοημοσύνη δεν πρέπει να θεωρείται ως η μοναδική, διότι ο όρος νοημοσύνη παραπέμπει σε μία σύνθετη ικανότητα επίλυσης προβλημάτων.²⁶¹ Σε παρόμοια συχνότητα κινείται ο Bernd Heinrich, ο οποίος ισχυρίζεται ότι «δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το εάν ένα είδος είναι περισσότερο έξυπνο από ένα άλλο -εκτός και εάν προσδιορίσουμε την νοημοσύνη σε σχέση με το καθετί- από τη στιγμή που κάθε ζώο ζει σε έναν διαφορετικό κόσμο δικών του αισθητήριων εισροών, τις οποίες αποκωδικοποιεί».²⁶² Για παράδειγμα, οι ελέφαντες, οι οποίοι διαθέτουν ρινικές κοιλότητες που

²⁵⁹ G. G. Gallup Jr., 'Chimpanzees: Self-Recognition', *Science*, Vol. 167, No. 3914, 1970, σσ. 86-87.

²⁶⁰ H. Boston, *The Outermost House*, Chicago University Press, Chicago, 1967, σελ. 25.

²⁶¹ S. Sutherland, *International Dictionary of Psychology*, Continuum, New York, 1989, σελ. 211.

²⁶² B. Heinrich, *The Mind of the Raven: Investigations and Adventures with Wolf-Birds*, Cliff Street Books, New York, 1999, σελ. 327.

μπορούν να εντοπίζουν με εξαιρετική ακρίβεια την οσμή ορμονών, ζουν σε διαφορετικό αισθητήριο κόσμο από τους ανθρώπους.²⁶³ Από την άλλη πλευρά, ο Peter Carruthers δέχεται ότι πολλά είδη ζώων δείχνουν να έχουν συνείδηση και ευστροφία αλλά θεωρεί ότι ο τρόπος που βιώνουν τις πράξεις τους είναι μάλλον ασυνείδητος. Χρησιμοποιεί ως παράδειγμα έναν οδηγό αυτοκινήτου ο οποίος έφτασε στον προορισμό του αλλά δεν θυμάται το “ταξίδι” που έκανε.²⁶⁴

Οι περισσότεροι επιστήμονες που θεωρούν ότι τα ζώα διαθέτουν συνείδηση, αναφέρονται κυρίως στα θηλαστικά, τα πτηνά και τα ερπετά.²⁶⁵ Προφανώς, κατά τον Edelman, τα υπόλοιπα είδη δεν διαθέτουν κάποια μορφή συναίσθησης.²⁶⁶ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπάρχουν κατηγορίες βαθμολογίας που αναφέρονται σε ζώα για τα οποία δεν είμαστε βέβαιοι ότι διαθέτουν νοητικές ικανότητες και για αυτό δεν μπορούμε να διεξάγουμε βάσιμα συμπεράσματα. **Πώς είναι δυνατόν, όμως, να κατατάξουμε τον βαθμό αυτονομίας που διαθέτει ένα ζώο για του οποίου τις διανοητικές ικανότητες δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι;** Όλοι οι επιστήμονες συμφωνούν ότι η απόλυτη επιστημονική αλήθεια δεν υπάρχει αλλά, απλώς, όλοι τους προσπαθούν να κερδίσουν περισσότερη βεβαιότητα για τα όποια δεδομένα. Εδώ είναι και το σημείο που έγκειται «η αρχή της προφύλαξης» (precautionary principle), όπως ακριβώς την γνωρίζουμε από το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο, σύμφωνα με την οποία εάν υπάρχει ίχνος αβεβαιότητας σχετικά με την ενδεχόμενη επικινδυνότητα κάποιας δραστηριότητας ή ουσίας, ο νομοθέτης οφείλει να ενεργεί προς αποφυγή της περιβαλλοντικής βλάβης.²⁶⁷ Σύμφωνα με τον Wise, από τη στιγμή που υπάρχουν αποδείξεις ότι ορισμένα ζώα διαθέτουν πλήρως αναπτυγμένη συνείδηση, είναι δόκιμο να εφαρμοστεί και σε αυτά η αρχή της προφύλαξης, όπως έγινε και με το περιβάλλον.²⁶⁸

Ο David Brion Davis έγραψε ότι «είναι ενθαρρυντικό που σχεδόν μετά από μία χιλιετία, ειδικά εν μέσω ενός τόσο ισχυρού οικονομικού συμπλέγματος συμφερόντων, έγινε μία τόσο σημαντική ηθική στροφή που οδήγησε στην κατάργηση της δουλείας».²⁶⁹ Ο Wise, συμπληρώνει πως το πρώτο αποφασιστικό βήμα, από πλευράς δικαστών, είναι η αναγνώριση κάποιων ζώων ως νομικές οντότητες.

²⁶³ J. Poole, *Coming of Age with Elephants*, Hodder and Stoughton, London, 1996, σελ. 114.

²⁶⁴ P. Carruthers, *The Animal Issue: Moral Theory in Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

²⁶⁵ G. M. Edelman, *Bright Air, Brilliant Fire: On the Matter of Mind*, Basic, New York, 1992, σελ. 123 και M. Cabanac, ‘Emotion and Phylogeny’, *Journal of Consciousness Studies*, Vol. 6, No. 6/7, 1999, σελ. 176.

²⁶⁶ D. R. Griffin, *Animal Minds: Beyond Cognition to Consciousness*, Chicago University Press, Chicago, 2001, σελ. 10.

²⁶⁷ C. W. Backes & J. M. Verschuren, ‘The Precautionary Principle in International, European and Dutch Wildlife Law’, *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, Vol. 9, No. 1, 1998, σελ. 43.

²⁶⁸ B. Dickson, ‘The Precautionary Principle in CITES: A Critical Assessment’, *Natural Resources Journal*, Vol. 39, No. 2, 1999, σσ. 211-213.

²⁶⁹ D. B. Davis, *ό.π.*, 2001.

9.4. Η Διακήρυξη του Cambridge

Την 7^η Ιουλίου του 2012 οι επιστήμονες Philip Low, Christof Koch και David Edelman διοργάνωσαν τη λεγόμενη συνεδρίαση «The Francis Crick Memorial Conference»²⁷⁰ στο Πανεπιστήμιο του Cambridge του Ηνωμένου Βασιλείου. Οι επιστήμονες αυτοί κατέληξαν στο εξής συμπέρασμα, το οποίο έμελλε να αποτυπωθεί ως η περίφημη «Διακήρυξη του Cambridge για την Συνείδηση» (The Cambridge Declaration on Consciousness)²⁷¹: Οι άνθρωποι δεν είναι τα μοναδικά ενσυναίσθητα όντα (conscious beings) και η απουσία νεοφλοιού στον εγκέφαλο άλλων ειδών δεν αποκλείει ότι αυτά ενδέχεται να διαθέτουν γνωστικές ικανότητες και συνείδηση. Άλλα ζώα, και ιδιαίτερα τα θηλαστικά και τα πτηνά, είναι πράγματι ενσυναίσθητα, επίσης. Πολλοί ονομαστοί και βραβευμένοι ερευνητές διαφόρων τομέων είχαν φτάσει στο ίδιο συμπέρασμα χρόνια πριν, όπως οι Marc Bekoff και Jane Goodhall.

Η παραπάνω Διακήρυξη συγγράφηκε από τους Philip Low, Jaak Panksepp, Diana Reiss, David Edelman, Bruno Van Swinderen και Christof Koch. Η επιφανής διεθνής ομάδα επιστημόνων συμφωνεί ότι «τα συγκεντρωμένα στοιχεία δείχνουν πως τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα συνειδητών καταστάσεων μαζί με την ικανότητα να παρουσιάζουν σκόπιμες συμπεριφορές. Συνεπώς, η βαρύτητα των στοιχείων υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι δεν είναι οι μόνοι που κατέχουν νευρολογικά υποστρώματα που δημιουργούν τη συνείδηση. Τα μη ανθρώπινα ζώα, συμπεριλαμβανομένων όλων των θηλαστικών και των πτηνών, και πολλά άλλα πλάσματα, όπως τα χταπόδια, επίσης κατέχουν αυτά τα νευρολογικά υποστρώματα». Θα μπορούσαν να έχουν συμπεριληφθεί και τα ψάρια, για τα οποία τα στοιχεία που υποστηρίζουν την αισθαντικότητα (sentience) και τη συνείδησή (consciousness) τους είναι τρανταχτά²⁷².

Παραμένει το ερώτημα πώς κάποιος που έχει δουλέψει τόσο κοντά με μεγάλο εύρος ζώων ή που ζει με ένα ζώο συντροφιάς μπορεί να παραμένει αβέβαιος και αγνωστικιστής σχετικά με το αν αυτά έχουν συνείδηση. Έχει ειπωθεί πως η επανάληψη είναι μια βαρετή συζήτηση, αλλά τώρα υπάρχει ένα πλήθος επιστημονικών δεδομένων που καθιστούν τον σκεπτικισμό, και σίγουρα τον αγνωστικισμό, αντιεπιστημονικό και επιβλαβή για τα ζώα. Τώρα, επιτέλους, η διεθνούς κύρους ομάδα του Cambridge δείχνει πως ίσως τελικά να έχουν έτσι τα πράγματα.

²⁷⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://fcmconference.org/>, επίσκεψη 02/09/2014.

²⁷¹ Για το ολοκληρωμένο κείμενο βλ. <http://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>, επίσκεψη 03/09/2014.

²⁷² Βλ. V. Braithwaite, *Do Fish Feel Pain?*, Oxford University Press, Oxford, 2010.

9.5. Η οργάνωση «The Great Ape Project» (GAP)

Η διεθνής οργάνωση GAP συστάθηκε το 1994, με σκοπό να διεκδικήσει και να κατοχυρώσει το δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την απαγόρευση των βασανιστηρίων για τους Μεγάλους Πιθήκους –χιμπατζήδες, γορίλλες, μπονόμπο και ουρακοτάγκους–, οι οποίοι αποτελούν τους κοντινότερους συγγενείς του ανθρώπου.²⁷³ Η ίδρυση του οργανισμού ήταν αποτέλεσμα του ομώνυμου βιβλίου των φιλοσόφων Paola Cavalieri και Peter Singer, ο οποίος θεωρείται ο πατέρας του κινήματος για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ζώων.²⁷⁴ Στο εν λόγω βιβλίο έχουν βάλει την υπογραφή τους πολλοί συγγραφείς και εξιδικευμένοι επιστήμονες, όπως οι Jane Goodall και Richard Dawkins, οι οποίοι εξηγούν ότι οι άνθρωποι και τα πρωτεύοντα θηλαστικά μοιράζονται πολλά κοινά χαρακτηριστικά, όπως η κοινωνική οργάνωση, η επικοινωνία και οι δεσμοί στοργής μεταξύ των ειδών τους. Το βιβλίο αναδεικνύει ευρήματα που υποστηρίζουν την ικανότητα των μεγάλων πιθήκων για να έχουν λογική και συνείδηση του εαυτού τους, καθώς και τη δυνατότητα να γνωρίζουν τους εαυτούς τους ως ξεχωριστές οντότητες στο παρελθόν και στο μέλλον. Από βιολογική σκοπιά, η διαφορά στο γενετικό υλικό (DNA) ενός ανθρώπου και ενός χιμπατζή είναι μόλις 1,23%. Η ομοιότητα αυτή αποδεικνύεται, για παράδειγμα, με το γεγονός ότι οι χιμπατζήδες μπορούν να δώσουν αίμα στον άνθρωπο και αντίστροφα.²⁷⁵

Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, η εκμετάλλευση των μεγάλων πρωτευόντων θηλαστικών σε εργαστήρια, τσίρκο, ψυχαγωγικές παραστάσεις και σε ζωολογικούς κήπους μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος δουλείας, υπενθυμίζοντας τι έκανε ο άνθρωπος σε άλλους όμοιους του είδους του έναν αιώνα πριν.²⁷⁶ Οι χιμπατζήδες, για παράδειγμα, που ζουν μέσα σε ένα κλουβί, υπόκεινται σε σωματικά και ψυχολογικά τραύματα, όπως ακρωτηριασμούς, αφαίρεση δοντιών και αδυναμία σχηματισμού κοινωνικών ομάδων. Ακολούθως, η εκμετάλλευση αυτή συνοδεύεται από μια μεγάλη πτώση στον αριθμό των μεγάλων πιθήκων στα αφρικανικά και ασιατικά δάση, δηλαδή των φυσικών οικοτόπων τους, η οποία επιφέρει ταυτόχρονα και δυσμενείς επιπτώσεις στην περιβαλλοντική ισορροπία των οικοσυστημάτων.

Ο ιδρυτής της GAP Βραζιλίας Pedro A. Ynterian σημειώνει ότι:

«Ένας χιμπατζής δεν είναι ένα κατοικίδιο ζώο και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα αντικείμενο για διασκέδαση ή επιστημονικό πείραμα. Αυτός ή αυτή σκέφτεται, αγαπά, μισεί, υποφέρει, μαθαίνει. Είναι ακριβώς σαν και εμάς. Η μόνη διαφορά είναι ότι δεν

²⁷³ <http://www.projeto-gap.org.br/en/history/>, επίσκεψη 08/03/2015.

²⁷⁴ P. Cavalieri & P. Singer (επιμ.), *The Great Ape Project: Equality beyond Humanity*, St. Martin's Press, New York, 1994.

²⁷⁵ <http://www.projeto-gap.org.br/en/mission-and-vision/>, επίσκεψη 08/03/2015.

²⁷⁶ Ο.π.

*μιλούν, αλλά επικοινωνούν μέσω χειρονομιών και εκφράσεων του προσώπου. Για αυτούς τους λόγους, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τα δικαιώματά τους στη ζωή και στην ελευθερία».*²⁷⁷

Η GAP διοργανώνει εκστρατείες σε όλο τον κόσμο προκειμένου να δεχθούν τα Ηνωμένα Έθνη να αναγνωρίσουν την Σύμβαση Δικαιωμάτων των Μεγάλων Πιθήκων ενώ κάθε πολίτης του κόσμου έχει τη δυνατότητα να υπογράψει ηλεκτρονικά την Παγκόσμια διακήρυξη των δικαιωμάτων των μεγάλων πιθήκων στον ακόλουθο σύνδεσμο: <http://www.projeto-gap.org.br/en/world-declaration-on-great-primates/>.

Η Νέα Ζηλανδία χορήγησε βασικά δικαιώματα στους μεγάλους πιθήκους το 1999, αποκλείοντας πλέον τη χρήση τους στην έρευνα, τον έλεγχο ή τη διδασκαλία.²⁷⁸ Το 2002, η Γερμανία εγγυήθηκε τα δικαιώματα των ζώων σε μια τροπολογία του Συντάγματος, γινόμενη η πρώτη χώρα της ΕΕ που αναγνώρισε νομικά δικαιώματα σε ζώα.²⁷⁹ Στις 28 Φεβρουαρίου του 2007 η Βουλή των Βαλεαρίδων Νήσων, αυτόνομη κοινότητα της Ισπανίας, πέρασε την πρώτη νομοθεσία στον κόσμο που χορηγεί νομική προσωπικότητα σε όλους τους μεγάλους πιθήκους. Τον Ιούνιο του 2008, η Ισπανία έγινε η πρώτη χώρα στον κόσμο, που αναγνώρισε τα δικαιώματα των μεγάλων πιθήκων, όταν η Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής πίεσε την κυβέρνηση να συμμορφωθεί με τις προτάσεις της GAP σύμφωνα με τις οποίες οι χιμπαντζήδες, οι μπονόμπο, οι ουρακοτάγκοι και οι γορίλλες δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται ως πειραματόζωα.²⁸⁰ Ίσως το να αναγνωρίσουμε δικαιώματα αποκλειστικά στους Μεγάλους Πιθήκους παραπέμπει σε νεοκαρτεσιανές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες τα υπόλοιπα ζώα, για τα οποία δεν έχει ακόμα αποδειχθεί εάν διαθέτουν ικανοποιητικό βαθμό συνείδησης και σκέψης, παραμένουν “πράγματα”. Πάντως, ο Marc Bekoff υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μόνο στα πρωτεύοντα θηλαστικά και θεωρεί πως το GAP πρέπει να επεκταθεί για την κατοχύρωση δικαιωμάτων όλων των ζώων μέσα σε μία «κοινότητα ίσων».²⁸¹ Κατά τον Bekoff, ο διαχωρισμός σε “άνωτερα” και “κάτωτερα” ζώα θεωρείται ως ένα είδος ειδισμού ενάντια στα δικαιώματα τους.²⁸² Όπως, πολύ σωστά, παρατηρεί ο Richard Byrne, «φαίνεται ότι οι μεγάλοι πίθηκοι, ειδικά, οι χιμπατζήδες, διαθέτουν περισσότερες νοητικές

²⁷⁷ Ο.π.

²⁷⁸ R. Taylor, “A Step at a Time: New Zealand's Progress towards Hominid Rights”, 2001, διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.animalaw.info/article/step-time-new-zealand%C2%92s-progress-towards-hominid-rights>, επίσκεψη 10/04/2015.

²⁷⁹ CNN, ‘Germany guarantees animal rights’, 21/06/2002, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://edition.cnn.com/2002/WORLD/europe/06/21/germany.animals/index.html>, επίσκεψη 10/04/2015.

²⁸⁰ P. Singer, ‘Of great apes and men’, *The Guardian*, 18/07/2008, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.theguardian.com/commentisfree/2008/jul/18/animalwelfare.animalbehaviour>, επίσκεψη 12/05/2015.

²⁸¹ M. Bekoff, ‘Do dogs ape or do apes dog? Does it matter? Broadening and deepening cognitive ethology’, *Animal Law*, Vol. 3, 1997, σσ. 13-23.

²⁸² Ο.π.

καταστάσεις από άλλα ζώα αλλά χρειάζεται προσεκτική και χρόνια μελέτη προκειμένου να είμαστε σίγουροι ότι αποκλειστικά οι πίθηκοι κατέχουν τις καλύτερες γνωστικές ικανότητες από τα υπόλοιπα είδη τους».²⁸³ Σαφέστατα, η αναζήτηση απαντήσεων σε τέτοιου είδους ερωτήματα προάγουν την υπεύθυνη επιστημονικότητα, αποτρέπουν την επανάληψη λαθών και πεποιθήσεων του παρελθόντος και προκαλούν μια μετατόπιση προς έναν κόσμο στον οποίο άνθρωποι και ζώα συνυπάρχουν αρμονικά.

²⁸³ R. Byrne, *The Thinking Ape: Evolutionary Origins of Intelligence*, Oxford University Press, New York, 1995, σσ. 146, 154, 161, 172.

ΜΕΡΟΣ Β: ΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Η πιο άμεση επαφή που έχει ο μέσος αστικός άνθρωπος με τα ζώα είναι κατά την ώρα του γεύματος. Μόνο στις ΗΠΑ εκτρέφονται και σφαγιάζονται εκατομμύρια γουρουνιών και μοσχαριών, ενώ για τα πουλερικά ο αριθμός αγγίζει δεκαψήφιο νούμερο. Η ζήτηση για κρέας στις αναπτυσσόμενες χώρες, όπως η Κίνα και η Ινδία, έχει σημειώσει δραματική αύξηση τις τελευταίες δεκαετίες και η αύξηση αυτή αναμένεται να αγγίξει το 80% μέχρι το 2022, σύμφωνα με τον Άτλαντα του Κρέατος (Meat Atlas).²⁸⁴ Η αγορά φαγητού από ένα κατάστημα ή εστιατόριο είναι το τελικό στάδιο μίας μακράς διαδικασίας, στην οποία όλα τα μέρη της –πλην του τελικού προϊόντος– έχουν συγκαλυφθεί τόσο καλά που δεν υπάρχει λόγος να συσχετίσουμε μία καθαρή πλαστική συσκευασία με ένα ζώο που ζούσε, ανέπνεε και υπέφερε. Χρησιμοποιώντας τον γενικότερο όρο «κρέας» (και όχι γουρούνι ή μοσχάρι), αποφεύγουμε να αντιμετωπίσουμε την πραγματικότητα του ότι τρώμε σάρκα. **Ζούμε σε μια βαθιά άγνοια σχετικά με την προέλευση της τροφής που καταναλώνουμε, έχοντας στο μυαλό μας τη λέξη «αγρόκτημα» ως κάτι το ειδυλλιακό, ως ένα ευχάριστο μέρος.** Ελάχιστοι είναι εκείνοι που γνωρίζουν την αληθινή κατάσταση γύρω από τις σύγχρονες μεθόδους εκτροφής ζώων.

Οι μεγάλες εταιρείες, οι οποίες σήμερα ελέγχουν όλη την πτηνοτροφία και κτηνοτροφία, ειδικά στις ΗΠΑ, μετέτρεψαν τη γεωργία σε ένα σύστημα αγροτικών επιχειρήσεων (agribusiness). Για παράδειγμα, πολυάριθμοι πετρελαϊκοί κολοσσοί (βλ. Koch Industries, Inc. και Hunt Consolidated, Inc.) έχουν επενδύσει στην εκτροφή βοοειδών, προκειμένου να επιτύχουν φορολογικές ελαφρύνσεις ή διεύρυνση των κερδών τους. Τέτοιες, λοιπόν, εταιρείες δεν ενδιαφέρονται για την ισορροπία των φυτών, των ζώων και της φύσης. Αντιθέτως, σκοπός τους είναι η άνοδος της παραγωγής και ο ταυτόχρονος περιορισμός του κόστους.

Στόχος του Β' μέρους αποτελεί η ανάδειξη της πραγματικότητας, ότι δηλαδή οι ζωές των ζώων είναι, ως επί το πλείστο, άθλιες από τη γέννηση μέχρι και τη σφαγή τους. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται προέρχονται από τα περιοδικά και τα εμπορικά έντυπα των ίδιων των βιομηχανιών κτηνοτροφίας και πτηνοτροφίας. Βέβαια, τέτοιου τύπου περιοδικά δεν ενδιαφέρονται για το εάν τα ζώα πονούν. Απλώς, περικλείουν συμβουλές για το πώς οι κτηνοτρόφοι θα μεγιστοποιήσουν την παραγωγή τους με το ελάχιστο δυνατό κόστος.

²⁸⁴ C. Chemnitz & S. Becheva (επιμ.), *MEAT ATLAS: Facts and figures about the animals we eat*, Heinrich-Böll Foundation & Friends of the Earth Europe, Brussels, Belgium, January 2014, σελ. 10.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΥΛΕΡΙΚΩΝ

10.1. Τα κοτόπουλα κρεοπαραγωγής

Το πρώτο ζώο που απομακρύνθηκε από το παραδοσιακό αγρόκτημα ήταν η κότα, η οποία χρησιμοποιείται τόσο για τη σάρκα της όσο και για τα αυγά της. Στις ΗΠΑ, ειδικότερα, οι μεγάλες επιχειρήσεις ελέγχουν το αυτοματοποιημένο εργοστασιακό σύστημα με τα λεγόμενα κοτόπουλα κρεοπαραγωγής (έτσι ονομάστηκαν τα κοτόπουλα που προορίζονται για τροφή).

Το αρχικό στάδιο της παραγωγής περιλαμβάνει την μεταφορά των νεογέννητων από τα εκκολαπτήρια προς τον κλειστό χώρο ενός πτηνοτροφείου, όπου εκεί θα παραμείνουν περιορισμένα μέχρι να οδηγηθούν στη σφαγή. Τα κοτόπουλα κρεοπαραγωγής θανατώνονται όταν είναι επτά εβδομάδων (όταν η φυσιολογική διάρκεια ζωής τους είναι επτά χρόνια). Το καθένα από αυτά διαθέτει μόνο 450 τ.εκ. χώρου (λιγότερα από την επιφάνεια μίας κόλλας χαρτιού Α4) και, μην έχοντας τη δυνατότητα φυσικής εκτόνωσης της ενέργειάς τους, οδηγούνται σε συμπλοκές και ραμφίζονται μεταξύ τους με συχνό αποτέλεσμα να αλληλοσκοτώνονται.

Τα κοτόπουλα, όντας πολύ κοινωνικά ζώα, αναπτύσσουν ένα σύστημα ιεραρχίας (pecking order), στο οποίο κάθε πτηνό στην ταίστρα παραχωρεί τη σειρά του σε εκείνο που βρίσκεται υψηλότερα στην ιεραρχία και μπαίνει μπροστά από εκείνα που βρίσκονται χαμηλότερα, γεγονός που επαληθεύει και ο μελετητής της συμπεριφοράς των ζώων Konrad Lorenz.²⁸⁵ Κάτι τέτοιο, όμως, είναι αδύνατο να συμβεί σε ένα πτηνοτροφείο με περισσότερα από 80.000 στριμωγμένα πτηνά τα οποία, υπό καθεστώς ακραίου συνωστισμού, γίνονται ευέξαπτα, βαριούνται και τσιμπούν τις φτερούγες των άλλων (το λεγόμενο ράμφισμα).²⁸⁶ Προς αποφυγή τέτοιων περιστατικών, λόγω ότι μειώνεται το κέρδος των παραγωγών, οι βιομηχανίες καταλήγουν στην απορράμφωση (debeaking), όπου μία καυτή λάμα κόβει την άκρη του ράμφους στα νεογέννητα κοτόπουλα (ηλικίας 5-10 ημερών). Η απορράμφωση είναι ο γενικός κανόνας και για τις γαλοπούλες. Σύμφωνα με ειδικούς, η τεχνική αυτή προκαλεί αφόρητο πόνο στα ζώα ενώ, παράλληλα, καταστρέφει τους αισθητηριακούς υποδοχείς που σχετίζονται με την αφή, την αίσθηση θερμότητας ή κρύου κ.λπ., στερώντας από τα πτηνά την οργανοληπτική αξιολόγηση του εξωτερικού κόσμου.²⁸⁷ Έχουν βρεθεί εναλλακτικές μέθοδοι απορράμφωσης, όπως η συσκευή υπερύθρων που δεν έρχεται σε άμεση επαφή με το ράμφος του ζώου ή ειδικό φωτισμό μπλε

²⁸⁵ K. Z. Lorenz, *King Solomon's Ring*, Methuen and Company, London, 1964, σελ. 147.

²⁸⁶ Βλ. R. Harrison, *Animal Machines*, Vincent Stuart, London, 1964, σελ. 18.

²⁸⁷ B. A. Webster, 'Behavior of Chickens', στο D. Bell & W. Weaver (επιμ.), *Commercial Chicken Meat and Egg Production*, 5^η έκδοση, Springer, (1972) 2002, σελ. 80.

απόχρωσης που ηρεμεί τα πτηνά και δεν απαιτείται έτσι η απορράμφωση, αλλά δεν προτιμούνται (προφανώς λόγω κόστους).²⁸⁸

Έπειτα, τα πτηνοτροφεία που στεγάζουν πουλερικά έχουν συμπαγείς τοίχους, δίχως παράθυρα, και τεχνητό εξαερισμό. Ο εξαερισμός, βέβαια, είναι κατάλληλος να κρατά υπό φυσιολογικές συνθήκες ζωντανά τα πτηνά. Η ατμόσφαιρα, όμως, στην οποία αναπτύσσονται τα πτηνά δεν είναι και η πλέον κατάλληλη, αφού ο αέρας είναι επιβαρυνμένος από την αμμωνία των περιττωμάτων, τη σκόνη και διάφορα βακτήρια, τα οποία έχουν καταστροφικά αποτελέσματα στα πνευμόνια των πτηνών.²⁸⁹ Ειδικότερα, οι μεγάλες ποσότητες αμμωνίας στον εισπνεόμενο αέρα ευθύνονται για σοβαρά αναπνευστικά προβλήματα τόσο στον άνθρωπο (εμετός, διάρροια, βρογχίτιδα, δηλητηρίαση) όσο και στα πτηνά (ασφυξία) που βρίσκονται μέσα στον χώρο, λόγω των καυστικών ιδιοτήτων της.

Στη γλώσσα των πτηνοτρόφων μία αιτία θανάτου από ασφυξία είναι και το λεγόμενο «στοίβαγμα». Λόγω ότι τα κοτόπουλα δεν είναι συνηθισμένα στο δυνατό θόρυβο ή σε άλλες παρενοχλήσεις, μπορεί να πανικοβληθούν ξαφνικά και να αρχίσουν να τρέχουν. Στην βιασύνη τους να σωθούν στοιβάζονται το ένα πάνω στο άλλο, με αποτέλεσμα να πνίγονται μεταξύ τους. Υπάρχει, όμως, και μία μυστηριώδης αιτία θανάτου γνωστή ως «σύνδρομο οξέος θανάτου», όπου τα κοτόπουλα εμφανίζουν απώλεια ισορροπίας, βίαιο φτερούγισμα και δυνατές μυϊκές συσπάσεις μέχρις ότου ξεψυχήσουν αναποδογυρισμένα.²⁹⁰ Αρκετοί το αποδίδουν στην υπερβολικά επιβαρυνμένη ανάπτυξη, ότι δηλαδή τα πτηνά μπορεί να ταΐστηκαν για να μεγαλώσουν τόσο γρήγορα, ώστε να βρίσκονται στα πρόθυρα της οργανικής κατάρρευσης.²⁹¹

10.2. Οι φωτόκες όρνιθες

Οι νέες κότες που προορίζονται για εκκόλαψη χωρίζονται σε αρσενικές και θηλυκές, με τη βοήθεια ενός εξολκέα νεοσσών, όπου τα αρσενικά απορρίπτονται αφού δεν έχουν εμπορική αξία. Πολλά από αυτά τα αρσενικά δηλητηριάζονται με αέρια, άλλα τα πετάνε ζωντανά σε έναν πλαστικό σάκο όπου και πνίγονται, ενώ άλλα αλέθονται ζωντανά προκειμένου να γίνουν τροφή για τα θηλυκά.

Όλοι οι μεγαλοπαραγωγοί αυγών φυλάσσουν τις φωτόκες κότες σε κλουβιά, γνωστά και ως «κλωβοστοιχίες» (battery cages). (βλ. εικόνα 1). Κάθε κλωβοστοιχία είναι περίπου 67 τ.εκ., όταν το

²⁸⁸ Poultry Hub, 'Beak trimming', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.poultryhub.org/health/health-management/beak-trimming/>, επίσκεψη 11/04/2015.

²⁸⁹ G. Carpenter et. al., 'Effect of Internal Air Filtration on the Performance of Broilers and the Aerial Concentrations of Dust and Bacteria', *British Poultry Journal*, Vol. 27, No. 2, 1986, σσ. 471-480.

²⁹⁰ R. Newberry, J. Hunt & E. Gardiner, 'Light Intensity Effects on Performance, Activity, Leg Disorders and Sudden Death Syndrome of Roaster Chickens', *Poultry Science*, Vol. 65, No. 12, 1986, σσ. 2232-2238.

²⁹¹ Βλ. D. R. Wise & A. R. Jennings, 'Dyschondroplasia in Domestic Poultry', *Veterinary Record*, Vol. 91, No. 12, 1972, σσ. 285-286.

μέσο μήκος ανοίγματος των φτερών μίας κότας είναι σχεδόν 76 εκ. Υπάρχει, δηλαδή, μία τάση να στριμώχνουν τις κότες, προκειμένου να μειώνεται το κόστος της εστίασης και του εξοπλισμού ανά πτηνό. Σύμφωνα με μελέτη του Ερευνητικού Κέντρου Πουλερικών του Houghton της Βρετανίας, μια φυσιολογική κότα που κοιμάται καταλαμβάνει μια περιοχή 637 τ.εκ. αλλά προκειμένου να γυρνάει εύκολα χρειάζεται 1681 εκ. (αν βρίσκεται μόνη της στο κλουβί). Οι ερευνητές κατέληξαν ότι, σε ένα κλουβί με πέντε κότες, χρειάζονται όχι λιγότερα από 106,5 εκ. μήκος και 41 εκ. βάθος, δίνοντας έτσι σε κάθε πτηνό χώρο 873 τ.εκ.²⁹² Διακρίνει, κανείς, λοιπόν, ότι ο διαθέσιμος χώρος που αναφέρθηκε αρχικά δεν επαρκεί ούτε στο ελάχιστο για τις κότες.

Εικόνα 1: Πηγή: <http://www.farmsanctuary.org/learn/factory-farming/chickens/>

Τα κλουβιά αυτά έχουν επικλινή συρμάτινα δάπεδα ώστε να επιτρέπει στα αυγά να κυλούν στο εμπρόσθιο μέρος του κλουβιού, όπου θα συλλεχθούν ευκολότερα από το ανθρώπινο χέρι (ή από ειδική ταινία μεταφοράς που τα οδηγεί στο τμήμα συσκευασίας). Τα νύχια στις κότες, όμως,

²⁹² B. M. Freeman, 'Floor Space Allowance for the Caged Domestic Fowl', *The Veterinary Record*, Vol. 112, No. 24, 1983, σσ. 562-563.

μεγαλώνουν πολύ γρήγορα (επειδή δεν υπάρχει σταθερό δάπεδο για να τρίβονται) και συχνά καταλήγουν να τυλίγονται δια παντός στο σύρμα, ανίκανες να έχουν πρόσβαση σε φαγητό και νερό. Ο Konrad Lorenz περιέγραψε στο περιοδικό *Der Spiegel* τη διαδικασία ωοτοκίας ως το χειρότερο μαρτύριο για μία κότα κλωβοστοιχίας: «Είναι σπαρακτικό να βλέπεις πώς μια κότα προσπαθεί ξανά και ξανά να συρθεί κάτω από τις άλλες μέσα στο κλουβί, ψάχνοντας μάταια ένα μέρος για να σκεπάσει το αυγό της. Έχουν μία ενστικτώδη απροθυμία να γεννούν αυγά μέσα σε τέτοιο συνωστισμό, όπως και οι άνθρωποι είναι απρόθυμοι να αποδεύσουν σε ανάλογες περιστάσεις». ²⁹³ Η ζωή μέσα στις κλωβοστοιχίες παραμερίζει και μία άλλη ενστικτώδη ανάγκη των πτηνών, το λουτρό με σκόνη (dust-bath), το οποίο έχει αποδειχθεί αναγκαίο για τη διατήρηση των πούπουλων σε καλή κατάσταση, αφού αποβάλλει τα ακάρεα, αφαιρεί την περιττή λιπαρότητα και βοηθά το φτέρωμα να διατηρεί καλή μονωτική ικανότητα. ²⁹⁴ Μία κότα ελευθέρως βοσκής θα βρει μια περιοχή με το κατάλληλο χρώμα και, αφού σκάψει μια γούβα, θα χτυπήσει απαλά τα φτερά της μέσα στη σκόνη και μετά θα τα τινάζει δυνατά προκειμένου να την απομακρύνει. Πρόκειται για ένα ένστικτο, το οποίο παρουσιάζεται και στα πτηνά που ζούνε σε κλουβιά, με τη μόνη διαφορά ότι οι κότες σε αυτά δεν έχουν το κατάλληλο υπόστρωμα για να το πραγματοποιήσουν. Έτσι, λόγω της ακατανίκητης ορμής τους, καταλήγουν να γδέρνουν τις κοιλιές τους στο συρμάτινο δάπεδο.

Όπως και στα κοτόπουλα κρεοπαραγωγής, το ράμφισμα των πούπουλων αποτελεί δείγμα έντονου στρες και δείγμα απουσίας κατάλληλης ενθάρρυνσης από το φυσικό περιβάλλον. Είναι αποδεδειγμένο ότι οι κότες που ζουν σε ένα βελτιωμένο περιβάλλον, με στρωμένη, ειδικές φωλιές και μέρη για να κουρνιάζουν - και όχι σε συμβατικά κλουβιά - ραμφίζουν λιγότερο. ²⁹⁵ Σύμφωνα με την Marian Dawkins, καθηγήτρια ζωολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, αν βάλουμε κότες, που είναι εξοικειωμένες τόσο σε κλουβιά όσο και σε αυλές με γρασίδι, να επιλέξουν μεταξύ αυτών των δύο, θα επιλέξουν μία αυλή χωρίς φαγητό παρά ένα κλουβί με φαγητό. ²⁹⁶

Τελικά, ο μόνος τρόπος που έχει μια κότα να δείξει ότι ζει σε ακατάλληλες συνθήκες, είναι να πεθάνει. Βέβαια, οι αυγοπαραγωγοί είναι συνηθισμένοι να χάνουν σχεδόν το 15% των ωοτόκων κοτόπουλων τους, τα περισσότερα από τα οποία πεθαίνουν λόγω άγχους από τον εγκλεισμό τους και τον συνωστισμό. Οι βιομηχανίες είναι ικανές να αντέξουν οικονομικά έναν βαθμό απωλειών και, όσο οι κότες συνεχίζουν να γεννούν αυγά μέσα σε τέτοιες περιοριστικές συνθήκες, δεν ενδιαφέρονται για

²⁹³ Lorenz K., 'Animals are sentient beings: Konrad Lorenz on instinct and modern factory farming', *Der Spiegel*, 1980, Vol. 34, No. 47, 1980, σελ. 264.

²⁹⁴ G. S. Sanatora, K. S. Vestergaard, J. F. Agger & L. G. Lawson, 'The relative preferences for feathers, straw, wood shavings and sand for dustbathing, pecking and scratching in domestic chicks', *Applied Animal Behaviour Science*, Vol. 43, No. 4, 1995, σσ. 263-277.

²⁹⁵ J. R. Bareham, 'A Comparison of the Behaviour and Production of Laying Hens in Experimental and Conventional Battery Cages', *Applied Animal Ethology*, Vol. 2, No. 4, 1976, σσ. 291-303.

²⁹⁶ M. Dawkins, 'Do Hens Suffer in Battery Cages? Environmental Preferences and Welfare', *Applied Animal Behaviour*, Vol. 25, 1977, σσ. 1034-1046.

τον θάνατο ενός ποσοστού από αυτές. Όταν, όμως, αρχίζει να μειώνεται η παραγωγή αυγών, τότε ξεκινούν μια διαδικασία που είναι γνωστή ως αναγκαστική πτερόρροια (forced molting).²⁹⁷ Η πτερόρροια αποτελεί μία φυσιολογική διαδικασία του οργανισμού μιας κότας, υπό τις εκάστοτε κλιματικές συνθήκες, στην οποία αποβάλλεται το παλιό φτέρωμα και αναπτύσσεται νέο, και έπειτα η κότα γεννά πιο συχνά αυγά. Στα εκτροφεία, προκειμένου να αναγκάσουν τον οργανισμό της κότας να αλλάξει φτέρωμα, πρέπει να την υποβάλλουν σε ένα ισχυρό σοκ. Αυτό το πετυχαίνουν διακόπτοντας εντελώς την παροχή τροφής για έως 14 ημέρες και νερού για 24 ώρες και σταδιακά αρχίζουν να τις επαναχορηγηθούν πρώτα νερό και έπειτα φαγητό. Έπειτα από τη διαδικασία αυτή, η κότα έχει χάσει το 35% του βάρους της και συχνά εμφανίζει επιθετική συμπεριφορά.²⁹⁸ Ήδη από το 1987, στη Βρετανία, τέτοιου είδους πρακτικές απαγορεύτηκαν, ενώ η ΕΕ ρύθμισε το εν λόγω ζήτημα με την Οδηγία 1999/74/EK του Συμβουλίου της 19ης Ιουλίου 1999, περί των στοιχειωδών απαιτήσεων για την προστασία των ωοπαραγωγών ορνίθων (η παραπάνω Οδηγία δεν εφαρμόζεται στις εγκαταστάσεις με λιγότερες από 350 ωοπαραγωγούς όρνιθες). Παρά τις εξελίξεις, όμως, στον ευρωπαϊκό χώρο, οι ΗΠΑ συνεχίζουν να είναι προσηλωμένες σε απαρχαιωμένες και, ορισμένες φορές, κτηνώδεις μεθόδους παραγωγής.

²⁹⁷ Βλ. D. D. Bell, 'Flock replacement programs and flock recycling', στο D. Bell & W. Weaver (επιμ.), ό.π., σσ. 1059-1077.

²⁹⁸ Ό.π., σελ. 1067.

της ουράς και θα μπορούσε να αποφευχθεί αυτή η πρακτική εάν παρείχαν περισσότερο χώρο σε αυτά (όπως αναφέρθηκε, τα γουρούνια που βρίσκονται σε συνωστισμό γίνονται μοχθηρά), αλλά κάτι τέτοιο οι παραγωγοί αδυνατούν να το αντέξουν οικονομικά, διότι οι μεγάλες εγκαταστάσεις κοστίζουν ακριβά.³⁰³

Όπως και οι έγκλειστες κότες, έτσι και τα έγκλειστα γουρούνια, υποφέρουν από στρες («σύνδρομο στρες των γουρουνιών») και συχνά πεθαίνουν εξαιτίας αυτού. Υπό αυτό το πλαίσιο, αρκετά γουρούνια παρουσιάζουν ακαμψία, δερματικούς ερεθισμούς, λαχάνιασμα, με τελική κατάληξη έναν αιφνίδιο θάνατο. Βέβαια, αυτοί οι θάνατοι δεν ακυρώνουν την επιπλέον απόδοση από την υψηλή συνολική παραγωγική. Εκτός από το στρες, οι μονάδες εγκλεισμού προκαλούν στα γουρούνια και αναπνευστικά προβλήματα, λόγω της αμμωνίας (από τα περιττώματα) που υπάρχει στον αέρα. Επιπροσθέτως, συχνά εμφανίζονται κακώσεις στους μηρούς ή στα πόδια των γουρουνιών από το ακατάλληλο δάπεδο (είτε είναι δικτυωτό είτε από συμπαγές μπετόν), αλλά ούτε αυτό ενδιαφέρει τον παραγωγό, διότι το ζώο σφάζεται πριν αναπτυχθεί κάποια σοβαρή δυσμορφία και δεν παρουσιάζεται οικονομική ζημία προς αυτόν. Μόνο στην περίπτωση που αφορά ένα γουρούνι αναπαραγωγής με μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, ο κίνδυνος για βλάβες φαίνεται να υπερβαίνει τα πλεονεκτήματα.

Η βάνανση συμπεριφορά δεν σταματά εδώ. Οι παραγωγοί, πλέον, αντιμετωπίζουν τις γουρούνες ως ζωντανές αναπαραγωγικές μηχανές και το Αμερικανικό Υπουργείο Γεωργίας τούς ενθαρρύνει, μάλιστα, προς αυτή την κατεύθυνση.³⁰⁴ Ακολουθείται ένας σταθερός κύκλος: η γουρούνα εγκυμονεί, γεννά, της παίρνουν το μωρό και εγκυμονεί και πάλι. Κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, μία γουρούνα μένει κλειδωμένη σε ατομικό μεταλλικό στάβλο (sow gestation stall), ή αλλιώς ατομική θέση σταυλισμού, πλάτους μισού μέτρου και μήκους 1,8 μέτρου συχνά δεμένη από το λαιμό, όπου εκεί θα ζήσει για 3 μήνες περίπου, δίχως να μπορεί να κουνηθεί ή να γυρίσει (βλ. εικόνα 2). Ο G. Cronin από το Πανεπιστήμιο του Wageningen της Ολλανδίας, περιγράφει στη διατριβή του τις σκηνές που εξελίσσονται κατά τη διαδικασία μεταφοράς μιας γουρούνας σε ατομικό στάβλο: «Οι γουρούνες πετάγονται μετά βίας προς τα πίσω, τραβώντας το σχοινί. Στην προσπάθεια τους να ελευθερωθούν χτυπούν το κεφάλι τους. Συχνά ακούγονται ουρλιαχτά και κάποιες γουρούνες χτυπούν το σώμα τους στα πλαϊνά του ατομικού στάβλου. Το αποτέλεσμα είναι να σωριάζονται στο πάτωμα».³⁰⁵ Αφού οι γουρούνες αποδεχθούν το γεγονός του απόλυτου εγκλεισμού τους, αρχίζουν να παρουσιάζουν ενδείξεις στερεοτυπικής συμπεριφοράς³⁰⁶, όπως αναστεναγμούς, ακινησία για μεγάλο χρονικό

³⁰³ J. Robbins, *Diet for a New America*, Stillpoint, Walpole, 1987, σελ. 90.

³⁰⁴ D. O. Lipton, J. H. Bailey & J. O'Neil, ό.π.

³⁰⁵ G. Cronin, *The Development and Significance of Abnormal Stereotyped Behaviour in Tethered Sows*, Dissertation, University of Wageningen, The Netherlands, 1985, σελ. 25.

³⁰⁶ Η μη φυσιολογική στερεοτυπική συμπεριφορά είναι μία σοβαρή ένδειξη της άσχημης ψυχολογικής κατάστασης των ζώων στους ζωολογικούς κήπους. Η συμπεριφορά των ζώων στους ζωολογικούς κήπους είναι όπως όλων των ζώων που βρίσκονται σε αιχμαλωσία. Είναι σύντομη, αφύσικη και τραγική.

διάστημα, δάγκωμα των μπαρών των ατομικών στάβλων, κούνημα του κεφαλιού μπρος - πίσω κ.ά. Το 1986, η Ερευνητική Μονάδα Αγροτικών Εγκαταστάσεων της Σκοτίας (Scottish Farm Buildings Investigation Unit) αποφάνθηκε ότι ο αυστηρός περιορισμός των γουρουνιών δύναται να προκαλέσει κατάθλιψη βαριάς μορφής.³⁰⁷

Εικόνα 2: Πηγή: <http://www.farmsanctuary.org/learn/factory-farming/pigs-used-for-pork/>

Η γουρούνα, όταν είναι έτοιμη να γεννήσει, θα μεταφερθεί στον λεγόμενο «κλωβό τοκετού» (farrowing crate), όπου θα είναι αυστηρώς πιο περιορισμένη ως προς τις κινήσεις της –από ότι ήταν στον ατομικό μεταλλικό στάβλο– για να μην συνθλίψει τα έμβρυα από τυχόν στριφογυρίσματα. Εκεί θα θηλάσει και τα γουρουνάκια της, ανήμπορη εντελώς να κουνηθεί (βλ. εικόνα 3).

³⁰⁷ Scottish Farm Buildings Investigation Unit, *Does Close Confinement Cause Distress in Sows?*, Athene Trust, Aberdeen, UK, 1986, σελ. 6.

Εικόνα 3: Πηγή: <http://realontariofarmer.wordpress.com/category/swine/>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΤΑ ΜΟΣΧΑΡΙΑ

Η βιομηχανία μοσχαρίσιου κρέατος αποτελεί μία ακόμα τραγική πτυχή της σύγχρονης εντατικής κτηνοτροφίας, με τις ΗΠΑ να κρατούν τα σκήπτρα στην παραγωγή μοσχαρίσιου κρέατος. Ο απώτερος στόχος αφορά την παραγωγή μιας τρυφερής και ωχρής σάρκας από την εκτροφή των λεγόμενων μοσχαριών γάλακτος. Το κρέας μοσχαριού γάλακτος είναι το κρέας ενός νεαρού μοσχαριού, το οποίο είναι πολύ περισσότερο τρυφερό από ότι στα μοσχάρια που είχαν ήδη αρχίσει να τρώνε χόρτα. Επιθυμώντας, λοιπόν, οι παραγωγοί κρέατος μόσχου να μην κοκκινίζει και να μην σκληραίνει το κρέας του μοσχαριού, υιοθέτησαν την εξής τακτική: τα στέλνουν σε μονάδες εγκλεισμού. Ένα μοσχάρι το οποίο θα μεγαλώσει μέσα σε ένα λιβάδι, θα αναπτύξει μύες από την έντονη σωματική δραστηριότητα και αυτό θα κάνει το κρέας του σκληρό, ενώ τα χόρτα που θα τρώει θα επιφέρουν την απώλεια της ωχρότητας της σάρκας του.

Οι μονάδες εγκλεισμού είναι ειδικά τροποποιημένοι αχυρώνες με σειρές από ξύλινα ατομικά κελιά, τα οποία έχουν 0,5 μέτρα πλάτος και 1,37 μέτρα μήκος το καθένα, με ξύλινο δικτυωτό δάπεδο. Στο δάπεδο δεν υπάρχει άχυρο, προκειμένου να μην το φάνε τα μοσχάρια και χάσουν το ωχρό χρώμα της σάρκας τους. Στην παρακάτω εικόνα (βλ. εικόνα 4) αποτυπώνονται ξεκάθαρα οι συνθήκες του εγκλεισμού.

Εικόνα 4: Πηγή: http://diatrofiki-anaparagogiki.blogspot.gr/2013/01/blogpost_18.html

Τα νεαρά μοσχάρια τρέφονται, αποκλειστικά και μόνο, με ειδικά υγρά, τα οποία περιέχουν ένα μείγμα από άπαχη σκόνη γάλακτος με βιταμίνες, μέταλλα και φάρμακα που υποβοηθούν την ταχεία ανάπτυξη. Από την στιγμή που ένα μοσχάρι θα γεννηθεί, θα ζήσει υπό αυτές τις συνθήκες επί σχεδόν δεκαέξι εβδομάδες, όπου και έπειτα θα σταλθεί για σφαγή. Στην ηλικία αυτή το νεαρό μοσχάρι ζυγίζει περίπου 40 κιλά αλλά τα μοσχάρια παραγωγής φτάνουν σχεδόν τα 180 κιλά, λόγω των ειδικών φαρμάκων που τούς χορηγούνται. Ο στόχος της βιομηχανίας παραγωγής μοσχαρίσιου κρέατος γάλακτος είναι να παράγει μοσχάρια με μεγαλύτερο βάρος στο μικρότερο χρονικό διάστημα, προκειμένου να ικανοποιεί τις διαρκώς αυξανόμενες καταναλωτικές ανάγκες και όλα αυτά με ένα κέρδος ανάλογο του ρίσκου. **Η βιομηχανία του μοσχαρίσιου κρέατος είναι, ουσιαστικά, μία από τις περισσότερο επικερδείς, αν όχι η πιο επικερδής.**

Τα στενά ατομικά κελιά με το ξύλινο δικτυωτό δάπεδο αποτελούν σοβαρή πηγή δυσφορίας για τα μοσχάρια, τα οποία είναι ανίκανα να ξαπλώσουν οριζόντια με τα πόδια τους απλωμένα. Τα μοσχάρια ξαπλώνουν με αυτόν τον τρόπο όταν αυξάνεται η θερμοκρασία του σώματός τους, με σκοπό να την μειώσουν. Τα εν λόγω ζώα, λόγω της απότομης ανάπτυξής τους από τα διατροφικά πρόσθετα, ανεβάζουν υψηλή σωματική θερμοκρασία και τότε χάνουν το τρίχωμά τους στην ηλικία των 10 εβδομάδων. Κατά το διάστημα αυτό εκδηλώνουν μια επιθυμία να αυτοκαθαρίζονται αλλά αδυνατούν να φτάσουν ένα μεγάλο μέρος του σώματός τους. Επιπροσθέτως, το δικτυωτό δάπεδο δίχως στρωμένη είναι τελείως άβολο για ζώα με οπλές, τα οποία είναι συνεχώς αναγκασμένα να αποφεύγουν τα κενά προκειμένου να αποφύγουν τον εγκλωβισμό των ποδιών τους. Υπάρχει, γενικότερα, η τάση προς τα ξύλινα κελιά, διότι τα μεταλλικά μπορεί να αυξήσουν το επίπεδο σιδήρου στο αίμα του ζώου, το οποίο λόγω της έλλειψης αυτού (του σιδήρου) εκδηλώνει μία έντονη επιθυμία να γλύφει κάθε μεταλλικό εξάρτημα. Το μοσχαρίσιο κρέας γάλακτος (απαλού ροζ χρώματος) έχει τεράστια ζήτηση στα ακριβότερα εστιατόρια και ξενοδοχεία του κόσμου και αυτός είναι ο λόγος που ωθεί τους παραγωγείς να διατηρούν τα μοσχάρια σε μια ελεγχόμενη αναιμική κατάσταση.

Σύμφωνα με τον Γεώργιο Παπαϊωάννου, Λειτουργό Γεωργίας στο Επαρχιακό Γεωργικό Γραφείο Λάρνακας, η σκόνη γάλακτος μπορεί να παραχωρηθεί στα μοσχάρια με τους εξής τρόπους:

- Παραχώρηση γάλακτος σε πλαστικούς κάδους: Η μέθοδος αυτή είναι η πιο εύχρηστη για τους κτηνοτρόφους. Τα νεαρά μοσχάρια παίρνουν το γάλα τους δυο φορές την ημέρα, ζεστό από ατομικούς πλαστικούς κάδους. Το γάλα πρέπει να παραχωρείται στη σωστή θερμοκρασία, 40-42 βαθμούς Κελσίου, και η ποσότητα να είναι αρκετή για τη σωστή ανάπτυξη του νεαρού ζώου.
- Παραχώρηση γάλακτος σε πλαστικούς κάδους με θηλές: Με τη μέθοδο αυτή, το γάλα προετοιμάζεται και παραχωρείται στα νεαρά ζώα κρύο, σε πλαστικούς κάδους που έχουν

τοποθετημένες θηλές στο κάτω μέρος. Τα μοσχάρια μπορούν να λαμβάνουν το γάλα καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Για τη μέθοδο αυτή χρειάζεται ειδικό υποκατάστατο γάλακτος που να μπορεί να χρησιμοποιείται κρύο γιατί, αν το γάλα παραχωρηθεί ζεστό, με τη μέθοδο αυτή το μοσχάρι θα θηλάσει μεγάλη ποσότητα γάλακτος και θα παρουσιάσει σύντομα συμπτώματα διάρροιας.

- Παραχώρηση γάλακτος με αυτόματη μηχανή: Με το σύστημα αυτό τα νεαρά μοσχάρια ταΐζονται μηχανικά. Με την εγκατάσταση της μηχανής η σκόνη γάλακτος αναμειγνύεται με μικρές ποσότητες ζεστού νερού και το υποκατάστατο γάλακτος προετοιμάζεται αυτόματα. Έτσι, τα μοσχάρια μπορούν να παίρνουν την ποσότητα γάλακτος που τους αναλογεί κάθε φορά που επισκέπτονται τη μηχανή.³⁰⁸

Στην πράξη οι κτηνοτρόφοι δεν ελέγχουν αρκετά τη θερμοκρασία του γάλακτος και αυτό έχει ως αποτέλεσμα κάποια ποσότητα γάλακτος να εισέρχεται στη μεγάλη κοιλία. Το ίδιο συμβαίνει όταν δίνεται στα μοσχάρια μεγάλη ποσότητα γάλακτος με μία χορήγηση. Το ήνυστρο³⁰⁹ μπορεί να κρατήσει μόνο το 5% του βάρους του σώματος. Το γάλα στο ήνυστρο θα υποστεί ζυμώσεις και θα χαλάσει. Αυτή η καταστροφική ζύμωση του γάλακτος καθυστερεί τη σωστή ανάπτυξη του επιθηλίου και του τοιχώματος της μεγάλης κοιλίας. Στη συνέχεια αυτό έχει αρνητική επίδραση στις κινήσεις της μεγάλης κοιλίας και στη μετέπειτα λήψη ξηράς ουσίας και γενικότερα στην σωστή ανάπτυξη του πεπτικού συστήματος.

Το πόσιμο νερό αποτελεί πρωταρχικό παράγοντα για τη ζωή. Τα νεογέννητα μοσχαράκια χρειάζονται 10% του βάρους τους σε υγρό. Έτσι οι μοσχίδες που ζυγίζουν 40 κιλά χρειάζονται 4 λίτρα νερό. Εάν στα μοσχαράκια χορηγηθεί μόνο 1,5 λίτρο γάλα, 2 φορές την ημέρα, χωρίς επιπλέον κρύο νερό, σύντομα θα υποφέρουν από ανεπάρκεια υγρών, πάνω από 30% την ημέρα. Η χρήση μηχανισμού αυτόματης χορήγησης νερού μπορεί πάλι να δημιουργήσει ανεπάρκεια υγρών ως αποτέλεσμα ανεπαρκών προγραμματισμένων χορηγήσεων ή αποτυχία του κτηνοτρόφου να ελέγξει τα ζώα υψηλού κινδύνου. Ένα μοσχάρι που καταναλώνει ένα λίτρο λιγότερο υγρό για 3 ημέρες φτάνει το 20% κάτω, από τις κανονικές του ανάγκες σε υγρό. Αν ταυτόχρονα το μοσχάρι παρουσιάσει και διάρροια, τότε οι ανάγκες σε υγρό αυξάνονται από 2,5-5% ανά ημέρα.

³⁰⁸ Γ. Παπαϊωάννου, 'Τι προσέχουμε κατά τη διατροφή των μοσχαριών', Κυπριακή Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 20/11/2006, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.cyprus.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/B9C67A611EAEE117C225722C00353ADE?OpenDocument>, επίσκεψη 10/04/2015.

³⁰⁹ Το στομάχι των μηρυκαστικών ζώων αποτελείται από τέσσερις κοιλότητες: μεγάλη κοιλία, κεκρύφαλος, εχίνος και ήνυστρο. Σε μερικά ο εχίνος λείπει εντελώς. Στη μεγάλη κοιλία η τροφή, αφού υποστεί, μια ορισμένη ζύμωση, περνά στον κεκρύφαλο, που χωρίζει την τροφή σε μικρούς βλωμούς και την ξαναστέλνει στο στόμα, όπου και γίνεται η μάσηση ή μηρυκασμός όπως λέγεται, ενώ η τροφή αναμειγνύεται μ' άφθονο σάλιο. Στη συνέχεια πηγαίνει κατευθείαν στον εχίνο, όπου κι ολοκληρώνεται η πέψη. Στην περίπτωση που ο εχίνος λείπει, η τροφή περνά κατευθείαν στο ήνυστρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΛΠΙΔΑ ΓΙΑ ΤΑ ΖΩΑ ΕΚΤΡΟΦΗΣ;

Το 1965 στη Βρετανία, δημοσιεύτηκε μία επίσημη έκθεση από την επιτροπή που είχε συγκροτήσει τότε ο ίδιος ο Υπουργός Γεωργίας της χώρας, αποτελούμενη από ζωολόγους και κτηνιάτρους (γνωστή ως *The Brambell Committee*). Τα πορίσματα της επιτροπής, μεταξύ άλλων, τόνιζαν ότι τα ζώα εκτροφής υποφέρουν από τις συνθήκες εγκλεισμού και τη μη ορθή κοινωνική τους οργάνωση, ακόμα και εάν αυτά δεν έζησαν ποτέ στο φυσικό τους περιβάλλον. Η Επιτροπή Brambell κατέληξε στη διατύπωση των «Πέντε Ελευθεριών» (Five Freedoms) για τα παραγωγικά ζώα: α) απουσία πείνας, δίψας και κακής διατροφής, β) παρουσία κατάλληλων χώρων στέγασης και ανέσεων, γ) απουσία ασθενειών και τραυματισμών, δ) απουσία φόβου και άγχους και ε) έκφραση φυσιολογικών συμπεριφορών.³¹⁰ Παρ' όλο που οι πέντε προηγούμενες αρχές δεν κυρώθηκαν με νόμο (ενσωματώθηκαν όμως στον βρετανικό νόμο του 2006 για την ευημερία των ζώων), η επιρροή που άσκησαν ήταν αξιοσημείωτη. Ειδικότερα, το 1987 το Βρετανικό Κοινοβούλιο απαγόρευσε τα κελιά εγκλεισμού των μοσχαριών γάλακτος και την αναιμική διατροφή τους³¹¹, ακολουθώντας παρόμοιες κατευθυντήριες γραμμές και για τα γουρούνια εκτροφής μετά το 1999 βάσει του νόμου που είχε εκδοθεί το 1991³¹². Αρκετές ευρωπαϊκές χώρες κινήθηκαν σε παρόμοια κατεύθυνση αναφορικά με τα ζώα εκτροφής· η Ελβετία μάλιστα αποτέλεσε την πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που απαγόρευσε με νόμο το 1991 τις παραδοσιακές κλωβοστοιχίες και υιοθέτησε την τακτική εκτροφής πουλερικών σε συνθήκες που προσομοιάζουν τη φυσική συμπεριφορά του ζώου με κούρνιες και τεχνητές φωλιές-θαλαμίσκους με μαλακό πάτωμα ή στρωμένη από άχυρο (τα επονομαζόμενα «furnished» ή «enriched cages»)³¹³. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο ψήφισμα της 20ής Φεβρουαρίου του 1987 υιοθέτησε πολιτικές αυστηρότερων προδιαγραφών στις κτηνοτροφικές μεθόδους προς όφελος της ευημερίας των ζώων. Ειδικότερα, αποφάσισε την διακοπή εγκλεισμού των μοσχαριών και γουρουνιών σε ατομικούς κλωβούς, καθώς και τον τερματισμό των μέχρι τότε συνήθων μορφών ακρωτηριασμού όπως η κοπή της ουράς.³¹⁴ Βέβαια, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αποτελούσε απλά και μόνο ένα συμβουλευτικό σώμα και –ειδικά τα χρόνια εκείνα– βρισκόταν συχνά ανίσχυρο μπροστά στο ισχυρό επιχειρηματικό λόμπι. Η Οδηγία 95/58/ΕΚ του Συμβουλίου, της 20^{ης} Ιουλίου 1998, σχετικά με την προστασία των ζώων

³¹⁰ Brambell Committee, *Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept Under Intensive Livestock Husbandry Systems*, Command Paper 2836, Her Majesty's Stationery Office, London, 1965.

³¹¹ Welfare of Calves Regulations, No. 2021, UK, 1987.

³¹² Welfare of Farmed Animals Regulations, England, 2000.

³¹³ Swiss Animal Protection Regulations, Switzerland, 1981 (Τέθηκε σε ισχύ το 1991).

³¹⁴ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Συνεδρία 1986/7, Πρακτικά της Συνεδρίας στις 20/02/1987, Έγγραφο A2-211/86.

στα εκτροφεία (εφαρμόζεται στα ζώα που εκτρέφονται ή που διατηρούνται για την παραγωγή τροφίμων, μαλλιού, δέρματος ή γούνας ή για άλλους σκοπούς γεωργικής εκμετάλλευσης), ανέφερε ότι τα κράτη μέλη θεσπίζουν διατάξεις ώστε οι κύριοι ή οι κάτοχοι ζώων να λαμβάνουν όλα τα ενδεδειγμένα μέτρα για να εξασφαλίσουν την ορθή μεταχείριση των ζώων τους καθώς και το ότι τα εν λόγω ζώα δεν υφίστανται κανέναν περιττό πόνο, ταλαιπωρία ή βλάβη, και αποτέλεσε τη βάση για την υιοθέτηση μιας περισσότερης ανθρωπινής μεταχείρισης των παραγωγικών ζώων.³¹⁵

Οι ατομικές θέσεις σταυλισμού των θηλυκών γουρουνιών έχουν απαγορευτεί πλήρως στη Φλόριντα ήδη από το 2002, στην Αριζόνα από το 2006 και στην Καλιφόρνια από το 2008, ενώ το 2014 η κυβέρνηση του Καναδά ακολούθησε το παράδειγμα των προηγούμενων πολιτειών³¹⁶, σε αντίθεση με τις χώρες της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής³¹⁷. Σε στάδιο σταδιακής εξάλειψης τέτοιων τακτικών βρίσκονται και οι πολιτείες του Oregon, του Maine, του Ohio και του Michigan, καθώς και η Νέα Ζηλανδία και Αυστραλία. Επιπροσθέτως, η Οδηγία 2001/88/EK του Συμβουλίου της 23^{ης} Οκτωβρίου 2001, για τροποποίηση της οδηγίας 91/630/ΕΟΚ σχετικά με τους στοιχειώδεις κανόνες για την προστασία των χοίρων, απαγορεύει τις ατομικές θέσεις σταυλισμού για τις χοιρομητέρες και προβλέπει πιο ευρύχωρους χώρους διαβίωσης για τα ζώα από την 1^η Ιανουαρίου 2013. Ειδικότερα, οι χοιρομητέρες και οι μικροί θηλυκοί χοίροι πρέπει να διαβιούν σε ομάδες επί δυόμιση περίπου μήνες, κατά την κυοφορία, σε όλα τα χοιροτροφεία με 10 χοιρομητέρες και άνω, ενώ από την 1^η Ιανουαρίου 2006 έχει απαγορευτεί πλήρως η χρησιμοποίηση συστημάτων πρόσδεσης για χοιρομητέρες και μικρούς θηλυκούς χοίρους. Μεταξύ άλλων, στο άρ. 2, παρ. β της παραπάνω οδηγίας, ορίζεται ότι «ο συνολικός ελεύθερος χώρος δαπέδου που διαθέτει κάθε μικρός θηλυκός χοίρος μετά την οχεία και κάθε χοιρομητέρα σε περίπτωση ομαδικού σταβλισμού μικρών θηλυκών χοίρων ή/και χοιρομητέρων πρέπει να είναι τουλάχιστον 1,64 τ.μ. και 2,25 τ.μ. αντιστοίχως. Όταν τα ζώα αυτά σταβλίζονται σε ομάδες μικρότερες των 6, ο ελεύθερος χώρος δαπέδου πρέπει να

³¹⁵ Βλ. Οδηγία 98/58/EK του Συμβουλίου, της 20ής Ιουλίου 1998, σχετικά με την προστασία των ζώων στα εκτροφεία Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 221 της 08/08/1998.

³¹⁶ Human Society International, 'Ban Gestation Crates', διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.hsi.org/world/canada/work/intensive-confinement/facts/gestation_crates_campaign.html, επίσκεψη 18/05/2015.

³¹⁷ J. J. Mcglone, 'Sow stalls-a brief history', *Pig Progress*, 09/12/2013, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.pigprogress.net/Home/General/2013/12/Sow-stalls--a-brief-history-1388603W/>, επίσκεψη 13/04/2015.

αυξάνεται κατά 10%. Όταν σταβλίζονται σε ομάδες 40 ή περισσότερων ζώων, ο ελεύθερος χώρος δαπέδου μπορεί να μειώνεται κατά 10%.»³¹⁸

Αισιόδοξη εξέλιξη στον ευρωπαϊκό χώρο αποτέλεσε και η οδηγία 99/74/EK για την απαγόρευση των συμβατικών κλωβοστοιχιών για λόγους ευημερίας των ζώων, η οποία τέθηκε σε εφαρμογή από την 1^η Ιανουαρίου 2012 (η Γερμανία είχε υιοθετήσει αυτή την απαγόρευση ήδη από το 2007) και προβλέπει ότι όλες οι όρνιθες ωοπαραγωγής πρέπει να διατηρούνται σε διευθετημένους κλωβούς με συμπληρωματικό χώρο για να φωλιάζουν, να σκαλίζουν και να κουρνιάζουν ή σε εναλλακτικά συστήματα, όπου και σήμανε και την αρχή του τέλους για την μείωση του αριθμού των αυγών κλωβοστοιχίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.³¹⁹

Ειδικότερα, όλοι οι διευθετημένοι κλωβοί πρέπει να πληρούν τουλάχιστον τις ακόλουθες απαιτήσεις:

- Κάθε όρνιθα να διαθέτει: τουλάχιστον 750 τ.εκ. της επιφάνειας του κλωβού, μια φωλιά, μια στρωμή στην οποία να μπορεί να ραμφίζει και να σκαλίζει, μία κατάλληλη κούρνια τουλάχιστον 15 εκ.
- Ταΐστρα για χρήση χωρίς περιορισμούς, με ελάχιστο μήκος 12 εκ. για κάθε όρνιθα του κλωβού.
- Κάθε κλωβός πρέπει να περιλαμβάνει κατάλληλο σύστημα ποτίσματος.
- Οι σειρές των κλωβών πρέπει να χωρίζονται από διαδρόμους πλάτους τουλάχιστον 90 εκ., ενώ πρέπει να υπάρχει χώρος τουλάχιστον 35 εκ. μεταξύ του δαπέδου και των κατώτερων σειρών.
- Οι κλωβοί πρέπει να διαθέτουν κατάλληλες διατάξεις ξυσίματος των νυχιών.

Στα εναλλακτικά συστήματα οι εγκαταστάσεις πρέπει να διαθέτουν:

- Ταΐστρες, είτε γραμμικές (μήκους τουλάχιστον 10 εκ. ανά όρνιθα) είτε κυκλικές (διαμέτρου τουλάχιστον 4 εκ. ανά όρνιθα), ποτίστρες είτε διαρκούς ποτίσματος (μήκους τουλάχιστον 2,5 εκ. ανά όρνιθα) είτε κυκλικές (διαμέτρου τουλάχιστον 1 εκ. ανά όρνιθα), τουλάχιστον μία φωλιά για επτά όρνιθες,

³¹⁸ Βλ. Οδηγία 2001/88/EK του Συμβουλίου, της 23ης Οκτωβρίου 2001, για τροποποίηση της οδηγίας 91/630/ΕΟΚ σχετικά με τους στοιχειώδεις κανόνες για την προστασία των χοίρων, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 316 της 01/12/2001.

³¹⁹ Βλ. Οδηγία 1999/74/EK του Συμβουλίου, περί των στοιχειωδών απαιτήσεων για την προστασία των ωοπαραγωγών ορνίθων. Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 203 της 03/08/1999.

κατάλληλες κούρνιες (μήκους τουλάχιστον 15 εκ. ανά όρνιθα) και τουλάχιστον 250 τ.εκ. επιφάνειας στρωμένης ανά όρνιθα.

- Το δάπεδο πρέπει να υποβαστάζει όλα τα μπροστινά νύχια κάθε ποδιού.
- Η πυκνότητα των ζώων δεν πρέπει να υπερβαίνει τις εννέα ωοπαγωγούς όρνιθες ανά τετραγωνικό μέτρο ωφέλιμης επιφάνειας.

Αντιθέτως, στις ΗΠΑ η κατάσταση δεν προκαλεί και αρκετά ευχάριστα συναισθήματα. Ο Νόμος για την Ευημερία των Ζώων (Animal Welfare Act, στο εξής AWA) που θεσπίστηκε το 1966, αποκλείει από το εύρος εφαρμογής του τα ζώα εκτροφής. Ως εκ τούτου, η Νομοθετική Πράξη Σφαγής Ανθρωπίνης Μεταχείρισης (Humane Slaughter Act), ο οποίος εισήχθη στην ομοσπονδιακή νομοθεσία την 27^η Αυγούστου 1958, είναι ο μοναδικός νόμος που επηρεάζει τα δεδομένα για τα εκτρεφόμενα ζώα, τονίζοντας ότι πρέπει να αποφεύγεται ο περιττός πόνος κατά τη διάρκεια της σφαγής. Τα ζώα θα πρέπει να τα αναισθητοποιούν με ηλεκτρικό ρεύμα ή με ένα πιστόλι που περιέχει διατρητική ράβδο και να τα θανατώνουν ενώ είναι ακόμα αναίσθητα.³²⁰ Το παράδοξο είναι ότι ο εν λόγω νόμος δεν εφαρμόζεται στα πουλερικά, τα οποία αντιπροσωπεύουν σχεδόν το 95% των εκτρεφόμενων ζώων! Εκτός των παραπάνω, ο νόμος για την σφαγή ανθρωπίνης μεταχείρισης εξαιρεί τις θρησκευτικές σφαγές, προσφέροντας σε πολλές βιομηχανίες κρέατος την ευκαιρία για την αποφυγή του νόμου. Οι Εβραίοι και οι Μουσουλμάνοι απαγορεύουν την κατανάλωση κρέατος από ζώο το οποίο όταν σκοτώνεται δεν είναι υγιές ή δεν κινείται (αν και πολλοί μουσουλμάνοι και ραβίνοι αποδέχθηκαν την αναισθητοποίηση πριν τη σφαγή, σύμφωνα με το Βρετανικό Συμβούλιο για την Ευημερία των Αγροτικών Ζώων³²¹).³²² Ενημερωτικά, η πιστοποίηση Halal χαρακτηρίζει την συμμόρφωση προϊόντων τροφίμων στους κανόνες της ισλαμικής θρησκείας και απαιτεί συγκεκριμένες προϋποθέσεις, όπως τα καθιερωμένα συστήματα υγιεινής, η ιχνηλασιμότητα του προϊόντος από το χωράφι στο τραπέζι (εκτός από το χοιρινό), η αξιολόγηση της επικινδυνότητας, η σήμανση και η συνεχής παρακολούθηση του.³²³ Η σφαγή του ζώου γίνεται με κοφτερό μαχαίρι στο λαιμό και το αίμα από τις φλέβες πρέπει να αποστραγγίζεται. Επομένως, το χτύπημα της αναισθητοποίησης πριν την σφαγή που αναφέρθηκε παραπάνω, δεν

³²⁰ U.S., Title 7, Chapter 48, §1902.

³²¹ Farm Animal Welfare Council, *Report on the Welfare of Livestock when Slaughtered by Religious Methods*, Her Majesty's Stationery Office, London, 1985, §50.

³²² U.S., Title 7, Chapter 48, §1906.

³²³ Η πιστοποίηση προϊόντων Halal στην Ελλάδα γίνεται από το μοναδικό πιστοποιημένο και αναγνωρισμένο από κρατική αρχή την Μουφτεία Κομοτηνής “Ευρωπαϊκό Κέντρο Πιστοποίησης Χαλάλ” με έδρα την Κομοτηνή και το οποίο Κέντρο είναι πιστοποιημένο από τον μουφτή Κομοτηνής κ. Hafiz Cemali Μεζο. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://www.halal.gr/>, επίσκεψη 14/04/2015.

γίνεται αποδεκτό σε αυτή την περίπτωση, με αποτέλεσμα ο βάρβαρος και απαρχαιωμένος μπαλτάς να χρησιμοποιείται ακόμα από κάποια σφαγεία. Φυσικά, ούτε οι πιο επιδέξιοι χειριστές του μπαλτά δεν μπορούν να πετύχουν πάντα το τέλειο χτύπημα, αφού το μη αναισθητοποιημένο ζώο θα κινείται διαρκώς και θα χρειαστούν αρκετά χτυπήματα έως ότου χάσει τις αισθήσεις του και δεν υποφέρει πια.

Η μόνη ελπίδα για τα ζώα των βιομηχανοποιημένων αγροκτημάτων είναι η ύπαρξη κάποιων κρατικών νόμων σε ορισμένες πολιτείες της Αμερικής αλλά και σε αυτό το πεδίο τα αποτελέσματα δεν είναι τα αναμενόμενα. Καταρχήν, οι νόμοι αυτοί εμπεριέχουν σημαντικές ασάφειες και αοριστίες ως προς τη διατύπωσή τους (αφορούν το σύνολο των ζώων και όχι αποκλειστικά των εκτρεφόμενων). Δεύτερον, σε περίπτωση καταδίκης τα πρόστιμα είναι ελάχιστα. Ενδεικτικά, στις πολιτείες Alabama και Delaware οι χρηματικές ποινές δεν ξεπερνούν τα 1000 δολάρια ενώ στην πολιτεία Maine αγγίζουν μόλις τα 500 δολάρια.³²⁴ Τρίτον, δεν υπάρχουν εξειδικευμένα ελεγκτικά σώματα ενώ η αστυνομία -όσο πρόθυμη και να είναι- δεν δικαιούται να διεξάγει ελέγχους στις βιομηχανίες δίχως ένταλμα (λόγω ότι οι έλεγχοι αφορούν ιδιωτική περιουσία). Συμπεραίνει κανείς ότι στις ΗΠΑ ότι τα εκτρεφόμενα ζώα στερούνται επαρκούς ποινικής προστασίας και είναι ευκολονόητο ότι το βιομηχανικό λόμπι ασκεί τεράστια επιρροή - προς όφελός του φυσικά - στην κατασκευή του νομοθετικού πλαισίου γύρω από αυτά.

Αναφορικά με την Κίνα, την ασιατική χώρα με τον μεγαλύτερο πληθυσμό του κόσμου, οι εξελίξεις είναι μάλλον δυσοίωνες. Ενώ κατατάσσεται στην πρώτη θέση της παγκόσμιας κλίμακας κατανάλωσης κρέατος, σχεδόν 71 εκατομμύρια τόνους ετησίως (διπλάσιος αριθμός από τις ΗΠΑ)³²⁵, δεν υπάρχει ούτε ένας νόμος για την ευημερία των ζώων που να βρίσκεται σε εφαρμογή. Αν και έγιναν δύο νομοθετικές απόπειρες, μία το 2006 και η άλλη το 2009 (Law on the Prevention of Cruelty to Animals), καμία δεν έχει εγκριθεί έως σήμερα από το κοινοβουλευτικό σώμα. Τα παραπάνω στοιχεία είναι πράγματι απογοητευτικά εάν αναλογιστεί κανείς ότι μέχρι και η Ινδία, μια αναπτυσσόμενη χώρα και η δεύτερη μεγαλύτερη παγκοσμίως σε πληθυσμό, έχει θεσπίσει νομοθετικό πλαίσιο για τα ζώα εκτροφής [The Prevention of Cruelty to Animals (Slaughter House) Rules του 2001 κ.ά.]. Τέλος, οι νόμοι για την προστασία των ζώων στη Νότια Αφρική (που ούτως ή άλλως καταπατούνται συνεχώς) δεν μεριμνούν για

³²⁴Alabama Code §13A-11-14 & 13A-5-12, Delaware Code, Title 11, Chapter 5, §1325, Maine Revised Statutes, Title 7, Chapter 739, §4016.

³²⁵ J. Larset, 'Meat Consumption in China Now Double That in the United States', Earth Policy Institute, 24/04/2014, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.earth-policy.org/plan_b_updates/2012/update102, επίσκεψη 20/04/2015.

τα ζώα εκτροφής και εστιάζουν περισσότερο στη λαθροθηρία των ειδών υπό εξαφάνιση (π.χ. Biodiversity Act του 2004), σε αντίθεση με την περίπτωση της Αυστραλίας που έχει θεσπίσει προδιαγραφές για τα εκτρεφόμενα ζώα (με ειδική μέριμνα στους χοίρους) και έχει απαγορεύσει την απορράμφωση των πουλερικών (Animal Welfare Act του 1992) αλλά υπάρχουν πολλά περισσότερα να διορθωθούν.

ΜΕΡΟΣ Γ: ΤΑ ΖΩΑ ΩΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Φανταστείτε ότι ζείτε κλειδωμένοι μέσα σε ένα μεταλλικό κλουβί χωρίς να έχετε κανένα δικαίωμα και έλεγχο πάνω στη ζωή σας. Δεν μπορείτε να επιλέξετε ούτε πότε ούτε τι θα τρώτε, πόσες ώρες θα μπορέσετε να κοιμηθείτε ή αν θα αποκτήσετε οικογένεια. Δεν μπορείτε να αποφασίσετε ούτε για το αν τα φώτα θα παραμείνουν ανοιχτά ή σβηστά. Αυτή είναι η ζωή ενός πειραματόζωου μέσα σε λίγες γραμμές, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί με ακόμα λιγότερες λέξεις: **πόνος, απομόνωση, τρόμος**. Βιντεοσκοπημένα στιγμιότυπα και φωτογραφίες δημοσιογράφων μέσα από κρυφές κάμερες σε εργαστήρια δείχνουν ζώα να ουρλιάζουν από τρόμο (εάν έχουν ακόμη τις φωνητικές τους χορδές) κάθε φορά που κάποιος πλησιάζει το κλουβί τους, περιμένοντας την επώδυνη διαδικασία που θα ακολουθήσει.

Εκατομύρια σκύλων, γατιών, ποντικών και κουνελιών δηλητηριάζονται, ακρωτηριάζονται, χειρουργούνται χωρίς αναισθητικό και παραλύουν μέσα στη συνηθισμένη πειραματική ρουτίνα. Για τον έλεγχο καλλυντικών και καθαριστικών οικιακής χρήσης χιλιάδες ζώα δηλητηριάζονται και τυφλώνονται. Τα ποντίκια και οι σκύλοι αναγκάζονται να εισπνεύσουν τοξικούς καπνούς ή ταΐζονται φυτοφάρμακα και τα κουνέλια υφίστανται διαβρωτικές χημικές ουσίες στο δέρμα και τα μάτια τους. Και όλα αυτά γίνονται για να καταλήξουν πολλές έρευνες στο συμπέρασμα ότι χρειάζεται περαιτέρω μελέτη.

Τα πειράματα στα ζώα παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για την ανθρώπινη υγεία. Επειδή ένα φάρμακο είναι αποτελεσματικό για ένα ινδικό χοιρίδιο, δεν είναι απαραίτητα και για τον άνθρωπο, ή επειδή ένας ιός σκοτώνει ένα ποντίκι, δεν σημαίνει ότι θα σκοτώσει και έναν άνθρωπο. Η φυσιολογία των ζώων διαφέρει από αυτή των ανθρώπων σε σημαντικό βαθμό, καθιστώντας τέτοιες δοκιμές αναξιόπιστες έως και επικίνδυνες. Περίπου τα μισά από τα φάρμακα που έχουν εγκριθεί στις ΗΠΑ μετά τις δοκιμές σε ζώα έχουν αποσυρθεί, λόγω των επιβλαβών παρενεργειών τους στους ανθρώπους, ενώ οι επιστήμονες ανακάλυψαν το φάρμακο για το AIDS πάνω σε πειραματόζωα αλλά αυτό δεν θεραπεύει τον άνθρωπο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΑ ΜΕ ΖΩΑ

14.1. Ιστορικό υπόβαθρο

Αν και τα πειράματα με ζώα πραγματοποιούνται αιώνες τώρα, οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι που δημιούργησαν μια γραπτή παρακαταθήκη σχετικά με αυτά. Περίπου το 450 π.Χ., ο προσωκρατικός φιλόσοφος και γιατρός Αλκμέων από τον Κρότωνα (ελληνική αποικία της Κάτω Ιταλίας) πραγματοποίησε την πρώτη καταγεγραμμένη ζωτοτόμηση στο οπτικό νεύρο ενός σκύλου προσπαθώντας να εξηγήσει τους λόγους που οι άνθρωποι τυφλώνονται, ενώ τόσο ο Αριστοτέλης (περ. 384-322 π.Χ.) όσο και ο Ερίστρατος ο Κείος (περ. 304-258 π.Χ.) αναφέρονται σε δοκιμές με ζώα.³²⁶ Μετά τον Ιπποκράτη, ο μεγαλύτερος ιατρός της αρχαιότητας ήταν ο Κλαύδιος Γαληνός της Περγάμου (129-199 μ.Χ.), ιδρυτής της πειραματικής φυσιολογίας και της περιγραφικής ανατομίας, του οποίου το βιολογικό δόγμα «γαληνισμός» επικράτησε επί δεκατέσσερις αιώνες στην ευρωπαϊκή ιατρική. Ο Γαληνός, πατέρας της ζωτομίας, με τις μελέτες του σε διάφορα είδη ζώων, κυρίως κατσίκες και σκύλους, βρήκε ότι οι φλέβες και οι αρτηρίες μεταφέρουν αίμα και όχι αέρα όπως ισχυριζόταν ο Ερίστρατος.³²⁷

Τον 12^ο αιώνα ο μουσουλμάνος γιατρός Ibn Zuhr πραγματοποιούσε σε ζώα διάφορες χειρουργικές δοκιμές προτού υποβάλλει ανθρώπους σε αυτές. Κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης και της πρώιμης σύγχρονης εποχής, και υπό την επιρροή της παρακαταθήκης του Γαληνού, σημειώθηκε επανάσταση στη βιολογική σκέψη και το ενδιαφέρον για ανακάλυψη νέων οργανισμών ολοένα και αυξανόταν. Εξέχουσα μορφή της τότε περιόδου αποτελούσε ο Φλαμανδός ανατόμος Ανδρέας Βεσάλιος (1514-1564), του οποίου το έργο *De humani corporis fabrica libri septem* (1543) θεωρείται θεμέλιο της σύγχρονης ανατομίας. Ο συνεχιστής του έργου του Βεσάλιου και αυτός που ανακάλυψε την κυκλοφορία του αίματος μέσα πειραματισμούς με καρδιές που αφαιρούσε από ζωντανά ζώα, William Harvey (1578-1657), έκανε επίσης πολλά πειράματα επάνω σε έμβρυα της κότας και ίδρυσε τη νέα συγκριτική φυσιολογία. Μετέπειτα, ο ιδρυτής της νευροεπιστήμης, ο Άγγλος ιατρός Thomas Willis (1621-1675), τόλμησε τη σύγκριση της ανατομίας του ανθρώπινου νευρικού συστήματος με το νευρικό σύστημα άλλων ζώων, όπως τα πρόβατα, γεγονός επαναστατικό για εκείνη την εποχή.

³²⁶ S. Watson, *Animal Testing: Issues and Ethics*, Rosen Publishing Group, New York, 2009, σελ. 11.

³²⁷ M. Boas, *The Scientific Renaissance 1450-1630*, Fontana, London, (1962) 1970, σσ. 120-143.

Ο πατέρας της Μικροβιολογίας και της Ανοσολογίας, Louis Jean Pasteur (1822-1895), ο οποίος και έχει τιμηθεί με το μετάλλιο Leeuwenhoek (τη μέγιστη τιμητική διάκριση της Μικροβιολογίας) δημιούργησε το πρώτο εμβόλιο για τη λύσσα μολύνοντας με τον ιό της κουνέλια και εξασθενώντας έπειτα τον ιό με αποξήρανση του προσβεβλημένου νευρικού ιστού. Χάρη σε αυτό το εμβόλιο σώθηκε ένα 9χρονο παιδί, όταν ο Παστέρ το εμβολίασε με εγκέφαλο λυσσασμένου κουνελιού που είχε ξεραθεί στον αέρα επί δύο εβδομάδες, αφήνοντας έκθαμβη την κοινή γνώμη. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1889, ο Πολωνο-Γερμανός γιατρός Oscar Minkowski σε συνεργασία με τον Joseph von Mering αφαίρεσαν το πάγκρεας από ένα σκύλο για να διαπιστώσουν το ρόλο του στη διαδικασία της πέψης και διαπίστωσαν στη συνέχεια ότι τα ούρα του σκύλου περιείχαν αφύσικα μεγάλη συγκέντρωση σακχάρου (γλυκόζης). Από το γεγονός αυτό έβγαλαν το συμπέρασμα ότι το πάγκρεας εμπλέκεται στο μεταβολισμό των υδατανθράκων και πως θα πρέπει να σχετίζεται με τη νόσο του διαβήτη. Τα πειράματα συνεχίστηκαν από την ομάδα των Frederick Banting (στον οποίο απονεμήθηκε Νόμπελ Ιατρικής και Φυσιολογίας), Charles Best και James Collip επί μια δεκαετία σε σκυλιά και βοοειδή μέχρι που το 1922 ξεκίνησαν οι κλινικές δοκιμές χορήγησης ινσουλίνης σε ανθρώπους.

14.2. Το ερευνητικό πρωτόκολλο

Ο σχεδιασμός ενός ερευνητικού πρωτοκόλλου αποτελεί μία σύνθετη διαδικασία η οποία απαιτεί εμπειρία, γνώσεις, μεθοδικότητα, σχολαστικότητα και τη συνεργασία επιστημόνων διαφορετικών ειδικοτήτων (κτηνίατροι, βιοχημικοί, βιολόγοι, μοριακοί βιολόγοι, φαρμακοποιοί, ζωοκόμοι, στατιστικολόγοι κ.ά.). Χρήσιμη και καθοριστική για τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό της πειραματικής μελέτης είναι η συμβολή του κτηνιάτρου ο οποίος προσφέρει τις γνώσεις του σε θέματα διαχείρισης των πειραματοζώων, ανατομίας, φυσιολογίας, χειρουργικών και μη χειρουργικών τεχνικών, αναισθησίας, μετεγχειρητικής αγωγής και ευθανασίας.

Σύμφωνα με τα πρακτικά του 3^{ου} Πανελλήνιου Σεμιναρίου Πειραματικής Βιοϊατρικής Έρευνας, ο ορισμός του θέματος της μελέτης αποτελεί το πρώτο και σημαντικότερο βήμα, το οποίο θα πρέπει να είναι πρωτότυπο και να προσφέρει κάτι σημαντικό και ουσιαστικό στην εξέλιξη της επιστήμης. Η επιλογή του κατάλληλου είδους ζώου που θα χρησιμοποιήσει παίζει, επίσης, καθοριστικό ρόλο και γίνεται με κριτήρια που αφορούν ομοιότητες και διαφορές του εν λόγω είδους με τον άνθρωπο ή άλλο είδος ζώου ως προς την ανατομία και τη φυσιολογία

του, τη διαθεσιμότητα του είδους, τις διαθέσιμες εγκαταστάσεις στέγασης, οικονομικά κριτήρια, τη διαθεσιμότητα αναλώσιμων (αντιδραστηρίων) για το συγκεκριμένο είδος ζώου κ.λπ. Η προμήθεια των ζώων γίνεται αποκλειστικά από μονάδες αναπαραγωγής ζώων εργαστηρίου με σκοπό τη χρήση τους σε πειραματικές διαδικασίες ενώ απαγορεύεται η χρήση αδέσποτων ζώων ή όσων τελούν υπό εξαφάνιση ή βρίσκονται ελεύθερα στη φύση.

Επόμενο βήμα είναι η επιλογή του κατάλληλου ζωικού προτύπου (μοντέλου) το οποίο θα χρησιμοποιηθεί για να προσομοιάσει όσο το δυνατό περισσότερο την υπό μελέτη φυσιολογική ή παθολογική κατάσταση.³²⁸ Οι βασικές κατηγορίες ζωικών προτύπων είναι: α) τα προκλητά, β) τα αυθόρμητα, γ) τα αρνητικά και δ) τα ορφανά.³²⁹ Προϋποθέσεις για την αξιόπιστη μεταφορά των αποτελεσμάτων στον άνθρωπο από τη χρήση ενός ζωικού μοντέλου είναι: η χρήση περισσότερων του ενός είδους ζώων, ο μεταβολικός ρυθμός να είναι παρόμοιος με τον ανθρώπινο, να ελέγχονται παράμετροι που επηρεάζουν τον μεταβολισμό (ηλικία, δίαιτα, φύλο, στρες, οδός χορήγησης φαρμάκου, δόση, θερμοκρασία) και να εξασφαλίζονται παρόμοιες με τις φυσικές συνθήκες διαβίωσης. Το αμέσως επόμενο στάδιο είναι ο χωρισμός των ζώων σε ομάδες, οι οποίες διακρίνονται σε πειραματικές και ομάδες ελέγχου.³³⁰ Η ομάδα ελέγχου περιλαμβάνει ζώα στα οποία δε διενεργείται οποιαδήποτε επέμβαση, και χρησιμεύει για τη σύγκριση των αποτελεσμάτων με την πειραματική ομάδα. Ο προσδιορισμός του ελάχιστου αριθμού ζώων που απαιτούνται για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων γίνεται με τη βοήθεια στατιστικών μεθόδων. Προσδιορίζεται το ελάχιστο μέγεθος του δείγματος που είναι απαραίτητο προκειμένου να προκύψει στατιστικώς σημαντική διαφορά των παρατηρήσεων της πειραματικής ομάδας από εκείνων της ομάδας ελέγχου.

Το επόμενο βήμα στο σχεδιασμό του ερευνητικού πρωτοκόλλου αφορά τον ορισμό των χρονικών σημείων (time-points) δειγματοληψίας βιολογικών υλικών και καταγραφής κλινικών παρατηρήσεων και συμπεριφοράς. Τα χρονικά σημεία μπορεί να αφορούν την περίοδο πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την παρέμβαση. Είναι σημαντικό ο ερευνητής να στοχεύει σε εκείνα τα χρονικά σημεία που θα του δώσουν τις απαραίτητες απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν στο σκοπό της μελέτης του. Παράλληλα με τον προσδιορισμό των

³²⁸ Π. Υψηλάντης, 'Σχεδιασμός Ερευνητικού Πρωτοκόλλου-Επιλογή Κατάλληλου Ζωικού Προτύπου', *Πρακτικά του 3^{ου} Πανελληνίου Σεμιναρίου Πειραματικής Βιοϊατρικής Έρευνας*, Κτηνιατρική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 16.

³²⁹ Τα προκλητά μοντέλα αφορούν μία νόσο ή διαταραχή η οποία προκαλείται τεχνητά στο ζώο, ενώ στα αυθόρμητα μοντέλα η νόσος εκδηλώνεται με φυσικό τρόπο. Τα ορφανά μοντέλα περιγράφουν μία κατάσταση η οποία, ενώ εκδηλώνεται φυσικά σε ένα είδος ζώου, δεν έχει περιγραφεί ακόμη στον άνθρωπο. Τέλος, στα αρνητικά μοντέλα περιλαμβάνονται είδη ζώων στα οποία δεν εκδηλώνεται μία συγκεκριμένη νόσος, όπως π.χ. μόλυνση από γονόκοκκο στο κουνέλι. Βλ. ό.π.

³³⁰ Ό.π.

χρονικών σημείων δειγματοληψίας και καταγραφής παρατηρήσεων, ορίζονται οι παράμετροι μελέτης που είναι απαραίτητες για τη διερεύνηση του υπό μελέτη θέματος. Αυτές μπορεί να είναι κλινικές παρατηρήσεις, παράμετροι βιοχημικές, ιστολογικές, μοριακές κ.λπ. Είναι αναγκαίο να ορίζεται με σαφήνεια και ακρίβεια η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί για τη μέτρηση της κάθε παραμέτρου, να διερευνάται η διαθεσιμότητα του κατάλληλου τεχνολογικού εξοπλισμού και να προσδιορίζονται οι ανάγκες σε αναλώσιμα υλικά.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, το πειραματικό πρωτόκολλο κατατίθεται, συμπληρώνοντας ειδικά διαμορφωμένη αίτηση, στη Διεύθυνση Κτηνιατρικής της οικείας Νομαρχίας από όπου ζητείται έγκριση για τη διενέργεια του πειράματος (άρ. 10, Π.Δ. 160/1991 σε συμμόρφωση προς την Οδηγία 86/609/ΕΟΚ). Η αδειοδότηση του πειράματος δίνεται εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις που θέτει η υπάρχουσα νομοθεσία (άρ. 7, Π.Δ. 160/1991). Σε περίπτωση πειραμάτων όπου τα ζώα προβλέπεται να υποστούν ή να κινδυνεύσουν από έντονο πόνο, αυτά θα πρέπει να έχουν την έγκριση της αρμόδιας αρχής και τα ζώα δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για πειραματισμούς περισσότερο από μία φορά.

Ως γενική αρχή κατά την προεγχειρητική προετοιμασία πρέπει να γίνεται κλινική εκτίμηση με επικουρικές εργαστηριακές εξετάσεις αρκετές ημέρες πριν την επέμβαση, για τον αποκλεισμό ενεργού νοσήματος ή υποκλινικής λοίμωξης, καθώς και επακριβής ζύγιση του ζώου.³³¹ Κατά την άμεση προεγχειρητική περίοδο εφαρμόζεται (ανάλογα με το είδος του ζώου) νηστεία, προνάρκωση, ευπρεπισμός, εξασφάλιση φλεβικής γραμμής, διασωλήνωση και χημειοπροφύλαξη. Η χορήγηση γενικής αναισθησίας επηρεάζει τις περισσότερες ζωτικές λειτουργίες του οργανισμού· τα τρωκτικά ιδιαίτερα υφίστανται εύκολα υποθερμία, οι χοίροι εμφανίζουν κακοήγη υπερθερμία με έντονους μυϊκούς σπασμούς, θερμοκρασία άνω των 40°C και ταχυκαρδία. Έπειτα, οι οφθαλμοί των ζώων εργαστηρίων (ιδιαίτερα των τρωκτικών) τα οποία έχουν λάβει διαχωριστικά αναισθητικά παραμένουν ανοικτοί, με κίνδυνο εμφάνισης επιπλοκών, όπως είναι η ξηρά κερατοεπιπεφυκίτις (η οποία προκαλείται και με την παρατεταμένη χρήση θερμικής υπέρυθρης λάμπας για την αντιμετώπιση της υποθερμίας), έλκος του κερατοειδούς ή ακόμη και τύφλωση.³³²

Στη διάρκεια ενός πειράματος είναι πολύ πιθανό να αναγκαιότητα θανάτωσης των πειραματόζωων. Είναι ευρέως αναγνωρισμένο ότι τα ζώα θα πρέπει να υπόκεινται σε ευθανασία με την ελάχιστη δυνατή ταλαιπωρία, πόνο ή αγωνία. Ωστόσο, υπάρχουν αμφιβολίες

³³¹ Ε. Δοντά, 'Αναισθησιολογικές Ιδιαιτερότητες των Ζώων Εργαστηρίων', ό.π., σελ. 30.

³³² Ο.π., σελ. 32.

σχετικά με την ανθρωπιά κάποιων τεχνικών. Στην κτηνιατρική, ευθανασία είναι η γρήγορη και ανώδυνη θανάτωση των ζώων που παίρνουν μέρος σε πείραμα που πρόκειται να πεθάνουν χωρίς να υπάρχει καμιά ελπίδα επιβίωσης. Οι μέθοδοι ευθανασίας διακρίνονται σε φαρμακοχημικές και μηχανο-φυσικές, όπου οι πρώτες περιλαμβάνουν μεταξύ των άλλων: χορήγηση υπερβολικής δόσης ενός γενικού αναισθητικού (καρδιακή και αναπνευστική ανακοπή του ζώου), εισπνεόμενα αναισθητικά (αιθέρα, αλοθάνιο ή ισοφλουράνιο), έκθεση σε διοξείδιο του άνθρακα (πνευμονικό οίδημα στο ζώο), χορήγηση υπερβολικής δόσης πεντοβαρβιτόνης.³³³ Από την άλλη πλευρά, οι μηχανο-φυσικές μέθοδοι ευθανασίας, οι οποίες προτιμώνται για λόγους ιστολογικής μεταθανάτιας εξέτασης, περιλαμβάνουν αποκεφαλισμό και εξάρθρωση του αυχενικού σπονδύλου (με ψαλίδι ή γκιλοτίνα), συντριβή του νωτιαίου μυελού και νευρικές ώσεις στα ζωτικά όργανα όπως στο αναπνευστικό σύστημα.³³⁴

14.3. Οι αριθμοί και οι χρήσεις των πειραματόζων σε Ευρώπη και Αμερική

Σύμφωνα με επίσημη αναφορά του USDA, υπολογίζεται ότι περίπου 10 έως 100 εκατομμύρια ζώα χρησιμοποιήθηκαν στη διεξαγωγή πειραμάτων σε αμερικανικά εργαστήρια το 1983, η πλειοψηφία των οποίων ήταν ποντίκια και αρουραίοι, ενώ τα ζώα που χρησιμοποιήθηκαν σε κτηνιατρικές σχολές το εκπαιδευτικό έτος 1983-84 ξεπέρασαν τα 53.000.³³⁵ Λόγω της απουσίας ενός συνεκτικού συστήματος υποβολής των στοιχείων για τη χρήση πειραματόζων, ο αριθμός αυτός δε θα καταστεί ποτέ δυνατό να αποτυπωθεί πλήρως. Από το 1983 μέχρι σήμερα, οι αριθμοί δε διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό, αν και σημείωσαν καθοδική πορεία. Σε αυτό διαδραμάτισαν εξέχοντα ρόλο τα αυστηρότερα πρότυπα που έθεσε ο νόμος AWA το 1985, με την παράλληλη υποχρέωση κάθε ιδρύματος που χρησιμοποιεί πειραματόζωα σε ομοσπονδιακά χρηματοδοτούμενες έρευνες να διαθέτει πλέον μια θεσμική επιτροπή που θα επιβλέπει τη φροντίδα και τη χρήση των ζώων εργαστηρίων (IACUC), η οποία θα είναι επιφορτισμένη με τον έλεγχο των εγκαταστάσεων και την τήρηση των ερευνητικών πρωτοκόλλων (οι IACUSs ελέγχονται πλέον από την υπηρεσία APHIS του USDA και όχι απευθείας από αυτό, η οποία καταθέτει ετήσια αναφορά στο Κογκρέσο). Όλα τα πανεπιστήμια των ΗΠΑ διαθέτουν τέτοιες επιτροπές, π.χ. University of Minnesota Institutional Animal Care and Use Committee, University of California San Diego Institutional

³³³ Δ. Καπρουκανίδου, 'Αναγνώριση Τελικού Σημείου και Ευθανασία', ό.π., σελ. 35.

³³⁴ Ό.π., σελ. 36.

³³⁵ U.S. Congress, Office of Technology Assessment, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C., 1986, σελ. 5.

Animal Care and Use Committee, University of Pittsburgh Institutional Animal Care and Use Committee. Στην περίπτωση του Καναδά, το 2009 χρησιμοποιήθηκαν περίπου 3.330.000 ζώα σε πειράματα ενώ 128.873 από αυτά υποβλήθηκαν δίχως αναισθητικό σε αφόρητους πόνους πάνω από τα όρια ανοχής.³³⁶

Η 7^η και τελευταία έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχετικά με τον αριθμό των ζώων που χρησιμοποιήθηκαν για πειραματικούς και άλλους επιστημονικούς σκοπούς σε 27 κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το έτος 2011 (με εξαίρεση τη Γαλλία που παρείχε στοιχεία για το 2010) φανερώνει ότι σχεδόν 11,5 εκατομμύρια ζώα χρησιμοποιήθηκαν για τέτοιους σκοπούς.³³⁷ Συγκριτικά με το έτος 2008, ο αριθμός μειώθηκε κατά μισό εκατομμύριο αλλά αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί και ικανοποιητικό επίτευγμα. Τα τρωκτικά και τα κουνέλια αντιπροσωπεύουν ποσοστό 80% επί του συνολικού αριθμού των πειραματόζωων στην ΕΕ, με τα ποντίκια να αποτελούν το συνηθέστερα χρησιμοποιούμενο είδος σε ποσοστό 60,9% της συνολικής χρήσης, ακολουθούμενο από τους επίμυες (*Rattus norvegicus*) με ποσοστό 13,96%.³³⁸ Η δεύτερη πλέον χρησιμοποιηθείσα ομάδα ζώων είναι τα ψυχρόαιμα ζώα (ειδικότερα τα ερπετά, τα αμφίβια και τα ψάρια) με ποσοστό 12,4% και ακολουθούν τα πτηνά με 5,9% ενώ τα πρωτεύοντα θηλαστικά πλην του ανθρώπου αντιπροσωπεύουν μόλις το 0,05%.³³⁹ Το 2011 τη μεγαλύτερη μείωση μεταξύ των ειδών που χρησιμοποιούνται περισσότερο σημείωσαν οι επίμυες (μείωση μεγαλύτερη των 500.000 ζώων) και τα ποντίκια (μείωση του αριθμού τους κατά 122.876), ενώ η μεγαλύτερη αύξηση αφορά τα ψάρια (310.307) και τα κουνέλια (25.000), συγκριτικά με το 2008.³⁴⁰ Υπενθυμίζεται ότι από το 1999 δεν χρησιμοποιούνται πλέον ανθρωποειδείς πίθηκοι σε πειράματα εντός ΕΕ και, σύμφωνα με την Οδηγία 2010/63/ΕΕ, αυτά επιτρέπονται μόνο στην έρευνα που αποσκοπεί στην προστασία των εν λόγω ειδών, όταν επιβάλλεται η λήψη μέτρων σε σχέση με πάθηση που απειλεί τη ζωή του ανθρώπου ή προκαλεί αναπηρία, ή εφόσον κανένα άλλο είδος ή καμία εναλλακτική μέθοδος δεν είναι κατάλληλα για να επιτευχθούν οι σκοποί της διαδικασίας.

³³⁶ PETA, 'Animal Experiments: Overview', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animals-used-experimentation-factsheets/animal-experiments-overview/>, επίσκεψη 12/05/2015.

³³⁷ COM(2013) 859, Seventh Report on the Statistics on the Number of Animals used for Experimental and other Scientific Purposes in the Member States of the EU, Brussels, 5.12.2013, σελ. 3.

³³⁸ Ο.π.

³³⁹ Ο.π.

³⁴⁰ Ο.π., σελ. 5.

Σχεδόν το 61% των ζώων στα κράτη μέλη της ΕΕ χρησιμοποιήθηκε για σκοπούς έρευνας και ανάπτυξης στους τομείς της ιατρικής, της κτηνιατρικής, της οδοντιατρικής, καθώς και σε βασικές βιολογικές μελέτες το έτος 2011.³⁴¹ Το 14% των ζώων απαιτήθηκε για τον ποιοτικό έλεγχο προϊόντων και συσκευών ιατρικής, κτηνιατρικής και οδοντιατρικής ενώ το 8,75% χρησιμοποιήθηκε σε τοξικολογικές δοκιμές και άλλες αξιολογήσεις ασφαλείας (το 1999 το ποσοστό ήταν 9,9%).³⁴² Το υπόλοιπο ποσοστό κάλυψε ένα ευρύ φάσμα πειραμάτων, από τις δοκιμές παραγωγής μονοκλωνικών και πολυκλωνικών αντισωμάτων [σύντηξη σπληνικών κυττάρων ποντικού, στον οποίο νωρίτερα έχει γίνει ένεση συγκεκριμένου αντιγόνου, με κύτταρα προερχόμενα από μυέλωμα (κακοήθεια του μυελού)] έως τις δοκιμές διαγένεσης (δημιουργία γενετικά τροποποιημένων ποντικών με τη χρήση κλασσικών και πρωτοποριακών τεχνολογιών διαγένεσης με σκοπό τη δημιουργία μοντέλων ανθρώπινων ασθενειών καθώς και τη διεξαγωγή προκλινικών ελέγχων υπό ανάπτυξη φαρμάκων). Αναφορικά με τις τοξικολογικές δοκιμές, το 47,5% των ζώων που χρησιμοποιήθηκαν αφορά δοκιμές οξείας και υποξείας τοξικότητας, το 14,65% σε δοκιμές καρκινογένεσης και αναπαραγωγικής τοξικότητας και το 7,97% σε δοκιμές υποχρόνιας και χρόνιας τοξικότητας.³⁴³ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αποτυπώθηκαν σημαντικές αυξήσεις από το 2008 αναφορικά με τα ποντίκια (521.000) και τα ψάρια (324.000) που χρησιμοποιήθηκαν σε βασικές βιολογικές μελέτες, κάτι που τα κράτη μέλη δήλωσαν ότι οφείλεται στην αύξηση της έρευνας στην οποία χρησιμοποιούνται διαγονιδιακά ποντίκια ως ειδικά μοντέλα (π.χ. για την οφθαλμολογική έρευνα και τη γονιμότητα) και αυτής που μελετά το καρδιαγγειακό σύστημα των ψαριών (π.χ. το ψάρι-ζέβρα μπορεί να αναγεννήσει την καρδιά του μετά τη χειρουργική αφαίρεση του κατώτερου τμήματός της).³⁴⁴ Το ποσοστό των ζώων που χρησιμοποιήθηκαν σε μελέτες με αντικείμενο ασθένειες του ανθρώπου το 2011 είναι μεγαλύτερο του 90% (το 20,2% αυτού αφορά έρευνες για ανθρώπινες νευρικές και διανοητικές διαταραχές και το 16,76% μελέτες για τον καρκίνο) του συνολικού αριθμού των ζώων που χρησιμοποιήθηκαν σε όλες τις μελέτες ασθενειών.³⁴⁵ Συγκριτικά με το 2008, ο αριθμός των ζώων που χρησιμοποιήθηκαν για δοκιμές ζωοτροφών σημείωσε σημαντικότερη μείωση, από 54.000 σε 4.600 το 2011, καθώς μειώθηκαν και οι δοκιμές για καλλυντικά και είδη καλλωπισμού, από 1960 ζώα σε μόλις 90 (από το 2009 ισχύει απαγόρευση των δοκιμών σε ζώα για καλλυντικά και συστατικά καλλυντικών στην

³⁴¹ Ό.π., σελ. 7.

³⁴² Ό.π.

³⁴³ Ό.π., σελ. 14.

³⁴⁴ Ό.π. σσ. 7-8.

³⁴⁵ Ό.π., σελ. 10.

ΕΕ ³⁴⁶ και από το 2013 πλήρης απαγόρευση διάθεσης στην ευρωπαϊκή αγορά όσων καλλυντικών έχουν δοκιμαστεί σε ζώα βάσει της Οδηγίας 2003/15/ΕΚ) αλλά υπήρξε σαφής αύξηση στο ποσοστό των ζώων που χρησιμοποιήθηκαν για τους δυνητικούς περιβαλλοντικούς ρύπους (από περίπου 65.000 σε περίπου 92.000).³⁴⁷

³⁴⁶ Η έρευνα για εναλλακτικές μεθόδους θα συνεχιστεί, επειδή η πλήρης αντικατάσταση των δοκιμών σε ζώα από εναλλακτικές μεθόδους δεν είναι ακόμα δυνατή.

³⁴⁷ Ο.π., σελ. 9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15: ΟΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ

15.1. Φαρμακοκινητική/Τοξικοκινητική

Οι φαρμακοκινητικές/τοξικοκινητικές εξετάσεις μετρούν τα ποσοστά απορρόφησης, της κατανομής, του μεταβολισμού και της απέκκρισης των τοξικών ουσιών από τον οργανισμό, σε δόσεις μεγαλύτερων των θεραπευτικών (τοξικές δόσεις). Ορισμένες χημικές ουσίες αδρανοποιούνται μέσω του μεταβολισμού, ενώ άλλες μετατρέπονται σε τοξικές καθώς μεταβολίζονται. Τα ζώα, συνήθως αρουραίοι ή ποντίκια, λαμβάνουν εφάπαξ ή πολλαπλές δόσεις ελεγχόμενων ποσοτήτων από διάφορες ουσίες μέσω εισπνοής, με ενδοφλέβια ένεση ή μέσω του δέρματος και, έπειτα, λαμβάνονται δείγματα αίματος και ούρων για τον προσδιορισμό των ποσοστών απορρόφησης, κατανομής, μεταβολισμού και απέκκρισης των ουσιών από τον οργανισμό. Στη συνέχεια, τα ζώα θανατώνονται και εξετάζονται για την συσσώρευση των χημικών ουσιών δοκιμής στα όργανά τους. Οι διαφορές μεταξύ των ειδών και του τύπου των ηπατικών ενζύμων κάθε ζώου καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την προέκταση σε ανθρώπινους οργανισμούς.

15.2. Δοκιμές οξείας τοξικότητας (Acute toxicity tests)

Οι δοκιμές οξείας τοξικότητας χρησιμοποιούνται για να ανιχνεύσουν τις τοξικές επιδράσεις μίας ή πολλαπλών εκθέσεων –μέσω του στόματος, της αναπνοής ή ενδοφλέβια– σε ουσίες εντός 24 ωρών. Αυτή αποτελεί και την πρώτη φάση της δοκιμής, όπου καθορίζονται οι τοξικές ιδιότητες μίας ουσίας και λειτουργεί ως βάση για την κατάταξη ή την καταγραφή των παρενεργειών μετά από τυχαία έκθεση σε αυτήν (την ουσία).

Επί δεκαετίες, οι δοκιμές οξείας τοξικότητας σήμαιναν τη δηλητηρίαση μεγάλου αριθμού ζώων σε δοκιμές με θανατηφόρα δόση 50 (εφεξής LD50 test), δηλαδή το πείραμα διεξαγόταν έως ότου τουλάχιστον το ήμισυ των ζώων να πεθάνουν. Ένας τρόπος διεξαγωγής του πειράματος ήταν η τοποθέτηση ενός γαστρεντερικού σωλήνα (μέσω του οποίου “ταΐζουν” δια της βίας το ζώο την ουσία που θέλουν οι ερευνητές να εξετάσουν) από τον οισοφάγο προς το στομάχι του ζώου, προκαλώντας σοβαρή ενόχληση και ακραίο και αδιάκοπο πόνο. Οι ενέσεις βοτουλινικής τοξίνης (το γνωστό BOTOX, το οποίο αρχικά δοκιμάστηκε από τον οφθαλμίατρο Alan Scott σε πιθήκους για τη διόρθωση του στραβισμού³⁴⁸) οι οποίες

³⁴⁸ A. Scott, J. Miller & K. Shieh, ‘Treating Strabismus by Injecting the Agonist Muscle with Bupivacaine and the Antagonist with Botulinum Toxin’, *Transactions of the American Ophthalmological Society*, Vol. 107, 2009,

χρησιμοποιούνται εκτενώς στην κοσμετολογία δοκιμάστηκαν ευρέως σε πειραματόζωα με το τεστ LD50 (τα πειράματα για το BOTOX στα ζώα έχουν σταματήσει κατά 95%). Μια τυπική δοκιμή χρησιμοποιούσε 60-200 ζώα, συνήθως χωρίς αναισθησία ή ανακούφιση από τον πόνο, διότι τα αναλγητικά θα μεταβάλλουν τα αποτελέσματα του τεστ. Οι εικόνες που έχουν κατά καιρούς δει το φως της δημοσιότητας είναι πραγματικά αποκρουστικές (βλ. εικόνα 4). Τα ζώα, στην πλειονοψηφία τους τρωκτικά, παρατηρούνταν για διάστημα 14 ημερών και έπειτα θανατώνονταν προκειμένου να τα όργανα και οι ιστοί τους να εξεταστούν για παθολογικά ευρήματα.

Εικόνα 5: Πηγή: <http://www.animalexperimentspictures.com/photo/694>

Το 1985 ο Αμερικανικός Σύλλογος Φαρμακευτικών Βιομηχανιών τάχθηκε δημοσίως ενάντια στην απεχθή δοκιμή LD50.³⁴⁹ Με την πάροδο σχεδόν μια δεκαετίας, και έπειτα από αρκετές αποτυχίες στο ιστορικό της δοκιμής και τις πολλαπλές αποδοκιμασίες προς αυτό, το LD50 θεωρείται πλέον αναχρονιστικό, καθώς οι επιστήμονες ολοένα και πείθονται ότι αυτό δεν

σσ. 104-109 και N. Singer, “So Botox Isn’t Just Skin Deep”, *New York Times*, 11/04/2009, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.nytimes.com/2009/04/12/business/12botox.html?pagewanted=all&r=0>, επίσκεψη 06/04/2015.

³⁴⁹ J. Jennings, ‘The LD50’, *JAVA*, Vol. 254, No. 1, 1985, σελ. 56.

προσφέρει αξιόπιστα στοιχεία για την τοξικότητα διαφόρων ουσιών προς τους ανθρώπους.³⁵⁰ Ένα επιπρόσθετο μειονέκτημα του LD50 είναι ότι αυτό μπορεί να δοκιμαστεί μόνο για μια μεμονωμένη χημική ουσία και όχι συνδυασμό πολλών, και δεδομένου ότι οι δηλητηριάσεις προέρχονται από αλληλεπιδράσεις φαρμάκων και όχι μεμονωμένες ουσίες, το LD50 καθίσταται περιττό.³⁵¹

Μία άλλη εκδοχή του LD50, η οποία απαιτεί χρήση μικρότερου αριθμού πειραματόζων (6-10 ζώα), είναι η λεγόμενη «οριακή δοκιμή» (limit test), κατά την οποία χορηγείται από την αρχή μεγάλη δόση διά στόματος (συνήθως 5 γραμμάρια τοξικής ουσίας ανά κιλό σωματικού βάρους) και εάν κανένα ζώο δεν πεθαίνει τότε η δοκιμή σταματά.³⁵² Το σκεπτικό σε αυτό το τεστ βασίζεται στην υπόθεση ότι, εάν ένας οργανισμός δεν πεθαίνει από υπερβολική δόση κάποιας ουσίας τότε δεν έχει σημασία ποια δόση προκαλεί θάνατο. Η «διαδικασία αυξομειούμενης δόσης» (Up and Down Procedure) χρησιμοποιείται, επίσης, ως μέθοδος δοκιμής για την τοξικότητα, στην οποία μικρός αριθμός πειραματόζων δέχεται μία καθορισμένη αρχική δόση και η δοσολογία αυξάνεται ή μειώνεται διαδοχικά ανάλογα με το εάν επιβίωσε το προηγούμενο ζώο. Βέβαια ούτε εδώ υπάρχει καμία διαφορά στον πόνο που βιώνουν τα ζώα, τα οποία και πάλι καταλήγουν στον θάνατο.

15.3. Δοκιμές επαναλαμβανόμενης τοξικότητας (Repeated-dose toxicity tests)

Σε αντίθεση με τις δοκιμές οξείας τοξικότητας, όπου εξετάζεται η ποσότητα της ουσίας που απαιτείται για τη δημιουργία τοξικών αντιδράσεων με μία δόση, οι δοκιμές επαναλαμβανόμενων δόσεων χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση χρόνιων επιδράσεων, κυρίως σε διάφορα συστήματα του οργανισμού (π.χ. νεφρά και συκώτι), έως ότου βρεθεί η μέγιστη δόση που δεν προκαλεί πλέον ανεπιθύμητη παρενέργεια ή τοξική αντίδραση σε αυτόν (το λεγόμενο επίπεδο no-observed-adverse-effect-level)³⁵³. Γενικότερα, η τοξικότητα επαναλαμβανόμενης δόσης περικλείει τις γενικές τοξικολογικές επιδράσεις που εκδηλώνονται λόγω της επαναλαμβανόμενης καθημερινής έκθεσης σε ουσία για μέρος του προσδόκιμου

³⁵⁰ S. R. Kaufmann & M. J. Cohen, 'The Clinical Relevance of the LD50', *Veterinary and Human Toxicology*, Vol. 29, No. 1, 1986, σσ. 39-41.

³⁵¹ Ό.π.

³⁵² U.S. Environmental Protection Agency, *Acute Exposure: Oral Toxicity*, Office of Toxic Substances Health and Environmental Effects Test Guidelines, Washington, D.C., October 1984.

³⁵³ M. A. Dorato & J. A. Engelhardt, 'The no-observed-adverse-effect-level in drug safety evaluations: use, issues, and definition(s)', *Regulatory Toxicology and Pharmacology*, Vol. 42, No. 3, 2005, σσ. 265-274.

ζωής ή για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής. Δοκιμή χρόνιας (τουλάχιστον 1 έτος), υποχρόνιας (3 έως 6 μήνες) και υποξείας (2 έως 4 εβδομάδες) τοξικότητας πραγματοποιείται μέσω του στόματος, του δέρματος και της εισπνοής, συνήθως σε 2 είδη θηλαστικών όπου το ένα είναι απαραίτητα τρωκτικό και το άλλο συνήθως σκύλος. Κατά τη διάρκεια των δοκιμών παρατηρούνται, πέρα από τη γενική κλινική εικόνα των ζώων, η αναπνευστική λειτουργία, το κεντρικό νευρικό σύστημα, η ηπατική και νεφρική λειτουργία, το βάρος, ο συντονισμός και οι αλλαγές συμπεριφοράς. Εκτός των πληροφοριών για πιθανές δυσμενείς γενικές τοξικολογικές επιπτώσεις, οι μελέτες της τοξικότητας επαναλαμβανόμενης δόσης ενδέχεται να παράσχουν λοιπές πληροφορίες, για παράδειγμα, για την αναπαραγωγική τοξικότητα ή την καρκινογένεια ή να εντοπίσουν ειδικές εκδηλώσεις τοξικότητας, όπως νευροτοξικότητα, ανοσοτοξικότητα ή ενδοκρινικές επιπτώσεις κ.ά. Μετά τον θάνατο του κάθε ζώου, πραγματοποιείται λεπτομερής ιστολογική εξέταση καθώς και εξέταση των οργάνων που αλλοιώθηκαν.

15.4. Δοκιμή ερεθισμού των οφθαλμών (Eye irritancy testing)

Η κλασική δοκιμασία Draize (Draize test) οφείλει το όνομά της στον επιστήμονα John H. Draize ο οποίος την ανέπτυξε το 1944 για την αξιολόγηση του ερεθισμού των ματιών από τα χημικά που χρησιμοποιούνταν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έκτοτε έγινε η σύνηθες διαδικασία για την αξιολόγηση του ερεθισμού των ματιών από μια ευρεία κατηγορία χημικών προϊόντων που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι στην καθημερινότητά τους, όπως σαμπουάν, λακ μαλλιών, απορρυπαντικά, εντομοκτόνα, αποσμητικά κ.ά. Εφαρμόζεται κυρίως σε κουνέλια και κατά την δοκιμή μία ουσία τοποθετείται στον έναν οφθαλμό ενώ το άλλο μάτι χρησιμεύει ως μέτρο σύγκρισης. Οι οφθαλμοί των κουνελιών παραμένουν ανοικτοί με ειδικές λαβίδες σε όλη την διάρκεια για να μην μπορούν να ανταποκριθούν φυσικά στον ερεθισμό και το κεφάλι τους απομονώνεται από το υπόλοιπο σώμα ώστε να μην μπορούν να τρίψουν τα μάτια τους (βλ. εικόνα 5) και αλλοιωθούν τα ευρήματα. Να σημειωθεί ότι μερικά ζώα σπάνε τον αυχένα ή την πλάτη τους στην προσπάθεια διαφυγής από τους αφόρητους πόνους. Τα μάτια των κουνελιών αξιολογούνται ανά 24 ώρες για μέχρι 14 ημέρες, ενώ μερικές φορές η δοκιμή διαρκεί έως και 3 εβδομάδες δίχως τη χορήγηση κανενός είδους αναισθησία. Το επίπεδο του ερεθισμού των οφθαλμών βαθμολογείται αριθμητικά με βάση την παρατήρηση των τριών μεγάλων ιστών του ματιού, δηλαδή του κερατοειδούς χιτώνα, της ίριδας και του επιπεφυκότος. Γενικότερα, ο κερατοειδής χιτώνας των ματιών ανέχεται ουσίες που δεν έχουν οξύτητα ή αλκαλικότητα μικρότερη από 3 και μεγαλύτερη από 11, όπου οι τιμές ποικίλουν ανάλογα με την εκάστοτε

ουσία. Σύμφωνα με την κλίμακα του Draize, όταν σημειωθεί βαθμολογία 110 μονάδες συνεπάγεται πλήρης καταστροφή του οφθαλμού. Κατά τη διάρκεια της δοκιμής τα κουνέλια υποφέρουν από ερυθρότητα, αιμορραγία, έλκη, αιμορραγικές εφελκίδες ακόμη και τύφλωση. Για να κατανοήσει κανείς τον πόνο που βιώνει το ζώο κατά τη διάρκεια της δοκιμής, αρκεί να σκεφτεί πόσο οδυνηρό είναι όταν εισέρχεται στο μάτι μας έστω και ένας κόκκος άμμου ή μια σταγόνα από όξινο υγρό.

Η δοκιμή Draize έχει επικριθεί για διάφορους λόγους και ο κυριότερος αφορά ότι η δομή του κερατοειδούς χιτώνα του οφθαλμού ενός κουνελιού διαφέρει σημαντικά από εκείνη του ανθρώπου, με αποτέλεσμα οι δοκιμές να μην αντανakλούν πάντα την αληθινή επίπτωση που μπορεί να έχει μια ουσία στο ανθρώπινο μάτι³⁵⁴, καθιστώντας αναξιόπιστο το τεστ Draize ως προς το να προβλέψει την τοξικότητα στον άνθρωπο³⁵⁵.

Εικόνα 6: Πηγή: http://www.huffingtonpost.com/monica-engebretson/draize-test_b_4604940.html

³⁵⁴ R. Roggenband et. al., 'Eye Irritation Responses in Rabbit and Man after Single Applications of Equal Volumes of Undiluted Model Liquid Detergent Products', *Food and Chemical Toxicology*, Vol. 38, No. 8, 2000, σσ. 727-734.

³⁵⁵ R. Sharpe, 'The Draize Test-motivations for change', *Food and Chemical Toxicology*, Vol. 23, No. 2, 1985, σσ. 139-143.

15.5. Δοκιμή ερεθισμού και διάβρωσης του δέρματος (Skin irritation and corrosion test)

Μια δοκιμή διάβρωσης του δέρματος γίνεται για την αξιολόγηση μιας ουσίας να προκαλέσει ανεπανόρθωτες βλάβες στο δέρμα. Οι δοκιμές για τον ερεθισμό του δέρματος καθορίζουν το επίπεδο των ζημιών που προκαλούνται στο δέρμα από μια ουσία, όπως κνησμός, οίδημα και φλεγμονή. Σύμφωνα με το GHS, ο όρος «δερματικός ερεθισμός» αναφέρεται στην πρόκληση αναστρέψιμων βλαβών στο δέρμα μετά από εφαρμογή ελεγχόμενης ουσίας για χρονικό διάστημα έως 4 ωρών. Και οι δύο δοκιμές συνήθως πραγματοποιούνται σε κουνέλια και ινδικά χοιρίδια. Η δοκιμή ερεθισμού του δέρματος συχνά αναφέρεται ως το δερματικό τεστ Draize (Draize 24-hour Patch Test) και περιλαμβάνει την τοποθέτηση μιας χημικής ουσίας σε ένα ξυρισμένο σημείο του δέρματος ενώ, ταυτόχρονα, μια άλλη ξυρισμένη δερματική περιοχή παραμένει ανέπαφη για τη σύγκριση των αλλοιώσεων.³⁵⁶ Οι ερευνητές καταγράφουν τις δερματικές αντιδράσεις του ζώου σε τακτά χρονικά διαστήματα για μερικές ώρες ή μέρες. Οι δοκιμές αυτές προκαλούν έντονο πόνο στο ζώο και μπορεί να οδηγήσει σε έλκη, αιμορραγία, αιμορραγικές εφελκίδες και αποχρωματισμό του δέρματος (βλ. εικόνα 6).

Αν και οι ομοιότητες ανάμεσα στα δερματικά κύτταρα των ανθρώπων και των υπόλοιπων θηλαστικών είναι πολλές, υπάρχουν ωστόσο και καίριες διαφορές, ειδικότερα ως προς τη διαπερατότητα του δέρματος.³⁵⁷ Τα ζωικά μοντέλα έχουν αποδειχθεί ανεπαρκή ειδικά ως προς την αξιολόγηση ήπιων ερεθιστικών προς το δέρμα ουσιών, ενώ οι διαφορές στην κατάσταση του δέρματος του κάθε ατόμου περιπλέκουν ακόμα περισσότερο την μεταφορά συμπερασμάτων στον άνθρωπο.³⁵⁸

³⁵⁶ G. Langley, *Safety without suffering: Ensuring the safety of cosmetics without tests on animals*, European Coalition to End Animal Experiments, London, UK, March 2005, σελ. 21.

³⁵⁷ R. Marks, 'Testing for Cutaneous Toxicity', στο R. J. Ridden & A. N. Worden (επιμ.), *Animals and Alternatives in Toxicity Testing*, Academic Press, New York, 1983.

³⁵⁸ Βλ. G. L. Grove, S. Duncan & A. M. Kingman, 'Effect of Aging on the Blistering of Human Skin with Ammonium Hydroxide', *British Journal of Dermatology*, Vol. 107, 1982, σελ. 393-400.

Εικόνα 7: Πηγή: <http://www.esdaw.eu/animal-testing.html>

15.6. Δοκιμές μεταλλακτικότητας και καρκινογένειας (Mutagenicity and carcinogenicity tests)

Η μεταλλακτικότητα αναφέρεται στην επαγωγή μόνιμων μεταδοτικών μεταβολών της ποσότητας και της δομής του γενετικού υλικού κυττάρων ή οργανισμών. Οι εν λόγω μεταβολές μπορεί να αφορούν ένα μεμονωμένο γονίδιο ή τμήμα γονιδίου, μια συστοιχία γονιδίων ή χρωμοσωμάτων. Οι μεταβολές του κυτταρικού γενετικού υλικού ενδέχεται να προκληθούν αυθόρμητα ή ως αποτέλεσμα έκθεσης σε ιονίζουσα ή υπεριώδη ακτινοβολία ή σε γονοτοξικές ουσίες. Εάν κατόπιν έκθεσης των γονέων σε μεταλλακτικές ουσίες οι μεταλλάξεις εισχωρήσουν στα γονεϊκά βλαστικά κύτταρα (αναπαραγωγικά κύτταρα), ενδέχεται να οδηγήσουν σε κληρονομική βλάβη του απογόνου και πιθανώς των επόμενων γενεών. Μεταλλάξεις σε σωματικά κύτταρα (κύτταρα πέραν των αναπαραγωγικών) ενδέχεται να είναι θανατηφόρες ή να μεταδοθούν σε θυγατρικά κύτταρα με επιβλαβείς επιπτώσεις για τον προσβεβλημένο οργανισμό. Στόχος του κλινικού ελέγχου για μεταλλακτικότητα είναι η

αξιολόγηση του δυναμικού των ουσιών να επιφέρουν επιπτώσεις που ενδέχεται να προξενήσουν στους ανθρώπους μεταδοτικές βλάβες ή καρκίνο.

Τα χημικά προϊόντα προσδιορίζονται ως καρκινογόνα, εφόσον προξενούν όγκους, αυξάνουν τη συχνότητα εμφάνισης όγκων και/ή κακοήθειας ή επισπεύδουν την εμφάνιση όγκου. Τα καρκινογόνα χημικά προϊόντα διακρίνονται συμβατικά σε δύο κατηγορίες σύμφωνα με τον υποτιθέμενο τρόπο δράσης τους. Οι μη γενοτοξικοί τρόποι δράσης περιλαμβάνουν επιγενετικές μεταβολές, όπως επιπτώσεις που δεν περιλαμβάνουν μεταβολές του DNA αλλά ενδέχεται να επηρεάζουν την έκφραση των γονιδίων, αλλοίωση της διακυτταρικής επικοινωνίας ή άλλους παράγοντες που εμπλέκονται στη διαδικασία καρκινογένειας. Στόχος της έρευνας της καρκινογένειας των χημικών προϊόντων είναι να εντοπισθούν πιθανά ανθρώπινα καρκινογόνα, ο ή οι τρόποι δράσης τους και το δυναμικό τους. Μόλις ένα χημικό προϊόν αναγνωρισθεί ως καρκινογόνο, είναι αναγκαίο να διευκρινισθεί ο υποκείμενος τρόπος δράσης του, εάν δηλαδή το χημικό προϊόν είναι άμεσα γενοτοξικό. Για τα γενοτοξικά καρκινογόνα θεωρείται, εκτός εξαιρέσεων, ότι δεν υπάρχουν διακριτά όρια και κάθε επίπεδο έκθεσης είναι επικίνδυνο. Για τα μη τοξικά καρκινογόνα θεωρείται ότι τα όρια μη εκδήλωσης επίπτωσης υφίστανται και είναι διακριτά.³⁵⁹

Γενικά, δεν υπάρχουν διαθέσιμες μελέτες σε ανθρώπους για να επιτευχθεί διάκριση μεταξύ των ανωτέρω τρόπων δράσης. Οι αρουραίοι και τα ποντίκια είναι τα ζώα που χρησιμοποιούνται συνήθως για τις δοκιμές μεταλλακτικότητας και καρκινογένεσης. Η εκάστοτε δοκιμαστική ουσία χορηγείται από το στόμα ή τοποθετείται στο δέρμα και παρατηρείται η υγεία του ζώου για διάρκεια δύο ετών αλλά οι περισσότερες πληροφορίες λαμβάνονται μετά τον θάνατο του ζώου, όταν οι ιστοί και τα όργανά τους εξετάζονται για ενδείξεις καρκίνου.

Πλήθος καρκινογόνων για τον άνθρωπο ουσιών ανακαλύφθηκαν πάνω σε πειραματόζωα, όπως το χλωριούχο βινύλιο και το περιβαλλοντικό οιστρογόνο διεθυλστυλβεστρόλη, αλλά οι περισσότερες καρκινογόνες ουσίες ανακαλύφθηκαν δίχως δοκιμές σε πειραματόζωα.³⁶⁰ Σημαντικό είναι, επίσης, το γεγονός ότι κάποιες ουσίες –αν και ελάχιστες– που αποδείχθηκαν καρκινογόνες για τον άνθρωπο, όπως το βενζόλιο, δεν προκαλούν καρκίνο στα ζώα παρά μόνο άλλες ανεπιθύμητες ενέργειες όπως καθυστερημένη ανάπτυξη των οστών σε παιδιά που οι

³⁵⁹ CNRS Institute of Chemistry, 'Απαιτήσεις τοξικολογικών δεδομένων', διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.prc.cnrs-gif.fr/reach/el/toxicological_data.html, επίσκεψη 31/03/2015.

³⁶⁰ U.S. Executive Office of the President, Office of Science and Technology Policy, *Chemical Carcinogens: A Review of the Science and Its Associates Principles*, Washington, D. C., 14/03/1985.

εγκυμονούσες μητέρες είχαν εισπνεύσει βενζόλιο κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης.³⁶¹ Αντιθέτως, εκατοντάδες καρκινογόνες ουσίες για πολλά είδη ζώων, δεν αποδείχθηκαν το ίδιο και για τον άνθρωπο.³⁶²

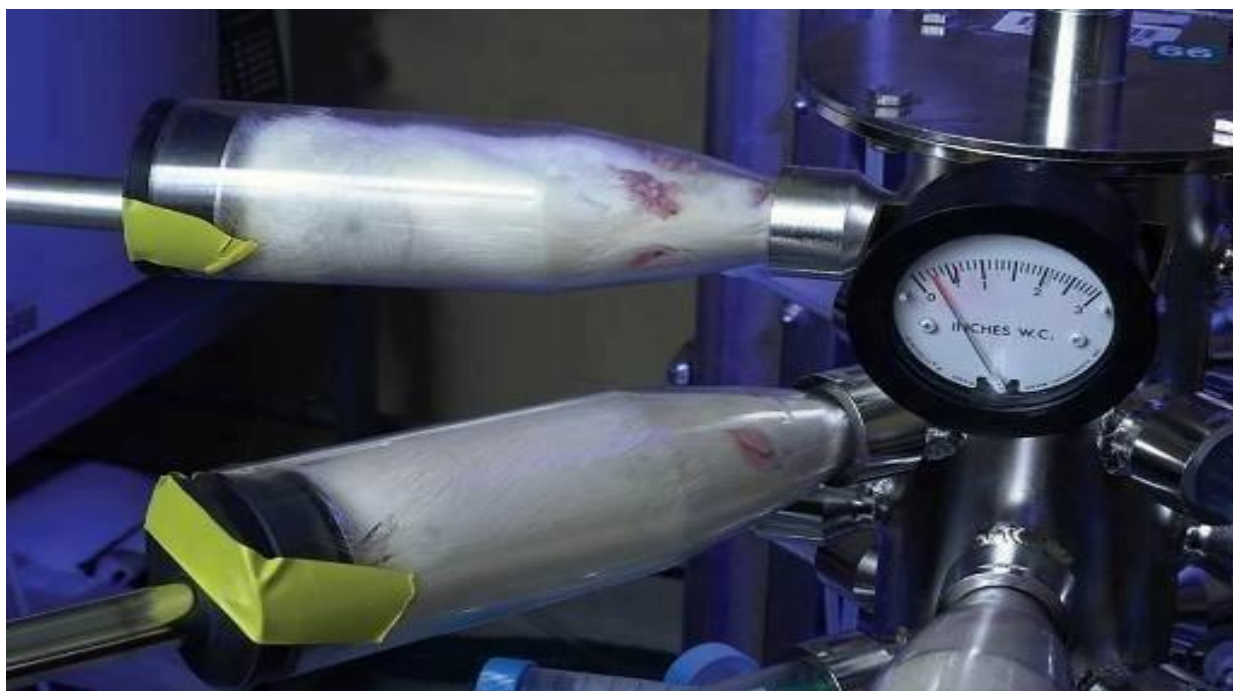
Ο καρκίνος είναι μια ασθένεια που παρουσιάζει υψηλή συχνότητα η οποία σχετίζεται με τη διατροφή και την άσκηση, έχοντας μεγάλες διακυμάνσεις από ζώο σε ζώο, και καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί εάν πράγματι η δοκιμαστική ουσία που χορηγούνταν στο ζώο ήταν η υπαίτια για την ανάπτυξη καρκίνου. Πέρα από αυτό, οι δοκιμές καρκινογόνου δράσης είναι πολυδάπανες και απαιτούν περισσότερα ζώα συγκριτικά με οποιοδήποτε άλλος είδος δοκιμής. Ενδεικτικά, μια δοκιμή χρόνιας τοξικότητας θα απαιτούσε 160 ποντίκια και 30 σκύλους, ενώ αυτή για τον καρκίνο 400 αρουραίους και άλλα τόσα ποντίκια. Τέλος, οι καρκινικοί όγκοι είναι εμφανείς σε μικροσκόπιο αλλά όταν ο καρκίνος βρίσκεται σε αρχικό στάδιο απαιτείται η μικροσκοπική ανάλυση 500.000 σημείων, και δεδομένων, γεγονός εξαιρετικά δαπανηρό και σε χρήμα και σε χρόνο.³⁶³

Φρικτές εικόνες από βασανιστικά πειράματα καρκινογένειας σε ζώα εργαστηρίου είδαν το φως της δημοσιότητας το 2004 μέσα από μια σειρά μονογραφιών που εκδόθηκαν από τον Διεθνή Οργανισμό για την Έρευνα για τον Καρκίνο (IARC), οι οποίες απεικονίζουν τρωκτικά να εισπνέουν δια της βίας –και ανήμπορα να αντιδράσουν– καπνό (βλ. εικόνα 8).

³⁶¹ Centers for Disease Control and Prevention, 'Facts About Benzene', 14/02/2014, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.bt.cdc.gov/agent/benzene/basics/facts.asp>, επίσκεψη 31/03/2015.

³⁶² I. F. H. Purchase, 'Carcinogenicity', στο R. J. Ridden & A. N. Worden (επιμ.), ό.π.

³⁶³ Ό.π.

Εικόνα 8: Πηγή: <http://www.esdaw.eu/animal-testing---tobacco.html>

Βέβαια, δεκαετίες νωρίτερα, συγκεκριμένα το 1975, η δημοσιογράφος Mary Beith, η οποία εργάστηκε ως υποτιθέμενη βοηθός εργαστηρίου, δημοσίευσε εικόνες μέσα από ένα εργαστήριο πειραματόζωων του Macclesfield του Ηνωμένου Βασιλείου που σόκαραν την τότε κοινή γνώμη (βλ. εικόνα 9), σε ένα άρθρο με τίτλο “The smoking beagles” (Τα beagles που καπνίζουν).³⁶⁴

³⁶⁴ ESDAW, ‘Tobacco and animal experiments’, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.esdaw.eu/animal-testing---tobacco.html>, επίσκεψη 04/04/2015.

Εικόνα 9: Πηγή: <http://www.theguardian.com/media/greenslade/2012/may/20/thepeople-investigative-journalism>

Στις δοκιμές με καπνό, που πολλοί άνθρωποι δεν συνειδητοποιούν ότι εξακολουθούν να διεξάγονται μέχρι και σήμερα (παρόλο που όλοι γνωρίζουν τις θανατηφόρες συνέπειες του καπνίσματος), τα ζώα αναγκάζονται να αναπνέουν τον καπνό του τσιγάρου για μέχρι και έξι ώρες κάθε μέρα, έως και για χρονικό διάστημα τριών ετών. Τα ζώα αποφεύγουν ενστικτωδώς από τη φύση τους τον καπνό του τσιγάρου και για αυτό τον λόγο οι ερευνητές τα περιορίζουν σε μικροσκοπικά μεταλλικά κουτιά, έτσι ώστε ο καπνός του τσιγάρου διοχετεύεται απευθείας στο μύτε τους. Στο παρελθόν, οι σκύλοι και οι πίθηκοι είχαν σωλήνες που συνδέονται με τρύπες στο λαιμό τους ή είχαν μάσκες δεμένες στα χείλη τους για να διοχετεύεται ο καπνός απευθείας στους πνεύμονες.³⁶⁵ Η οργάνωση PETA αποκάλυψε πρόσφατα ότι το Εθνικό Ινστιτούτο για τον Καρκίνο των ΗΠΑ, το οποίο υποτίθεται ότι μάχεται κατά του καπνίσματος, πωλούσε ποντίκια σε καπνοβιομηχανίες προκειμένου αυτές να τα χρησιμοποιούν σε δοκιμές για την ανάπτυξη νέων προϊόντων τους.³⁶⁶ Τα εργαστήρια της εταιρείας προϊόντων καπνού Philip Morris στη Γερμανία έχουν ήδη ανακαλύψει in vitro μεθόδους με ιστούς ανθρώπινων

³⁶⁵ PETA, 'Smoking Experiments on Animals', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animals-used-experimentation-factsheets/smoking-experiments-animals/>, επίσκεψη 03/04/2015.

³⁶⁶ Ο.π.

πνευμόνων για να δοκιμάζουν τα νέα τους προϊόντα –οι οποίες είναι και περισσότερο αξιόπιστες– αλλά τα αντίστοιχα εργαστήρια στις ΗΠΑ συνεχίζουν να μένουν παραμένουν προσκολλημένα στις απαρχαιωμένες μεθόδους χρήσης ζώων.

15.7. Δοκιμές για την αναπαραγωγική και αναπτυξιακή τοξικότητα (Developmental and reproductive toxicity tests)

Πρόκειται για την έρευνα των τοξικών επιδράσεων μιας ουσίας στην αναπαραγωγική ικανότητα του οργανισμού, όσο και των τοξικών επιδράσεων στην ανάπτυξη των απογόνων του. Η αναπαραγωγική τοξικότητα δημιουργεί προφανώς μεγάλη ανησυχία καθώς η συνέχιση του ανθρώπινου είδους εξαρτάται από την ακεραιότητα του κύκλου αναπαραγωγής. Οι δοκιμές αυτές προϋποθέτουν την παρατήρηση της υγείας των εμβρύων (τυχόν γενετικές ανωμαλίες και ελλιπής ανάπτυξη) και των μητέρων τους, οι οποίες είναι συνήθως αρουραίοι, ποντίκια και κουνέλια δίχως βέβαια να αποκλείονται και άλλα θηλαστικά. Οι μελέτες εμβρυοτοξικότητας περιλαμβάνουν τη μελέτη δύο ειδών θηλαστικών, όπου το ένα από αυτά πρέπει δεν πρέπει να είναι τρωκτικό. Η χορήγηση των χημικών ουσιών πραγματοποιείται, ως επί το πλείστο, μέσω του στόματος τόσο στο αρσενικό όσο και στο θηλυκό πριν από το ζευγάρωμα, ενώ οι θηλυκές θανατώνονται λίγο πριν γεννήσουν ώστε το έμβρυο να εξεταστεί στη νεκροψία για τοξικές ενδείξεις από την χορηγούμενη ουσία στους γονείς του.

Οι δοκιμές αναπαραγωγικής και αναπτυξιακής τοξικότητας χρησιμοποιούν γενετικά παρόμοια ζώα τα οποία, όμως, δεν αντιπροσωπεύουν την γενετική ποικιλοότητα των ανθρώπων. Επιπλέον, τα ζώα δοκιμής έχουν πολύ διαφορετικούς κύκλους αναπαραγωγής και διάρκεια ζωής, καθιστώντας δύσκολη την μεταφορά πολύτιμων πληροφοριών στους ανθρώπους. Η αντικατάσταση τέτοιων δοκιμών με *in vitro* μεθόδους, ωστόσο, παραμένει πρόκληση για την επιστημονική κοινότητα.

15.8. Δοκιμές νευροτοξικότητας και φωτοτοξικότητας (Neurotoxicity and phototoxicity tests)

Οι δοκιμές νευροτοξικότητας έχουν ως σκοπό να ανακαλύψουν εάν οι εκάστοτε εξεταζόμενες ουσίες προκαλούν βλάβες ή μεταβολές στο νευρικό σύστημα, όπως παράλυση, έλλειψη συντονισμού, απώλεια όρασης, υπερβολική διεγερσιμότητα, διαταραχή μνήμης

κ.ά.³⁶⁷ Τέτοιες δοκιμές χρησιμοποιούνται συχνά για να μελετήσουν τις επιπτώσεις των φυτοφαρμάκων και αφορούν κυρίως τη χρήση ορνίθων ή αρουραίων. Στις δοκιμές με όρνιθες, χορηγείται στα ζώα εφάπαξ δόση μιας ουσίας μέσω του στόματος και παρατηρούνται επί 21 ημέρες ή δίδονται δόσεις της ουσίας από το στόμα σε καθημερινή βάση για 28 ημέρες. Οι όρνιθες παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της δοκιμής για μεταβολές βάρους, αλλαγές συμπεριφοράς κ.λπ. Στο τέλος των δοκιμών, οι όρνιθες που επιβίωσαν θανατώνονται και οι σωροί τους αξιολογούνται για σημάδια νευροτοξικότητας. Στην περίπτωση που οι δοκιμές πραγματοποιούνται με αρουραίους, χορηγείται καθημερινά σε αυτούς η υπό δοκιμή ουσία για διάστημα 28 ή 90 ημερών ή ακόμα και για ένα έτος, κατά το οποίο παρατηρούνται συστηματικά και στο τέλος της δοκιμής θανατώνονται.

Η φωτοτοξικότητα ή φωτοερεθισμός είναι μια φλεγμονώδης αντίδραση του δέρματος που προκαλείται από την έκθεση σε ένα χημικό και επακόλουθη έκθεση στο ηλιακό φως ή την υπεριώδη ακτινοβολία. Εμφανίζεται τυπικά ως ηλιακό έγκαυμα, η οποία συνοδεύεται από την παρουσία εξανθήματος, οίδημα ή φλεγμονή. Οι δοκιμές φωτοτοξικότητας εξετάζουν τις επιπτώσεις μιας ουσίας ή φαρμάκου που έρχεται σε απευθείας επαφή με το δέρμα, δηλαδή τις αλοιφές, τα αντηλιακά κ.ά. Τα ζώα που χρησιμοποιούνται σε τέτοιες δοκιμές είναι τα ποντίκια και τα ινδικά χοιρίδια, στα οποία εφαρμόζεται η δοκιμαστική ουσία σε ξυρισμένο σημείο της πλάτης τους. Τα μισά από τα ζώα στη συνέχεια εκτίθενται σε υπεριώδη ακτινοβολία για δύο ή περισσότερες ώρες και έπειτα αφαιρείται το χημικό από το δέρμα τους, ενώ διατηρούνται σε περιορισμένο χώρο για αρκετές ημέρες για να εξετάζουν οι ερευνητές το δέρμα τους, στο οποίο παρουσιάζονται οιδήματα και πρήξιμο, δίχως να τους παρέχεται κάποιο αναλγητικό για τον πόνο (βλ. εικόνα 10).

³⁶⁷ A. J. Dewar, 'Neurotoxicity', στο R. J. Ridden & A. N. Worden (επιμ.), ό.π.

Εικόνα 10: Πηγή: <http://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/phototoxicity/>

15.9. Δοκιμές πυρετογόνων (Pyrogen tests)

Ένα πυρετογόνο είναι μια ουσία (κυρίως βακτηριακή) που προκαλεί αύξηση στην θερμοκρασία του σώματος ενός ζώου. Οι δοκιμές πυρετογόνων είναι σχεδιασμένες ώστε να εντοπίζουν πιθανές βακτηριακές τοξίνες σε ενέσιμα προϊόντα και εμβόλια, εμφυτεύματα, ιατρικές συσκευές, μηχανήματα αιμοκάθαρσης, κυτταρικές θεραπείες, ανασυνδυασμένες πρωτεΐνες (παράγονται με τη βοήθεια της Γενετικής Μηχανικής) κ.ά.

Το δέρμα του ανθρώπου λειτουργεί ως αμυντικό τείχος στις βακτηριακές τοξίνες του περιβάλλοντος αλλά, όταν αυτές εισέλθουν ενδοφλεβίως στον οργανισμό του (δηλαδή στην κυκλοφορία του αίματος), παρακάμπτουν τους φυσιολογικούς μηχανισμούς άμυνας, με αποτέλεσμα τα λευκά αιμοσφαίρια να απελευθερώνουν μια μορφή πυρετογόνων που προκαλεί υψηλό πυρετό ο οποίος μπορεί να οδηγήσει ακόμα και σε θάνατο.³⁶⁸ Η πιο κοινή και πιο παλιά μορφή της δοκιμής πυρετογόνων, η οποία ανακαλύφθηκε το 1940 όταν κάποιοι ασθενείς

³⁶⁸ Panlab Harvard Apparatus, 'Pyrogen test', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.panlab.com/en/products/pyrogen-test>, επίσκεψη 03/04/2015.

αρρώστησαν από ενδοφλέβια φάρμακα, συνίσταται σε ενδοφλέβια χρήση ουσιών και φαρμάκων σε κουνέλια για να καθορίσει εάν αναπτύσσεται πυρετός, ενώ το 1973 ο FDA εξέδωσε τις βασικές κατευθυντήριες γραμμές για την παραγωγή ενός νεότερου τεστ το οποίο χρησιμοποιεί μόνο το αίμα από πεταλοειδή καβούρια (*Polypheumus Limulus*) για να ελέγξει για πιθανές τοξίνες, το λεγόμενο LAL test (*Limulus Amebocyte Lysate test*)³⁶⁹.

15.10. Δοκιμές οικοτοξικότητας (Ecotoxicity testing)

Η οικοτοξικολογία είναι μια νεότερη επιστήμη που μελετά τις επιδράσεις των τοξικών χημικών ουσιών στο οικοσύστημα και βασίζεται στην επιστημονική έρευνα που χρησιμοποιεί τόσο εργαστηριακές μεθόδους όσο και μελέτες πεδίου.³⁷⁰ Οι χημικές ουσίες με την εισοδό τους στους βιολογικούς οργανισμούς δύνανται να προκαλέσουν βλάβες (θανατηφόρες, μη-θανατηφόρες) ανάλογες της ποσότητας της τοξικής ουσίας αλλά και του είδους της έκθεσης των βιολογικών οργανισμών σε αυτή. Η δόση μιας χημικής ουσίας εκφράζεται είτε ως προς το βάρος του βιολογικού οργανισμού (πειραματόζωου), είτε ως προς τη συγκέντρωση της χημικής ουσίας στον αέρα, νερό κ.λπ.³⁷¹

Οι δοκιμές οικοτοξικότητας έχουν ως στόχο να καθοριστούν οι αρνητικές επιπτώσεις των χημικών ουσιών που εισέρχονται στο περιβάλλον. Τα ψάρια χρησιμοποιούνται περισσότερο από κάθε άλλο είδος σε δοκιμές για οξείες και χρόνιες τοξικές επιδράσεις. Το πιο κοινό πρότυπο δοκιμασίας οξείας τοξικότητας είναι το LC50 (θανατηφόρος συγκέντρωση 50%), το οποίο μετρά τη συγκέντρωση μιας χημικής ουσίας που θανατώνει το 50% των ψαριών σε μια περίοδο 96 ωρών. Οι δοκιμές χρόνιας τοξικότητας πραγματοποιούνται με τον ίδιο τρόπο με τη μόνη διαφορά ότι διαρκούν έως και 200 ημέρες, όπου στο διάστημα αυτό τα ψάρια αξιολογούνται για την ανάπτυξη, την εκκόλαψη και την επιτυχία αναπαραγωγής και τη θνησιμότητα.

³⁶⁹ Ecological Research & Development Group, 'The horseshoe crab and public health', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.horseshoecrab.org/med/med.html>, επίσκεψη 03/04/2015.

³⁷⁰ Θ. Βλαχογιάννη & Αθ. Βαλαβανίδης, *Δοκιμασίες Τοξικότητας και Οικοτοξικότητας σε Υδρόβιους Οργανισμούς*, εγχειρίδιο, Εργαστήριο Χημείας Περιβάλλοντος, Τμήμα Χημείας Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2010, σελ. 7.

³⁷¹ Ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16: ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΔΟΚΙΜΕΣ ΣΤΑ ΖΩΑ ΠΑΝΤΑ ΑΞΙΟΠΙΣΤΕΣ;

Η πρώτη συστηματική ανασκόπηση διάφορων ερευνών με πειραματόζωα διενεργήθηκε από τον J. Horn και τους συνεργάτες του, έπειτα από τη συστηματική επισκόπηση των κλινικών δοκιμών που έχουν διεξαχθεί με νιμοδιπίνη (ένας ανταγωνιστής ασβεστίου που ανήκει στην ομάδα των 1,4- διϋδροπυριδινών) σχετικά με την εστιακή εγκεφαλική ισχαιμία (θρόμβος αίματος έχει αποφράξει ένα εγκεφαλικό αγγείο).³⁷² Οι J. Horn κ.ά., αφού μελέτησαν 20 έρευνες με τη χρήση πειραματόζωων, αποφάνθηκαν ότι δεν υπήρξαν ικανοποιητικά στοιχεία από αυτές, ώστε να μπορέσουν να ξεκινήσουν οι κλινικές δοκιμές με νιμοδιπίνη σε ανθρώπους και επισημαίνουν ότι ήταν λανθασμένη η κίνηση οι ζωικές και κλινικές δοκιμές να διεξαχθούν ταυτόχρονα, αντί αυτές να γίνουν διαδοχικά εφόσον υποτίθεται ότι γίνονται προς όφελος των ανθρώπων. Παρόμοιες κριτικές προσφέρουν και οι C. Lucas κ.ά., θεωρώντας ότι οι δοκιμές στα ζώα για τη χαμηλού επιπέδου θεραπεία επούλωσης πληγών με λέιζερ (Low Level Laser Therapy) απέτυχαν να δικαιολογήσουν την έναρξη δοκιμών σε ανθρώπους, καθώς και ότι οι ζωικές μελέτες δεν έλαβαν υπόψη τα προβλήματα που σχετίζονται με την επούλωση πληγών σε ανθρώπους, όπως νεκρωτικά συντρίμματα ή ισχαιμία.³⁷³ Οι A. Ciccone και L. Candelise, αφού επανεξέτασαν τα αποτελέσματα από ελεγχόμενα πειράματα σε ζώα και αυτά από κλινικές δοκιμές για τη θρομβόλυση σχετικά με τη θεραπεία του οξέος ισχαιμικού εγκεφαλικού επεισοδίου μέσα σε 3 ώρες από την έναρξη των συμπτωμάτων, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι μελέτες στα ζώα δεν κατάφεραν να προβλέψουν τις αυξημένες πιθανότητες ενδοκρανιακής αιμορραγίας στους ανθρώπους.³⁷⁴ Τα αντικρουόμενα στοιχεία, βέβαια, δε σταματούν εδώ· οι D. S. Lee κ.ά. κατέκριναν το γεγονός ότι τα φάρμακα για τον αποκλεισμό των υποδοχέων ενδοθηλίνης σε περιπτώσεις καρδιακής ανεπάρκειας δεν πρόσφεραν ικανοποιητικά αποτελέσματα ούτε στις κλινικές δοκιμές ούτε στα ελεγχόμενα πειράματα με ζώα και προειδοποιούν, μάλιστα, ότι σχετίζονται με αυξημένα ποσοστά θνησιμότητας.³⁷⁵

³⁷² J. Horn et. al., 'Nimodipine in animal model experiments of focal cerebral ischemia: A Systematic Review', *Stroke*, Vol. 32, No. 10, 2001, σσ. 2433-2438.

³⁷³ C. Lucas et. al., 'Wound healing in cell studies and animal model experiments by Low Level Laser Therapy; were clinical studies justified? A Systematic Review', *Lasers Medical Science*, Vol. 17, No. 2, 2002, σσ. 110-134.

³⁷⁴ A. Ciccone & L. Candelise, 'Risk of cerebral hemorrhage after thrombolysis: systematic review of animal stroke models', *Proceedings of the European Stroke Conference*, Valencia, May 2003.

³⁷⁵ D. S. Lee et. al., 'Meta-analysis of the effects of endothelin receptor blockade on survival in experimental heart failure', *Journal of Cardiac Failure*, Vol. 9, No. 5, 2003, σσ. 368-374.

Το 2006 οι G. Daniel κ.ά. προειδοποίησαν ότι οι ιατρικές θεραπείες που αναπτύσσονται σε πειραματόζωα δεν έχουν πάντοτε το επιθυμητό αποτέλεσμα σε ανθρώπους, κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου και προτρέποντας τόσο τους ασθενείς όσο και τους θεραπευτές αυτών να παραμένουν επιφυλακτικοί.³⁷⁶ Οι ασθένειες που προκαλούνται τεχνητά στα πειραματόζωα, είτε αυτά είναι ποντίκια είτε πίθηκοι, δεν είναι ποτέ πανομοιότυπες με εκείνες που εμφανίζονται φυσικά στον άνθρωπο. Και επειδή τα ζωικά είδη διαφέρουν βιολογικά μεταξύ τους σε σημαντικό βαθμό, καθίσταται ακόμα πιο απίθανο ότι τα πειραματόζωα θα αποφέρουν αποτελέσματα τα οποία να μπορούν να εφαρμοστούν στους ανθρώπους με ουσιαστικό τρόπο. Περίτρανο παράδειγμα αποτελεί η δήλωση του διευθυντή του Εθνικού Κέντρου για τον Καρκίνο στις ΗΠΑ Δρ. Richard Klausner: «Έχουμε θεραπεύσει τον καρκίνο στα ποντίκια εδώ και δεκαετίες αλλά η θεραπεία αυτή δεν δούλεψε ποτέ στον άνθρωπο»³⁷⁷. Παρομοίως, ο Δρ. Elias Zerhouni, τέως πρόεδρος των Εθνικών Ινστιτούτων Υγείας της Αμερικής (NIH), αναγνωρίζοντας την αποτυχία σε πλήθος δοκιμών με ζώα, υπογραμμίζει ότι θεωρεί επιτακτική ανάγκη την υιοθέτηση νέων ερευνητικών μεθοδολογιών οι οποίες θα έχουν εφαρμογή σε ανθρώπους, προκειμένου η επιστήμη να κατανοήσει σαφέστερα τη βιολογία των ανθρώπινων ασθενειών.³⁷⁸

Το Κυβερνητικό Γραφείο Λογοδοσίας των ΗΠΑ (GAO) μελέτησε όσα φάρμακα είχαν λάβει άδεια κυκλοφορίας στην αγορά από τον FDA (τα οποία είχαν δοκιμαστεί σε πειραματόζωα) το διάστημα 1976-1985 και κατέληξε πως το 51,5% αυτών, δηλαδή τα 102 από τα 198 φάρμακα, αποσύρθηκαν λόγω απρόβλεπτων επιπτώσεων, ενώ μόνο τα 6 επί του συνόλου των φαρμάκων βρέθηκαν να έχουν οφέλη που υπερτερούν των κινδύνων.³⁷⁹ Ουσιαστικά, το ποσοστό επιτυχίας των δοκιμών των φαρμάκων αυτών στα πειραματόζωα δεν ξεπέρασε το 48%. Μάλιστα, ο επιστημονικός σύμβουλος του Κέντρου Ερευνών του Huntingdon (νυν Huntingdon Life Sciences), ένα από τα μεγαλύτερα εργαστήρια πειραματόζωων της Ευρώπης που ασχολείται με τη διαλογή φαρμάκων, ισχυρίστηκε ότι η καλύτερη εικασία που να μπορεί

³⁷⁶ G. Daniel et. al., 'Translation of Research Evidence From Animals to Human,' *The Journal of the American Medical Association*, Vol. 296, 2006, σσ. 1731-1732.

³⁷⁷ M. Cimon et al., 'Cancer-Cure Story Raises New Questions', *Los Angeles Times*, 6/05/1998, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://community.seattletimes.nwsources.com/archive/?date=19980506&slug=2749152>, επίσκεψη 12/05/2015.

³⁷⁸ R. McManus, 'Ex-Director Zerhouni Surveys Value of NIH Research', 21/06/2013, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://nihrecord.nih.gov/newsletters/2013/06_21_2013/story1.htm, επίσκεψη 28/03/2015.

³⁷⁹ GAO, 'FDA REVIEW: Postapproval Risks 1976-1985', 26/04/1990, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.gao.gov/products/PEMD-90-15>, επίσκεψη 29/03/2015.

να γίνει για τη συσχέτιση των ανεπιθύμητων αντιδράσεων στον άνθρωπο και τα δεδομένα τοξικότητας σε ζώα είναι κάπου μεταξύ 5% και 25%.³⁸⁰

Πράγματι τα στοιχεία είναι απογοητευτικά· τουλάχιστον 85 τύποι εμβολίων για τον ιό HIV ήταν πετυχημένα πάνω σε μαϊμούδες που είχαν μολυνθεί τεχνητά με τον εν λόγω ρετροϊό αλλά **ούτε ένα από αυτά δεν κατάφερε να επιφέρει κάποιο όφελος για τους ανθρώπους στις κλινικές δοκιμές** (και μάλιστα ένα από αυτά έδειξε ότι αυξάνει τις πιθανότητες για τον εμβολιαζόμενο να νοσήσει από τον ιό)³⁸¹, ενώ οι S. Connor και C. Green γράφουν στην εφημερίδα *Independent* ότι, έπειτα από 25 χρόνια ερευνών και άσκοπες σπατάλες εκατομμυρίων, μάλλον ήρθε η ώρα οι επιστήμονες να σκεφθούν να σταματήσουν τέτοιου είδους πειράματα από τη στιγμή που δεν έχουν κανένα θετικό αποτέλεσμα για την πρόληψη ή την έγκαιρη θεραπεία του AIDS στον άνθρωπο³⁸².

Όλα τα προαναφερθέντα περιστατικά και δεδομένα δεν είναι κάτι το αφύσικο ή εξωπραγματικό, αφού ο FDA εδώ και χρόνια έχει δηλώσει ότι 9 στα 10 πειραματικά φάρμακα έχουν αποτύχει στις κλινικές δοκιμές και δε μπορούμε να βασιζόμαστε αποκλειστικά στις ζωικές μελέτες.³⁸³ Ενδεικτικά, τη δεκαετία 1978-1988, 25 τύποι φαρμάκων κατάφεραν να θεραπεύσουν το εγκεφαλικό στα πειραματόζωα, αλλά κανένα από αυτά δεν πέτυχε το ανάλογο αποτέλεσμα στις κλινικές δοκιμές με ανθρώπους (πρόκειται, δηλαδή, για 100% αποτυχία)³⁸⁴ ενώ το ίδιο ακριβώς συνέβη και με τα 22 φάρμακα για τη θεραπεία της βλάβης του ανθρώπινου νωτιαίου μυελού³⁸⁵. Βέβαια, υπάρχει και η αντίθετη όψη του νομίσματος, όπου ουσίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως επικίνδυνες στα πειραματόζωα, να είναι εντελώς ακίνδυνες για τον άνθρωπο. Για παράδειγμα, από τις 20 χημικές ενώσεις που δεν προκαλούν καρκίνο στον άνθρωπο οι 19 από αυτές βρέθηκαν καρκινογόνες για τα ζώα εργαστηρίου³⁸⁶, ενώ από τις 1.200 χημικές ουσίες που προκαλούν γενετήσιες ανωμαλίες στα έμβρυα

³⁸⁰ C. E. Lumley & S. R. Walker (επιμ.), *Animal Toxicity Studies: Their relevance to man*, Quay Publishing, Lancaster, UK, 1990, σσ. 57-67.

³⁸¹ J. Bailey, 'An Assessment of the Role of Chimpanzees in AIDS Vaccine Research', *Alternatives to Laboratory Animals*, Vol. 36, No. 4, 2008, σσ. 381-428.

³⁸² S. Connor & C. Green, 'Is It Time to Give Up the Search for an AIDS Vaccine?' *The Independent*, 24/04/2008, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.independent.co.uk/news/science/is-it-time-to-give-up-the-search-for-an-aids-vaccine-814737.html>, επίσκεψη 28/03/2015.

³⁸³ U.S. Food and Drug Administration, *FDA Issues Advice to Make Earliest Stages of Clinical Drug Development More Efficient*, FDA News Release, 12/01/2006.

³⁸⁴ T. R. Price & E. Nelson (επιμ.), *Cerebrovascular diseases Proceedings of the Eleventh Research Conference*, Raven, Philadelphia, 1979, σσ. 87-91.

³⁸⁵ A. Blight, 'Mechanical factors in experimental spinal cord injury', *Journal of The American Paraplegia Society*, Vol. 11, No. 2, 1988, σσ. 23-25.

³⁸⁶ F. K. Ennever, T. J. Noonan & H. S. Rosenkranz, 'The predictivity of animal bioassays and short-term genotoxicity tests for carcinogenicity and non-carcinogenicity to humans', *Mutagenesis*, Vol. 2, No. 2, 1987, σσ. 73-78.

πειραματόζωων μόνο οι 30 από αυτές βρέθηκαν ύποπτες για τα ανθρώπινα έμβρυα³⁸⁷. Το ίδιο ισχύει, όπως πολλοί θα γνωρίζουν, για την ασπιρίνη (ακετυλοσαλικυλικό οξύ) και την ινσουλίνη, οι οποίες είναι τοξικές για τα ζώα (ακόμα και σε μικρές ποσότητες) αλλά βοηθητικές σε ανθρώπινες ασθένειες, όπως πυρετικές φλεγμονώδεις καταστάσεις, καρδιαγγειακά επεισόδια, σακχαρώδης διαβήτης κ.ά.

Το ιατρικό περιοδικό *Annals of Internal Medicine* αποκάλυψε το 2009 ότι τα πανεπιστήμια συχνά υπερβάλλουν σχετικά με τα θετικά τους ευρήματα από τα πειράματα στα ζώα των εργαστηρίων τους και, πώς ακόμα πιο συχνά, προωθούν έρευνες που είναι αβέβαιες για την ανθρώπινη υγεία δίχως να ομολογούν στοιχειώδεις περιορισμούς.³⁸⁸ Τέτοιου είδους υπερβολές, βέβαια, έχουν την αφετηρία τους και σε δημοσιογραφικές πηγές, των οποίων την προσοχή τραβούν οι ερευνητές και οι χρηματοδότες των μέσα από δελτίου τύπου για τις έρευνές τους – ακόμα και εάν αυτές βρίσκονται σε προκαταρκτικό στάδιο (οι 58 από τις 200 έρευνες, δηλαδή το 29% αυτών, περιείχαν το στοιχείο της υπερβολής σχετικά με τα ευρήματα που παρουσίαζαν, ενώ από τις 95 έρευνες με ανθρωποειδείς πιθήκους μόνο το 12% αυτών παρείχε πρόσβαση στην πλήρη επιστημονική αναφορά).³⁸⁹

³⁸⁷ S. Fried, *Bitter Pills*, Bantam Publishing, New York, 1998, σελ. 274.

³⁸⁸ S. Woloshin et al., 'Press Releases by Academic Medical Centers: Not So Academic?', *Annals of Internal Medicine*, Vol. 150, No. 9, 2009, σσ. 613-618.

³⁸⁹ Ο.π. και S. Woloshin & L. M. Schwartz, 'Press releases: translating research into news', *JAMA*, Vol. 287, No. 21, 2002, σσ. 2856-2858.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17: ΟΙ ΠΑΡΑΠΛΑΝΗΤΙΚΕΣ ΕΤΙΚΕΤΕΣ ΤΩΝ ΚΑΛΛΥΝΤΙΚΩΝ

Πολλοί άνθρωποι αναζητούν συχνά τις ετικέτες εκείνες που παραπέμπουν σε προϊόντα των οποίων οι κατασκευάστριες εταιρείες δεν χρησιμοποίησαν πειραματόζωα για την παραγωγή και τον έλεγχο τους (“Not Tested on Animals”) ή, τουλάχιστον, αυτό δεν συνέβη με βίαιες μεθόδους προς τα ζώα (“Cruelty Free”). Πόσο πράγματι αξιόπιστες είναι τέτοιου είδους ετικέτες, από τη στιγμή που δεν υπάρχουν κανενός είδους νομικοί ορισμοί για αυτές³⁹⁰;

Προς απογοήτευση μιας μεγάλης μερίδας καταναλωτών, τα πράγματα δεν είναι όπως φαίνονται. Ορισμένες εταιρείες, π.χ. καλλυντικών, μπορούν να εφαρμόζουν τέτοιες αξιώσεις μόνο για τα τελικά καλλυντικά προϊόντα τους. Το ότι μία λακ μαλλιών που κυκλοφόρησε πρόσφατα στην αγορά αναγράφει στην ετικέτα της την ένδειξη “Not Animal Tested”, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι πρώτες ύλες, που προμηθεύτηκε η εταιρεία (από προμηθευτές ή εργαστήρια) για την παρασκευή αυτής της λακ, δεν έχουν δοκιμαστεί σε ζώα. Έπειτα, αρκετές πρώτες ύλες που χρησιμεύουν ως βάσεις καλλυντικών έχουν δοκιμαστεί σε ζώα εδώ και δεκαετίες, οπότε είναι αβάσιμες και αναληθείς τέτοιες ετικέτες. Για παράδειγμα, η εταιρεία καλλυντικών Body Shop, θυγατρική της L' Oréal, αναφέρει στην ιστοσελίδα της ότι τα προϊόντα της δεν δοκιμάζονται ποτέ σε ζώα³⁹¹, αυτό όμως δεν συνεπάγεται ότι κάποιες από τις πρώτες ύλες της δεν δοκιμάστηκαν ποτέ σε ζώα. Άλλωστε, η παρτίδα C274EA της εν λόγω εταιρείας με τα κραγιόν απόχρωσης 22 Garnet, βρέθηκε να περιέχει μόλυβδο [1.79/ppm (μέρη στο εκατομμύριο)], χημική ουσία που έχει δοκιμαστεί πάνω σε ζώα ουκ ολίγες φορές (ας μην ξεχνάμε ότι ο μόλυβδος εμπεριέχεται και σε πολλές βαφές τοίχων, οι οποίες στο παρελθόν εξαντλήθηκαν ως προς τις δοκιμές τους πάνω στα ζώα).³⁹² Επομένως, το ότι μια εταιρεία καλλυντικών δηλώνει για ένα προϊόν της “Cruelty Free”, σημαίνει ότι αυτό δεν δοκιμάζεται σε ζώα από την εν λόγω εταιρεία την τρέχουσα στιγμή και όχι ότι δεν δοκιμάστηκε ποτέ³⁹³ πάνω σε πειραματόζωα κάποιο από τα συστατικά του.

Οι καταναλωτές οφείλουν να γνωρίζουν ότι ο FDA δεν διαθέτει την αρμοδιότητα να εγκρίνει τις ετικέτες των προϊόντων πριν αυτά κυκλοφορήσουν στην αγορά (με εξαίρεση τα

³⁹⁰ FDA, ‘Cruelty Free-Not Tested on Animals’, 14/03/1995, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.fda.gov/Cosmetics/Labeling/Claims/ucm2005202.htm>, επίσκεψη 05/04/2015.

³⁹¹ <http://www.thebodyshop-usa.com/about-us/aboutus.aspx>, επίσκεψη 05/04/2015.

³⁹² FDA, ‘Lipstick & Lead: Questions & Answers’, 27/12/2007, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.fda.gov/Cosmetics/ProductsIngredients/Products/ucm137224.htm>, επίσκεψη 05/04/2014.

³⁹³ Η έμφαση δική μου.

καλλυντικά που περιέχουν πρόσθετα χρωστικά, π.χ. κραγιόν, αλλά όχι και τις βαφές μαλλιών που περιέχουν παράγωγα λιθανθρακόπισσας)· η ευθύνη αυτή βαραίνει την κατασκευάστρια εταιρεία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ορθή σήμανση των προϊόντων της.³⁹⁴ Ποτέ, βέβαια, δεν μπορεί κανείς να είναι σίγουρος για τα προϊόντα που χρησιμοποιεί, αφού τα συστατικά δεν αναγράφονται πάντα στο σύνολό τους ή, όταν αναγράφονται, κάποια ονόματα τροποποιούνται –ειδικά σε αρώματα. Πρόκειται για τα περίφημα “trade secrets” (η φράση “μυστικά του εμπορίου” που οι περισσότεροι γνωρίζουν ή επίσημα ως “εμπορικό απόρρητο”), τα οποία μάλιστα αναγνωρίζει τόσο η αμερικανική νομοθεσία (Fair Packaging and Labeling Act, §1454) όσο και η ευρωπαϊκή (Κανονισμός 793/93/ΕΟΚ «για την αξιολόγηση και τον έλεγχο των κινδύνων από τις υπάρχουσες ουσίες», άρ. 16).

Γενικότερα πάντως, καλλυντικά προϊόντα που δεν έχουν ελεγχθεί για την αξιολόγηση της ασφάλειας τους, πρέπει να φέρουν προειδοποιητική σήμανση. Για παράδειγμα, στις συσκευασίες των βαφών μαλλιών που κυκλοφορούν στο εμπόριο –οι οποίες είναι γνωστό ότι συνδέονται με την εμφάνιση καρκίνου³⁹⁵– απαιτείται η σήμανση με προειδοποιητικές αναφορές όπως: “Το προϊόν αυτό περιέχει συστατικά τα οποία μπορούν να προκαλέσουν ερεθισμό του δέρματος και γι’ αυτό θα πρέπει να πραγματοποιείται προκαταρκτικό τεστ”, “Το προϊόν αυτό δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για τη βαφή των βλεφαρίδων ή των φρυδιών γιατί μπορεί να προκαλέσει τύφλωση” ή “Το προϊόν αυτό περιέχει ένα συστατικό το οποίο μπορεί να διαπεράσει το δέρμα σας και έχει αποδειχθεί ότι προκαλεί καρκίνο σε πειραματόζωα” (όπως η ουσία 4-μεθοξυ-μ-φαινυλενοδιαμίνη).

³⁹⁴ FDA, ‘Labeling Regulations’, 25/04/2006, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.fda.gov/Cosmetics/Labeling/Regulations/default.htm>, επίσκεψη 05/04/2015.

³⁹⁵ Βλ. E. Heineman et. al., ‘Hair dyes and risk of glioma among Nebraska women’, *Cancer Causes and Control*, Vol. 16, No. 7, 2005, σσ. 854-864 και M. Gago-Dominguez et. al., ‘Use of Permanent Hair Dyes and Bladder-Cancer Risk’, *International Journal of Cancer*, Vol. 91, No. 4, 2001, σσ. 575-579. Η τελευταία έρευνα, μάλιστα, εκτιμήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της ΕΕ για την έκδοση της οδηγίας 2006/65/ΕΚ «για την τροποποίηση της οδηγίας 76/768/ΕΟΚ του Συμβουλίου σχετικά με τα καλλυντικά προϊόντα, με σκοπό την προσαρμογή των παραρτημάτων II και III στην τεχνική πρόοδο».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18: ΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΛΥΣΕΙΣ ΑΝΤΙ ΤΩΝ ΔΟΚΙΜΩΝ ΣΕ ΖΩΑ

18.1. Τα 3R (The Three R Principles)

Ο ζωολόγος William Russell και ο μικροβιολόγος Rex Burch, στο βιβλίο τους *The Principles of Humane Experimental Technique* (1959), πρότειναν τρεις κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με μια περισσότερο ηθική μεταχείριση των πειραματόζωων δίχως να υπονομεύεται το επιστημονικό κύρος της έρευνας. Οι 3 αυτές αρχές της έρευνας στα ζώα συνίστανται στη βελτίωση (refinement), στη μείωση (reduction) και στην αντικατάσταση (replacement). Ειδικότερα, η βελτίωση απαντά στην ελαχιστοποίηση ή εξάλειψη των επώδυνων ή παρεμβατικών διαδικασιών προς τα ζώα, όπου αυτό είναι εφικτό, π.χ. με τη χορήγηση αναλγητικών φαρμάκων ή με ανώδυνη ευθανασία. Η μείωση αφορά τη χρήση του ελάχιστου απαιτούμενου, για την εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων, αριθμού ζώων σε κάθε μελέτη και η αρχή της αντικατάστασης συνίσταται στη διαρκή αναζήτηση εναλλακτικών ερευνητικών μεθόδων που δεν βασίζονται σε ζώα. Τα επίσημα δεδομένα της κυβέρνησης της Ολλανδίας αποτέλεσαν από τα πρώτα “απτά” παραδείγματα της εφαρμογής των «τριών R», αφού σημειώθηκε σημαντική μείωση των πειραμάτων εκείνων που προκαλούν αφόρητο πόνο στα ζώα (από ποσοστό 29,3% το 1984 σε 18,8% το 1997), ενώ οι συνολικές δοκιμές σε ζώα μειώθηκαν σχεδόν κατά το ήμισυ (από 1.242.285 το 1984 σε 618.432 το 1997).³⁹⁶

Σήμερα, 50 χρόνια μετά από το βιβλίο των Russell και Burch, οι 3 αυτές αρχές έχουν υιοθετηθεί σχεδόν από το σύνολο της επιστημονικής κοινότητας, κάτι που αποδεικνύεται με την ευρεία συμμετοχή χωρών όλου του κόσμου στα παγκόσμια συνέδρια που διοργανώνονται κατά καιρούς από την οργάνωση Alternative Congress Trust και αφορούν τη χρήση ζώων στις επιστήμες και τις εναλλακτικές λύσεις που υπάρχουν (World Congress on Alternatives and Animal Use in the Life Sciences). Τον Αύγουστο του 2014 διεξήχθη το 9^ο κατά σειρά συνέδριο στην Πράγα (WC9), με θέμα την «Ανθρώπινη Επιστήμη του 21^{ου} Αιώνα» (Human Science in the 21st Century), στο οποίο οι εταιρείες L' Oréal, Unilever, Shiseido, P&G κ.ά. ήταν μέγα χορηγοί. Τον Σεπτέμβριο του 2017, αναμένεται η διεξαγωγή του 10^{ου} σε σειρά συνεδρίου στο

³⁹⁶ F. B. Orlans, ‘Public policies on assessing and reporting degrees of animal harm: International perspectives’, στο M. Balls, A. M. van Zeller & M. E. Halder (επιμ.), *Progress in the reduction, refinement and replacement of animal experimentation*, Elsevier Science, Amsterdam, 2000.

Σιάτλ των ΗΠΑ, όπου η θεματική του θα είναι πραγματικά ενδιαφέρουσα: «Τα 3R στην πράξη» (The 3Rs in Action).

18.2. Οι εναλλακτικές λύσεις στη διάθεση της επιστήμης

Σήμερα, με την τεχνολογική πρόοδο υπάρχουν εναλλακτικές μέθοδοι περισσότερο εξελιγμένες, πιο αξιόπιστες και πιο οικονομικές, που μπορούν να αντικαταστήσουν τα οδυνηρά πειράματα στα ζώα, και οι περισσότερες από αυτές έχουν αναγνωριστεί και από την ICCVAM. Έπειτα από πολλά χρόνια αποδοκιμασιών προς τις δοκιμές φωτοτοξικότητας, η επιστημονική κοινότητα χρησιμοποιεί πλέον μια *in vitro* μέθοδο (δοκιμαστικός σωλήνας) φωτοτοξικής αξιολόγησης, την λεγόμενη 3T3 NRU PT (3T3 Neutral Red Uptake Phototoxicity Test), η οποία χρησιμοποιεί κύτταρα ποντικών, τα οποία εκθέτονται σε υπεριώδη ακτινοβολία και στη συνέχεια αξιολογείται ο βαθμός της κυτταρικής βλάβης (κυτταροτοξικότητα).³⁹⁷ Έπειτα, υπάρχουν αρκετοί εναλλακτικοί τρόποι για τις δοκιμές οικότοξικότητας ειδικά στους υδρόβιους οργανισμούς, όπου οι κυριότεροι από αυτούς χρησιμοποιούν κύτταρα ψαριών και θηλαστικών και υπολογιστικά προγράμματα με κλίμακες τοξικότητας, αλλά καμία δεν έχει επίσημα αναγνωριστεί από την ICCVAM. Γενικότερα, η χρήση υπολογιστών χρησιμοποιείται ευρέως πλέον, αφού επιτυγχάνεται η ακριβής προσομοίωση ανθρώπινων οργάνων και των ανθρώπινων μεταβολικών διαδικασιών, επιτρέποντας στους ερευνητές να δοκιμάζουν ηλεκτρονικά νέες θεραπείες και να ελέγχουν την επίδραση ουσιών πριν τις εφαρμόσουν στον άνθρωπο.

Το πιο γνωστό και διαδεδομένο *in vitro* τεστ, αντί των κλασσικών δοκιμών αναπτυξιακής και αναπαραγωγικής τοξικότητας, είναι το AMES, το οποίο προτάθηκε από τον καθηγητή Ames και τους συνεργάτες του το 1975 και έχει αναγνωριστεί επίσημα από την ICCVAM. Το τεστ αυτό χρησιμοποιεί ως οργανισμό δείκτη το βακτηρίδιο *Salmonella Typhimurium*, λόγω ότι είναι αδύνατο να γίνονται πειράματα με ποντίκια σε όλες τις νέες ουσίες που βγαίνουν στο εμπόριο κάθε χρόνο. Έχει βρεθεί ότι το 90% των ουσιών που προκαλούν μεταλλάξεις στη *Salmonella Typhimurium* είναι και καρκινογόνες.³⁹⁸ Το μειονέκτημα του AMES, εξαιτίας του οποίου οι επιστήμονες παραμένουν επιφυλακτικοί αναφορικά με τα αποτελέσματά του, είναι ότι χρησιμοποιεί προκαρυωτικούς οργανισμούς των οποίων τα κύτταρα δεν έχουν γνήσιο

³⁹⁷ PETA, 'Phototoxicity', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/phototoxicity/>, επίσκεψη 02/04/2015.

³⁹⁸ Ι. Γεωργιάδης, *Μελέτη Τοξικότητας Υγρών Αποβλήτων*, Διπλωματική Εργασία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Μηχανικών Περιβάλλοντος, Χανιά, 2007, σελ. 31.

πυρήνα, δηλαδή το γενετικό τους υλικό δεν διαχωρίζεται από το κυτταρόπλασμα με πυρηνική μεμβράνη, σε αντίθεση με τους ευκαρυωτικούς οργανισμούς οι οποίοι έχουν πλήρως σχηματισμένο πυρήνα.³⁹⁹ Ευρέως διαδεδομένη είναι και η *in vitro* μετάλλαξη (*in vitro* mutagenesis), όπου στην αρχή αφαιρείται από ένα κύτταρο το DNA που πρόκειται να μεταλλαχθεί, γίνεται η μετάλλαξη εκτός κυττάρου και στη συνέχεια επανεισάγεται σ' αυτό.

Η πλέον συνηθισμένη μέθοδος, κυρίως για μελέτες μοριακού τύπου, είναι η καλλιέργεια κυττάρων και ιστών που προέρχονται από ανθρώπους ή ζώα και έχουν ληφθεί από βιοψίες, νεκροψίες και χειρουργικές επεμβάσεις, από αυγά, πλακούντες ή ασπώνδυλα. Ακόμα παραπέρα, επιστήμονες κατάφεραν να καλλιεργήσουν ανθρώπινα κύτταρα κερατοειδούς, τα οποία είναι τόσο αποτελεσματικά στην ανίχνευση τοξικών ουσιών όσο το μάτι ενός ζώου, ευελπιστώντας ότι μια μέρα η τεχνική τους θα χρησιμοποιείται για την προσομοίωση κυττάρων από κάθε σημείο του ανθρώπινου σώματος.⁴⁰⁰ Ο ερευνητής Bart De Wever, επίσης, ο οποίος εργάζεται για την εταιρεία Henkel και τάσσεται ενάντια στα πειράματα με ζώα, πέτυχε την καλλιέργεια ιστών ανθρώπινου δέρματος μέσα σε σωλήνες εργαστηρίου, ελπίζοντας σε ένα μέλλον όπου τα κουνέλια δεν θα είναι απαραίτητα για τη διενέργεια τοξικών δοκιμών.⁴⁰¹

Δύο καινοτόμες και διεθνώς αναγνωρισμένες εναλλακτικές μέθοδοι στη χρήση πειραματόζων είναι οι EpiDerm και EpiSkin. Οι παρούσες μέθοδοι δοκιμών βασίζονται σε μοντέλα ανασυσταθείσας ανθρώπινης επιδερμίδας, ο γενικός σχεδιασμός των οποίων (χρήση επιδερμικών κερατινοκυττάρων ανθρώπινης προέλευσης ως πηγής κυττάρων, αντιπροσωπευτικού ιστού και κυτταρικής αρχιτεκτονικής) μιμείται σε μεγάλο βαθμό τις βιοχημικές και φυσιολογικές ιδιότητες των ανώτερων στιβάδων του ανθρώπινου δέρματος, δηλαδή της επιδερμίδας.⁴⁰² Το μοναδικό τους μειονέκτημα είναι ότι, ναι μεν επιτρέπουν τον προσδιορισμό της επικινδυνότητας μονοσυστατών ερεθιστικών ουσιών, δεν παρέχουν όμως επαρκή πληροφόρηση για τη διάβρωση του δέρματος ούτε είναι δυνατός ο έλεγχος αερίων και αερολυμάτων (αεροζόλ). Τα συστήματα μοντέλων ανασυσταθείσας ανθρώπινης επιδερμίδας

³⁹⁹ Κ. Ζαγγάνας, *Σύστημα Διαχείρισης Διαχρονικών Δεδομένων για Γονίδια*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών, Τομέας Τεχνολογίας Πληροφορικής και Υπολογιστών, Αθήνα, 2014, σελ. 20-21.

⁴⁰⁰ M. N. Jensen, 'Laboratory-grown corneas may benefit research', 9/12/1999, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://edition.cnn.com/1999/HEALTH/12/09/cornea.journal.wmd/>, επίσκεψη 16/04/2015.

⁴⁰¹ B. Stoop, 'Cultured tissue replaces laboratory animals', διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.animalfreedom.org/english/information/cultured_tissue.html, επίσκεψη 16/04/2015.

⁴⁰² Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 761/2009 της Επιτροπής της 23ης Ιουλίου 2009 για τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 440/2008 για καθορισμό των μεθόδων δοκιμής κατ' εφαρμογή του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1907/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την καταχώριση, την αξιολόγηση, την αδειοδότηση και τους περιορισμούς των χημικών προϊόντων (REACH), με σκοπό την προσαρμογή του στην τεχνική πρόοδο.

μπορούν να χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο στερεών, υγρών, ημιστερεών και κηρών. Επιπροσθέτως, η χρήση ενός συνθετικού δέρματος (Corrositex) μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε ζώα για να ερευνήσει χημικές ουσίες για εμφάνιση αντιδράσεων υπερευαισθησίας μέσα σε διάστημα 4 ωρών.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδίως στην εκπαίδευση, η προσομοίωση με τη βοήθεια υπολογιστών (computer modeling) μπορεί να αντικαταστήσει τη χρήση πειραματόζωων. Στο μάθημα της βιολογίας που διδάσκεται στα σχολεία για παράδειγμα, αντί για τη χρήση βατράχων, μπορεί να γίνει χρήση μοντέλου προσομοίωσης με υπολογιστή (Virtual Frog Dissection Kit).⁴⁰³

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο κανονισμός REACH για τα χημικά προϊόντα επιδιώκει μια ισορροπία: βελτίωση της κατανόησης των κινδύνων που σχετίζονται με τα χημικά προϊόντα και, ταυτόχρονα, αποφυγή των περιττών δοκιμών σε ζώα.⁴⁰⁴ Οι δύο τρόποι με τους οποίους ο κανονισμός REACH επιδιώκει να ελαχιστοποιήσει τον αριθμό των δοκιμών σε ζώα είναι οι εξής: κοινοχρησία δεδομένων και εναλλακτικές προσεγγίσεις. Ειδικότερα, οι εταιρείες που καταχωρίζουν χημικά προϊόντα οφείλουν να μοιράζονται τις πληροφορίες σχετικά με τις επικίνδυνες ιδιότητες των προϊόντων αυτών και να τις υποβάλλουν από κοινού στον ECHA. Επίσης, οι εταιρείες που παράγουν ή εισάγουν την ίδια ουσία οφείλουν να συνεργάζονται και να μοιράζονται τα αποτελέσματα των δοκιμών σε σπονδυλωτά ζώα, όπως ψάρια, κουνέλια ή επίμυες ενώ οι αξιόπιστες και επαρκείς μελέτες δεν πρέπει να επαναλαμβάνονται. Ακόμα, ο κανονισμός REACH προτρέπει την υιοθέτηση της συγκριτικής προσέγγισης αντί των πειραμάτων στα ζώα, δηλαδή οι εταιρείες μπορούν να προβλέψουν τις ιδιότητες των ουσιών συγκρίνοντας μία ουσία με μια άλλη παρόμοια, για την οποία διατίθενται ήδη δεδομένα δοκιμών. Τέλος, ο ECHA συμβάλλει στην ανάπτυξη εναλλακτικών μεθόδων δοκιμών και προωθεί τη χρήση τους. Για παράδειγμα, ο Οργανισμός αναπτύσσει και διαχειρίζεται το QSAR Toolbox, μια εφαρμογή λογισμικού που βοηθά τις εταιρείες να καθορίσουν τα δεδομένα που μπορεί να είναι χρήσιμα στην αξιολόγηση των κινδύνων των χημικών προϊόντων.

⁴⁰³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://froggy.lbl.gov/virtual/>, επίσκεψη 18/04/2015.

⁴⁰⁴ Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1907/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 2006, για την καταχώριση, την αξιολόγηση, την αδειοδότηση και τους περιορισμούς των χημικών προϊόντων (REACH) και για την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Χημικών Προϊόντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19: ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΟΚΙΜΕΣ ΣΤΑ ΖΩΑ

19.1. Η Αμερικανική νομοθεσία

Όταν κανείς μιλάει περί προστασίας ζώων, το πρώτο νομοθετικό πλαίσιο στο οποίο ανατρέχει ο νους του είναι εκείνο των ΗΠΑ. Αν και το σχήμα είναι πραγματικά οξύμωρο, από τη στιγμή που η Αμερική αποτελεί μία από τις χώρες που δεν διαθέτουν και τις βέλτιστες μεθόδους εκτροφής και σφαγής ζώων, οι ΗΠΑ θεωρούνται από τους πρωτεργάτες των νόμων που αφορούν τα ζώα συντροφιάς και κυρίως αυτά των εργαστηρίων⁴⁰⁵. Εξάλλου, η πρώτη αντίδραση ενάντια στα πειράματα με ζώα έχει τις ρίζες της στις ΗΠΑ, όπου εκεί ιδρύθηκε η πρώτη μη κερδοσκοπική Οργάνωση για την Πρόληψη της Βίας κατά των Ζώων (American Society for the Prevention of Cruelty to Animals) το 1866.⁴⁰⁶ Ειδικότερα, ο νόμος AWA, που θεσπίστηκε την 24^η Αυγούστου του 1966 στο Κογκρέσο των ΗΠΑ επί προεδρίας Lyndon B. Johnson, αποτελεί τη μοναδική νομοθεσία που ρυθμίζει τη μεταχείριση των ζώων σε ερευνητικούς και εκθεσιακούς σκοπούς, η οποία και θέτει το ελάχιστο αποδεκτό πρότυπο για τη φροντίδα και ευημερία αυτών.⁴⁰⁷ Για την ορθή εφαρμογή της AWA μεριμνούν το USDA και η APHIS, ενώ την πρωταρχική νομοθετική δικαιοδοσία επί του εν λόγω νόμου έχουν η Βουλή των Αντιπροσώπων και οι αρμόδιες Επιτροπές Γεωργίας της Γερουσίας.

Αν και η AWA, αρχικά, αφορούσε αποκλειστικά τα ζώα εργαστηρίου, πλέον το εύρος εφαρμογής της αφορά οποιαδήποτε ζωντανή ή νεκρή γάτα, σκύλο, χάμστερ, κουνέλι, ινδικά χοιρίδια, μη ανθρώπινα πρωτεύοντα θηλαστικά και οποιοδήποτε άλλο θερμόαιμο ζώο καθορίζεται από το Υπουργείο Γεωργίας για έρευνα, έκθεση ή ως ζώο συντροφιάς. Αντιθέτως, εξαιρούνται από την νομοθετική πράξη τα πουλιά, τα ποντίκια του γένους *Rattus* (αρουραίοι εργαστηρίου), τα ποντίκια του γένους *Mus* (ποντίκια εργαστηρίου), τα άλογα που δεν προορίζονται για πειραματικά εργαστήρια και τα ζώα εκτροφής.⁴⁰⁸ Το 1985 η AWA τροποποιήθηκε, εστιάζοντας στην έννοια της ανθρωπινής μεταχείρισης των ζώων εργαστηρίων, όρισε τις επώδυνες πειραματικές πρακτικές και εστίασε στην ανάγκη

⁴⁰⁵ Να σημειωθεί ότι το Ηνωμένο Βασίλειο αποτελεί την πρώτη χώρα παγκοσμίως που θέσπισε νόμους για την προστασία των ζώων, όπως ο *The Cruel Treatment of Cattle Act* του 1822 και *The Cruelty to Animals Act* του 1835. Βλ. W. Blackstone, *The Rights of Persons: According to the Text of Blackstone: Incorporating the Alterations Down to the Present Time*, E. Spettigue, London, 1839, σελ. 79.

⁴⁰⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://www.aspc.org/about-us/aspc-policy-and-position-statements/history>, επίσκεψη 17/05/2015.

⁴⁰⁷ 7 U.S. Code, Title 7, Chapter 54, §§2131-2159.

⁴⁰⁸ Ό.π.

διερεύνησης εναλλακτικών από την πλευρά των ερευνητών και, τέλος, τόνισε τη σημασία της ψυχολογικής ευημερίας των πρωτευόντων θηλαστικών μέσα στα εργαστήρια.⁴⁰⁹

Το κείμενο της AWA ξεκινά με μία περίτεχνη δήλωση τονίζοντας την ανάγκη για μια περισσότερο ανθρωπινή μεταχείριση αναφορικά με την έκθεση, μεταφορά και χρήση των ζώων. Εν συνεχεία, θέτονται οι «ελάχιστες προδιαγραφές» που αφορούν τη στέγαση, σίτιση, καθαριότητα, εξαερισμό, την επαρκή κτηνιατρική φροντίδα και προστασία των ζώων από ακραία καιρικά φαινόμενα και θερμοκρασίες.⁴¹⁰ Σε ξεχωριστό εδάφιο τονίζεται η ανάγκη άσκησης των σκύλων και η ύπαρξη ενός περιβάλλοντος που θα προάγει την ευημερία των πρωτευόντων θηλαστικών ενώ, αναφορικά με τα πειραματόζωα, γίνεται λόγος για απαίτηση διασφάλισης της ελαχιστοποίησης του πόνου με τη χρήση αναλγητικών και αναισθητικών ουσιών.⁴¹¹

Μόλις το προηγούμενο έτος, την 5^η Μαΐου 2014, ο γερουσιαστής της πολιτείας Virginia, Jim Moran (ο οποίος έλαβε το ίδιο έτος το βραβείο Lord Houghton από την οργάνωση Cruelty Free International για τη δράση του σχετικά με την ευζωία των ζώων, διάκριση που πρώτη φορά στην αμερικανική ιστορία απονέμεται σε πολιτικό πρόσωπο), κατέθεσε νομοθετική πρόταση στο Κογκρέσο για την πλήρη απαγόρευση των ζώων σε δοκιμές έτοιμων καλλυντικών και των συστατικών τους, καθώς και την απαγόρευση διάθεσης στην αγορά, καλλυντικών που έχουν δοκιμαστεί σε ζώα (βλ. Humane Cosmetics Act), με την επιβολή υψηλών χρηματικών ποινών για κάθε παράβαση.⁴¹² Δυστυχώς, όμως, ο γερουσιαστής συνταξιοδοτήθηκε τον Ιανουάριο του 2015 και είναι αβέβαιο εάν το νομοσχέδιο ψηφιστεί μετά από την ορκωμοσία της νέας σύστασης του Κογκρέσο.

19.2. Η Ευρωπαϊκή νομοθεσία

Η δοκιμή έτοιμων καλλυντικών, σε ζώα, έχει απαγορευτεί από την 11^η Σεπτεμβρίου 2004. Η απαγόρευση των δοκιμών των συστατικών, σε ζώα, εφαρμόστηκε σταδιακά με τελική ημερομηνία την 11^η Μαρτίου 2009, καθώς υιοθετούνταν άλλες εναλλακτικές μέθοδοι δοκιμών. Με τον ίδιο τρόπο και με τις ίδιες τελικές ημερομηνίες, εφαρμόστηκε και η απαγόρευση της προώθησης (διαφήμισης) στην αγορά, των καλλυντικών εκείνων που δοκιμάζονται σε ζώα, εκτός από τα καλλυντικά που ελέγχονται για τοξικότητα η οποία

⁴⁰⁹ Food Security Act of 1985, Subtitle F-Animal Welfare.

⁴¹⁰ 7 U.S. Code, Title 7, Chapter 54, §2143.

⁴¹¹ Ο.π.

⁴¹² Humane Cosmetics Act H. R. 4148 — 113th Congress (2013-2014).

προέρχεται από επαναλαμβανόμενη χρήση, για τοξικότητα στο αναπαραγωγικό σύστημα και για τοξικοκινητικές ιδιότητες, των οποίων η προώθηση απαγορεύτηκε στις 11 Μαρτίου 2013.⁴¹³ Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν προκύπτουν σοβαρές ανησυχίες για το κατά πόσον είναι ασφαλές ένα υπάρχον συστατικό που χρησιμοποιείται σε καλλυντικά, ένα κράτος μέλος δύναται να ζητήσει από την Επιτροπή να χορηγήσει παρέκκλιση από τις παραπάνω υποχρεώσεις των κρατών μελών, ειδικά όταν συγκεκριμένο πρόβλημα για την ανθρώπινη υγεία τεκμηριώνεται και η ανάγκη διεξαγωγής δοκιμών σε ζώα αιτιολογείται, με στοιχεία αναλυτικού ερευνητικού πρωτοκόλλου το οποίο προτείνεται ως βάση για την αξιολόγηση.⁴¹⁴ Δυστυχώς, τα συμφέροντα πίσω από την χρήση πειραματόζωων είναι τόσο ισχυρά (βιομηχανία εκτροφής πειραματόζωων, εργαστήρια πειραμάτων), που πολλοί εμπλεκόμενοι προσπαθούν να βρουν «τρύπες» στην απαγόρευση. Σε αυτό λειτουργούσε μέχρι πρότινος αποτρεπτικά και η νομοθεσία της Κίνας, που υπαγόρευε τα πειράματα σε ζώα ως προϋπόθεση για την κυκλοφορία των προϊόντων, κάτι που αποτελεί τροχοπέδη για εταιρείες που θέλουν να πουλάνε στην ανερχόμενη κινεζική αγορά (το ευχάριστο είναι ότι η κινεζική νομοθεσία δεν απαιτεί πλέον δοκιμές στα ζώα αναφορικά με τα καλλυντικά ευρείας χρήσης, όπως τα σαμπουάν και τα αρώματα, παρά μονάχα για αυτά “ειδικής χρήσης”, όπως οι βαφές μαλλιών και τα αντηλιακά).⁴¹⁵

Επίσης, η Οδηγία 2010/63/ΕΕ, η οποία αναθεωρεί την 86/609/ΕΕΚ, και τέθηκε σε πλήρη ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 2013, στηρίζεται σταθερά στην αρχή των «τριών R» και υποστηρίζει ένθερμα τις προσπάθειες για την εξεύρεση εναλλακτικών μεθόδων αντί της διεξαγωγής δοκιμών σε ζώα. Όταν αυτό είναι εφικτό, πρέπει να μειώνεται ο αριθμός των χρησιμοποιούμενων ζώων ή να βελτιώνονται οι μέθοδοι δοκιμών, ώστε να προκαλούνται οι ελάχιστες δυνατές βλάβες στα ζώα. Η νέα οδηγία καλύπτει τα ζώα που χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση και κατάρτιση, καθώς και στη βασική έρευνα - όλα τα ζωντανά σπονδυλωτά πλην του ανθρώπου, ενώ η νέα οδηγία προβλέπει επίσης, για πρώτη φορά, την απαγόρευση της χρήσης ανθρωποειδών πιθήκων σε επιστημονικές διαδικασίες. Μόνον όταν διακυβεύεται η επιβίωση των ειδών αυτών ή σε περίπτωση απροσδόκητης έξαρσης ασθένειας που απειλεί τη

⁴¹³ Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1223/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 30ής Νοεμβρίου 2009, για τα καλλυντικά προϊόντα. Επίσημη Εφημερίδα EL 342 της 22/12/2009.

⁴¹⁴ Ό.π., άρ. 18, παρ. 2.

⁴¹⁵ Human Society International, ‘China Implements Rule Change in First Step Towards Ending Animal Testing of Cosmetics’, 30/06/2014, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.hsi.org/news/press_releases/2014/06/china-implements-rule-change-063014.html, επίσκεψη 28/04/2015.

ζωή του ανθρώπου ή του προκαλεί σοβαρή αναπηρία θα είναι δυνατόν να επιτραπεί σε κράτος μέλος, κατ' εξαίρεση, η χρήση τους.

Τέλος, η Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών παρέχει στους πολίτες της ΕΕ τη δυνατότητα να συμμετέχουν άμεσα στη διαμόρφωση των πολιτικών της ΕΕ, ζητώντας από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να υποβάλει νομοθετική πρόταση. Στις 3 Μαρτίου 2015 υπεβλήθη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή η τρίτη Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών “Stop Vivisection” έχοντας συγκεντρώσει τον απαιτούμενο αριθμό υπογραφών (1.173.130 με ελάχιστο όριο το ένα εκατομμύριο), αιτούμενη την κατάργηση της Οδηγίας 2010/63/ΕΕ σχετικά με την προστασία των ζώων που χρησιμοποιούνται για επιστημονικούς σκοπούς και την παρουσίαση μιας νέας πρότασης που δεν θα περιλαμβάνει πειράματα σε ζώα.⁴¹⁶

⁴¹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://www.stopvivisection.eu/>, επίσκεψη 27/04/2015.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20: Ο ΑΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

Σύμφωνα με τον Rowlands, η πιο σημαντική μορφή ακτιβισμού της εποχής είναι οι αλλαγές που κάνει κάποιος στον τρόπο ζωής του, οι οποίες αφορούν έμμεσα τη μεταχείριση των ζώων.⁴¹⁷ Το να αρνείται κανείς να φορέσει γούνινα παλτό, να ασπαστεί μια φυτοφαγική διατροφή, να μην χρησιμοποιεί προϊόντα τα οποία δοκιμάστηκαν σε πειραματόζωα κ.λπ. αποτελούν σημαντικές μεταβολές στη στάση και τη σκέψη των περισσότερων αναφορικά με την κακομεταχείριση που υφίστανται τα ζώα.

Μία άλλη καίρια μορφή ακτιβισμού είναι η ενημέρωση του κοινού και η ανάληψη δράσης. Ένας ακτιβιστής που μάχεται για τα δικαιώματα των ζώων συμμετέχει σε οργανώσεις προστασίας των ζώων, διεξάγει ομιλίες σε σχολεία και δημόσιους χώρους ώστε ο κόσμος να ενημερωθεί για την κατάσταση που επικρατεί, ενημερώνει φίλους και συγγενείς για τις πεποιθήσεις και τους λόγους για τους οποίους τις ασπάζεται, οργανώνει φιλειρηνικές διαμαρτυρίες σε τοποθεσίες-ορόσημα (π.χ. εγκαταστάσεις εργαστηρίων με πειραματόζωα), διοργανώνει καμπάνιες ή εκστρατείες ενημέρωσης για τα δικαιώματα των ζώων κ.ο.κ. Η ροκ μπάντα *Go-Go's*, για παράδειγμα, το 1991 συνεργάστηκε με την Διεθνή Οργάνωση για την Ηθική Μεταχείριση των Ζώων (PETA), προβαίνοντας σε ημίγυμνη διαμαρτυρία με το σλόγκαν «We'd rather go naked than wear fur» (Θα προτιμούσαμε να βγούμε γυμνοί έξω, παρά να φορέσουμε γούνα ζώου), με σκοπό την ευαισθητοποίηση του κοινού για την παγίδευση, βασανισμό και θανάτωση εκατομμυρίων ζώων με ηλεκτροπληξία προκειμένου να πάρουν τη γούνα τους.⁴¹⁸ Γενικότερα, οι καμπάνιες ευαισθητοποίησης σημειώνουν άκρως θετικά αποτελέσματα, όπως στην περίπτωση της εταιρείας IKEA η οποία δεσμεύτηκε ότι από τον Απρίλιο του 2015 θα παρέχει στους πελάτες των καταστημάτων της κεφτέδες φυτικών (vegan meatballs) και όχι ζωικών προϊόντων.⁴¹⁹

Η τελευταία μορφή ακτιβισμού, και η περισσότερη αμφιλεγόμενη από όλες, κατά τον Rowlands, είναι η «πολιτική ανυπακοής» (civil disobedience).⁴²⁰ Πράξεις και εκδηλώσεις ανυπακοής εκ μέρους των ακτιβιστών περιλαμβάνονται στον εκφοβισμό των ατόμων που

⁴¹⁷ M. Rowlands, ό.π., σελ. 177.

⁴¹⁸ PETA, 'Would You Rather Go Naked?', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/action/would-rather-go-naked/>, 24/03/2015.

⁴¹⁹ PETA, 'IKEA Introduces Vegan Meatballs After Hearing From PETA', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/about-peta/victories/ikea-introduces-vegan-meatballs-after-hearing-from-peta/>, 25/03/2015.

⁴²⁰ M. Rowlands, ό.π., σελ. 178.

σχετίζονται με την κακομεταχείριση ή κακοποίηση ζώων (π.χ. προς το εργατικό προσωπικό ή τους ιδιοκτήτες των εργαστηρίων με πειραματόζωα), στην καταστροφή ή κατάληψη της περιουσίας των παραπάνω ανθρώπων (π.χ. καταστροφή των ερευνητικών εγκαταστάσεων και του εργαστηριακού εξοπλισμού), στην παρεμπόδιση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων όπως το κυνήγι αρκούδων υπό εξαφάνιση, ακόμα και στις τρομοκρατικές επιθέσεις.

Το ερώτημα που ταλανίζει τον Rowlands, πάντως, είναι το κατά πόσο μακριά μπορούμε να φτάσουμε, ενώ παράλληλα παραμένουμε εντός των ηθικά αποδεκτών πλαισίων, υπερασπιζόμενοι τα δικαιώματα των ζώων;⁴²¹ Από νομοθετική σκοπιά, ως πράξη ανυπακοής νοείται οποιαδήποτε συμπεριφορά ορίζει ο νόμος ως μη αποδεκτή και αυτό αποτελεί και το σημείο-κλειδί στον εν λόγω χαρακτηρισμό. Στην ιστορία, όμως, υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες οι παραβιάσεις των νόμων από ανθρώπους δεν θεωρήθηκαν ως ηθικά παράνομες – και ειδικά σε περιπτώσεις όπου οι νόμοι της πολιτείας ήταν άδικοι και μεροληπτικοί. Οι διαμαρτυρίες και εκστρατείες, για παράδειγμα, που οργανώθηκαν από τους υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όπως ο Mahatma Gandhi στην Ινδία ή ο Martin Luther King στις ΗΠΑ, δεν θεωρήθηκαν ποτέ και από κανέναν ως ηθικά μη αποδεκτές, παρόλο που δεν τήρησαν πιστά τις επιταγές του νόμου επί του συνόλου των περιπτώσεων. Ο Rowlands, λοιπόν, προτρέπει τον καθένα να διερωτηθεί: «Έχουμε κάποιο λόγο να πιστεύουμε ότι οι νόμοι σχετικά με τη μεταχείριση των ζώων είναι άδικοι; Εάν απαντήσουμε θετικά στο ερώτημα αυτό, τότε η παραβίαση τους μπορεί να θεωρηθεί ηθικά νόμιμη.».⁴²² Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι οι υπάρχοντες νόμοι (απεχθείς συνθήκες διαβίωσης στα εργοστάσια-φάρμες και μυσταροί τρόποι θανάτωσης, πειραματόζωα σε ελεεινές συνθήκες και υπόκυψη σε φρικτά πειράματα) δε συμβαδίζουν με την «ηθική παράδοση» του ανθρώπινου γένους και, επομένως, κατά τον Rowlands πάντα, δε κρίνεται επιτακτική η υπακοή των ακτιβιστών σε αυτούς.

Το ζητούμενο, όμως, είναι να προχωρούμε σε πράξεις όχι ανυπακοής αλλά σε εκείνες που θα αλλάξουν τις αντιλήψεις της κοινωνίας στο σύνολό της. Το να σπάσει την πόρτα ή τα τζάμια του εργαστηρίου ένας ακτιβιστής και να σώσει μία δεκάδα πειραματόζωων, είναι βέβαιο ότι δεν θα μεταβάλλει σημαντικά την όλη κατάσταση παρά μονάχα θα προσφέρει μια στιγμιαία ανακούφιση του προβλήματος. Το να σταθεί ευλαβικά ενάντια στα επιχειρηματικά και πολιτικά συμφέροντα, όμως, μέσα από ειρηνικές διαμαρτυρίες και εκστρατείες, έχει περίτρανα αποδειχθεί ότι φέρνει επιθυμητά αποτελέσματα.

⁴²¹ Ο.π., σελ. 182.

⁴²² Ο.π., σελ. 183.

Η Erika Cudworth με τη σειρά της, θεωρεί ότι τα κοινωνικά κινήματα για την προστασία των ζώων μεταβάλλονται σε βάθος χρόνου και τόπου, αλλάζουν συνεχώς πολιτική και προσανατολισμό αλλά καταφέρνουν πάντοτε να ασκήσουν αξιόλογη επιρροή στην κοινή γνώμη αναφορικά με τις σχέσεις ανθρώπων και ζώων.⁴²³ Υπάρχουν πολυάριθμες οργανώσεις που θεωρείται αδύνατον να απαριθμηθούν στην παρούσα εργασία. Αξιόλογο έργο, πάντως, προσφέρει η PETA που ιδρύθηκε το 1980, η Διεθνής Οργάνωση για την Προστασία των Ζώων (πρώην WSPA, νυν World Animal Protection) που συστάθηκε το 1981 και έχει συμβουλευτικό ρόλο στον ΟΗΕ αποτελώντας καίριο πολιτικό παίκτη με επιρροή και η οποία καταπιάνεται από την εκμετάλλευση των ζώων στα τσίρκο έως την αντιμετώπιση οικολογικών κρίσεων σε εμπόλεμες ζώνες⁴²⁴, η βρετανική Animal Aid που συστάθηκε το 1977 και ήταν αυτή που σταμάτησε το πανεπιστήμιο του Cambridge από την κατασκευή εγκαταστάσεων αποκλειστικά για πειράματα με πρωτεύοντα θηλαστικά-πειραματόζωα⁴²⁵ και η επίσης βρετανική οργάνωση “Συμπόνια για τα ζώα στην κτηνοτροφία” (CIWF) που πρόσφατα αποκάλυψε το σκάνδαλο με την εξαγωγή βοοειδών από την Ρουμανία προς σφαγείο της Γάζας (από τη στιγμή που τα ζώα εκτροφής περνούν τα ευρωπαϊκά σύνορα παύουν να προστατεύονται από το κοινοτικό δίκαιο) τα οποία μαχαιρώνονταν επανειλημμένα στο λαιμό έως ότου ξεψυχήσουν⁴²⁶.

⁴²³ Cudworth E., *Environment and Society*, Routledge, London, 2005.

⁴²⁴ Βλ. World Animal Protection, <http://www.worldanimalprotection.org.uk/about>, επίσκεψη 27/03/2015.

⁴²⁵ Βλ. Animal Aid, <http://www.animalaid.org.uk/h/n/ABOUT/>, επίσκεψη 27/03/2015.

⁴²⁶ Βλ. COMPASSION in world farming, ‘Live exports in Gaza’, 04/03/2015, διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.ciwf.org.uk/news/2015/03/european-animals-brutally-slaughtered-in-gaza/>, επίσκεψη 27/03/2015.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Σκοπός δεν ήταν, εξαρχής, να ολοκληρωθεί αυτή η εργασία παρουσιάζοντας μια ατέλειωτη λίστα με δικαιώματα που πρέπει να αποδοθούν στα μη ανθρώπινα όντα, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι ο όρος του δικαιώματος μπορεί να αποδοθεί με ποικίλες αποχρώσεις –πέρα από τον νομικό του προσδιορισμό– προσιδιάζοντας σε κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια. Όπως αναφέρθηκε και στα εισαγωγικά σχόλια, λοιπόν, **η εργασία αυτή υλοποιήθηκε με απώτερο σκοπό να ενημερώσει τον αναγνώστη για όλα τα εγκλήματα εις βάρος των ανυπεράσπιστων πλασμάτων –τα οποία εγκλήματα συχνά δεν γίνονται αντιληπτά από τον κοινό πολίτη μιας και λαμβάνουν χώρα στα «παρασκήνια»– και για τους (προφανείς πλέον) λόγους που αξίζουν την απόδοση δικαιωμάτων.** Οι άνθρωποι δε θα πρέπει να ξεχνούν πως οι θεραπείες για την πνευμονία, τη γονόρροια, τη βλεννόρροια, την οστρακιά, τη σύφιλη και τόσες άλλες ασθένειες οφείλονται στον αφόρητο πόνο κάποιων ζώων χωρίς όνομα, απλά με ένα ταμπελάκι στο οποίο αναγράφεται ένας απρόσωπος αριθμός, μέσα σε άψυχα σιδερένια κλουβιά εργαστηρίων. Ίσως αυτός να είναι και ο κυριότερος λόγος για τον οποίο το ανθρώπινο είδος θα πρέπει να προβληματιστεί για τους βάνανυσους τρόπους μεταχείρισης των ζώων. Εάν υποθέσουμε ότι δεν υπάρχει άλλη λύση, πέρα από το να υποστηρίξουμε τη συνέχεια τέτοιων πειραμάτων, θα πρέπει τουλάχιστον να είμαστε βέβαιοι ότι τηρείται ο απαραίτητος κώδικας δεοντολογίας και ηθικής και ότι ο πόνος που προκαλείται σε αυτά τα ζώα είναι ανύπαρκτος.

Τα παραπάνω ισχύουν, αντίστοιχα, και στην περίπτωση των ζώων εκτροφής όπου καθίσταται επιτακτική ανάγκη να διασφαλιστεί η ευημερία τους και ο μετέπειτα ανώδυνος θάνατός τους. Εάν θέλουμε να λεγόμαστε άνθρωποι, πρέπει να απαντάμε και στις ιδιότητες που μας αποδίδονται, όπως την ιδιότητα του αισθάνεσθαι. Και από τη στιγμή που έχει περίτρανα αποδειχθεί ότι τα εκτρεφόμενα ζώα έχουν και αυτά την εν λόγω ιδιότητα, οφείλουμε να τα προστατεύσουμε από περιττό πόνο και οδύνη. Το να αρνηθεί κάποιος να αγοράσει μία μπριζόλα γάλακτος που δεν γνωρίζει τις μεθόδους με τις οποίες έχει αναπτυχθεί και τον τρόπο που έχει σφαχτεί ο νεαρός μόσχος μπορεί να μην πλήξει σημαντικά τη βιομηχανία του κρέατος, αλλά εάν αυτό καταστεί συνήθεια ολοένα και περισσότερων ανθρώπων τότε είναι βέβαιο πως το πλήγμα για ολόκληρο το βιομηχανικό λόμπι θα είναι αξιοσημείωτο.

Το ποιες ανθρώπινες πράξεις είναι αποδεκτές και ποιες ανάρμοστες είναι ένα ζήτημα που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εκάστοτε κοινωνία και τους νομοθέτες. Αυτό, φυσικά, δεν συνεπάγεται ότι οι πολίτες είναι ανήμποροι απέναντι στον νόμο, όπως για παράδειγμα η

Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών της οποίας το έργο είναι πραγματικά αξιόλογο και διαθέτει τη δύναμη προώθησης μιας νέας νομοθετικής πρωτοβουλίας. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε, ότι οι ίδιοι οι πολίτες είναι εκείνοι που επιλέγουν ποιους θα στείλουν ως εκπροσώπους της στα Κοινοβούλια· η ψήφος είναι εκείνη που εκφράζει τις επιλογές μας, από τις οποίες διαφαίνεται ότι μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού είτε αδιαφορεί είτε δεν είναι άρτια ενήμερο για την υφιστάμενη μεταχείριση της μη ανθρώπινης ζωής. Θα αποφύγω, όμως, να ολοκληρώσω την παρούσα μελέτη με πολιτική χροιά, διότι δεν είναι αυτό το ζητούμενο. **Ζητούμενο είναι να κατανοήσει ο απλός καθημερινός πολίτης ότι τα ζώα δεν είναι εργαλεία ή μηχανές, όπως πρόσβευε η καρτεσιανή φιλοσοφία. Έχουν αισθήματα, νιώθουν πόνο και λύπη, διαθέτουν αυτοεπίγνωση και κριτική ικανότητα, έχουν μυαλό και διαίσθηση.** Πληρούν, εν πάση περιπτώσει, τα κριτήρια που έθεσαν πολλοί φιλόσοφοι για να αποδοθούν σε αυτά δικαιώματα. Φυσικά ο αντίλογος θα επικαλεστεί ότι οι έρευνες δεν έχουν αποδώσει σε όλα τα είδη ζώων εξίσου ίσες ικανότητες και πως η επιστήμη έχει μεγάλο δρόμο μπροστά της μέχρι να ανακαλύψει τα κρυμμένα μυστικά του ζωικού βασιλείου. Τουλάχιστον, εάν δεν υπάρχει άλλη επιλογή (όσο ειδικτική και εάν ακουστεί η πρόταση που ακολουθεί), ας αρκεστούμε στη χάραξη προόδου –νομοθετικής, ιδεολογικής, ηθικής, φιλοσοφικής– όσο αφορά εκείνα τα ζώα που είναι πλήρως αποδεδειγμένο ότι κατέχουν χαρακτηριστικά σχεδόν πανομοιότυπα χαρακτηριστικά και ιδιότητες με τον άνθρωπο. Εάν γίνει η αρχή, είναι βέβαιο ότι θα ακολουθήσει ομαλή ροή εξερεύνησης και οι στάσεις τόσο των κρατών όσο και των πολιτών σταδιακά θα μεταβληθούν προς το καλύτερο στις περισσότερες των ζωικών κατηγοριών.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η χρησιμοποίηση ζώων για πειραματικούς ή άλλους επιστημονικούς σκοπούς έχει συμβάλει σε σημαντικό βαθμό στη βελτίωση της ποιότητας ζωής τόσο των ανθρώπων όσο των ζώων συντροφιάς και των παραγωγικών ζώων, για την παραγωγή ασφαλών τροφίμων ζωικής προέλευσης για τον άνθρωπο και τη βελτίωση των συνθηκών διατροφής του. **Επαληθεύεται για ακόμα μια φορά, δηλαδή, ότι τα ζώα υπάρχουν κυρίως για να εξυπηρετούν ανθρώπινους σκοπούς.** Το κάλεσμα για τη λήξη αυτής της ειδεχθούς μεταχείρισης από την πλευρά των ανθρώπινων όντων καθίσταται ολοένα και πιο επιτακτικό και η ανάγκη προστασίας ολόκληρου του οικοσυστήματος, αναπόσπαστο μέρος του οποίου είναι και τα ζώα, γίνεται εντονότερη με το πέρασμα των χρόνων.

Αναλύοντας το κείμενο της AWA, αποκωδικοποιείται ένα ελπιδοφόρο μήνυμα για την προστασία των ζώων από περιπτώσεις βάνανσης μεταχείρισης. Προσθέτοντας στον διάλογο και τους υπόλοιπους ομοσπονδιακούς νόμους, όπως τον νόμο για την προστασία των θαλάσσιων θηλαστικών (Marine Mammal Protection Act of 1972), τον νόμο που απαγορεύει

τις κυνομαχίες και αυξάνει τα πρόστιμα για τις κακοποιήσεις και παραβάσεις σχετικά με ζώα (Food, Conservation and Energy Act of 2008), τον νόμο για την προστασία των ειδών που απειλούνται με εξαφάνιση (Endangered Species Act of 1973) διαφαίνεται ότι το αμερικανικό εθνικό δίκαιο δεσμεύεται σε κάτι που προσομοιάζει μια διακήρυξη για τα δικαιώματα των ζώων. Όπως σε κάθε νόμο, όμως, υπάρχει και εδώ μια “γκρίζα ζώνη”: Η AWA δεν στοχεύει την προστασία των ζώων που προορίζονται για ανθρώπινη κατανάλωση ή ρουχισμό. Τα αμφιλεγόμενα εδάφια, όμως, δεν εξαντλούνται μονάχα σε αυτό το σημείο· ενώ στο κείμενο του νόμου αναφέρεται ως προαπαιτούμενο η άσκηση των σκύλων, δεν γίνεται λόγος λ.χ. για τα άλογα τα οποία διαθέτουν παρόμοια ανάγκη, ούτε τονίζεται η προώθηση της ψυχολογικής ευημερίας λ.χ. των σκύλων και γατών όπως συμβαίνει με τα πρωτεύοντα. Παρά τα αρνητικά στοιχεία και τις παραλείψεις, όμως, η αρχή έχει γίνει και βλέπουμε ότι οι εξελίξεις στο Κογκρέσο είναι πραγματικά ελπιδοφόρες (βλ. Humane Cosmetics Act), έστω και εάν δεν έχουν μετατραπεί ακόμα σε νομοθετήματα. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση της Ευρώπης και άλλων πολυπληθών χωρών.

Όπως κάποτε είπε η Sue Savage-Rumbaugh, «έχει έρθει η ώρα να ανοίξουμε τα μάτια μας, τα αυτιά μας, το μυαλό μας και τις καρδιές μας, κατανοώντας όσα τα ζώα έχουν να μας πουν».⁴²⁷ **Δε δύναται να βρίσκονται οι άνθρωποι σε πόλεμο με τις υπόλοιπες μορφές ζωής· το σύμπαν είναι μια ενιαία οντότητα και όχι διαχωρισμένοι κόσμοι.** Ήρθε ο καιρός να εμπλουτίσουμε τον φτωχό “ανθρώπινο” ηθικό μας κόσμο με νέους διευρυμένους ορίζοντες και προοπτικές. Ίσως κάποτε γίνουμε μαθητές και τα ζώα οι δάσκαλοι μας. **Ίσως καταφέρουμε κάποτε, εμείς οι άνθρωποι, να διδαχτούμε αισθήματα που έχουμε προ πολλού απωλέσει· όπως ένας σκύλος που υφίσταται κακοποίηση από τον λεγόμενο “ιδιοκτήτη” του αλλά συνεχίζει να κουνά την ουρά κάθε φορά που τον βλέπει.**

⁴²⁷ S. Savage-Rumbaugh, ‘Why are we afraid of apes with language?’, στο A.B. Scheibel & J.W. Schopf (επιμ.), *Origin and evolution of intelligence*, Jones and Bartlett, Sudbury, Massachusetts, 1997, σελ. 68.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Κανονισμός (ΕΟΚ) 793/93
- Κανονισμός (ΕΚ) 1907/2006
- Κανονισμός (ΕΚ). 440/2008
- Κανονισμός (ΕΚ) 761/2009
- Κανονισμός (ΕΚ) 1223/2009
- Οδηγία 76/768/ΕΟΚ
- Οδηγία 86/609/ΕΟΚ
- Οδηγία 91/630/ΕΟΚ
- Οδηγία 98/58/ΕΚ
- Οδηγία 99/74/ΕΚ
- Οδηγία 2001/88/ΕΚ
- Οδηγία 2003/15/ΕΚ
- Οδηγία 2006/65/ΕΚ
- Οδηγία 2010/63/ΕΕ
- Π.Δ. 160/1991

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Animals (Scientific Procedures) Act 1986 (Ηνωμένο Βασίλειο)
- Animal Welfare Act 1966 (ΗΠΑ)
- The Cruelty to Animals Act 1876 (Ηνωμένο Βασίλειο)
- The Cruelty to Animals Act of 1835 (Ηνωμένο Βασίλειο)
- Endangered Species Act 1973 (ΗΠΑ)
- Food Security Act 1985 (ΗΠΑ)
- Marine Mammal Protection Act 1972 (ΗΠΑ)
- Martin's Act to Prevent the Cruel and Improper Treatment of Cattle 1822 (Ηνωμένο Βασίλειο)
- McKinney's Consolidated Laws of New York Annotated, Agriculture and Markets Law (Νέα Υόρκη, ΗΠΑ)
- Food Security Act 1985 (ΗΠΑ)
- Food, Conservation and Energy Act 2008 (ΗΠΑ)
- Loi du 14 août 1986 relative à la protection et au bien-être des animaux (Βέλγιο)
- Humane Slaughter Act 1958 (ΗΠΑ)
- Protection of Animals Act 1911 (Ηνωμένο Βασίλειο)
- U.S. Code, Title 7 (ΗΠΑ)
- Alabama Code §13A-11-14 (πολιτεία Alabama, ΗΠΑ)
- Alabama Code §13A-5-12 (πολιτεία Alabama, ΗΠΑ)
- Delaware Code, Title 11 (πολιτεία Delaware, ΗΠΑ)
- Maine Revised Statutes, Title 7 (πολιτεία Maine, ΗΠΑ)
- Welfare of Calves Regulations 1987 (Ηνωμένο Βασίλειο)
- Welfare of Farmed Animals Regulations 2000 (Αγγλία)

- Swiss Animal Protection Regulations 1981 (Ελβετία)
- Humane Cosmetics Act H. R. 4148 (ΗΠΑ)

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Αγουρίδης, Σ. (επιμ.), *Αποστόλου Παύλου πρώτη προς Κορινθίους επιστολή*, εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2011.
- Αλεξιάδης, Σ., *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά Ι, ΙΙ*, Δ. Παπάδης (μτφ.), εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006.
- Αρχιμανδρίτης Ιερεμίας Φούντας (μτφ.), *ΓΕΝΕΣΙΣ*, εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα, 2004.
- Βλαχογιάννη, Θ. & Βαλαβανίδης, Αθ., *Δοκιμασίες Τοξικότητας και Οικοτοξικότητας σε Υδρόβιους Οργανισμούς*, εγχειρίδιο, Εργαστήριο Χημείας Περιβάλλοντος, Τμήμα Χημείας Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2010.
- Brun, J., *Ο στωικισμός*, Σ. Βασιλείου (μτφ.), εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1990.
- Γεωργιάδης, Ι., *Μελέτη Τοξικότητας Υγρών Αποβλήτων*, Διπλωματική Εργασία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Μηχανικών Περιβάλλοντος, Χανιά, 2007.
- Γεωργόπουλος, Α., *Περιβαλλοντική Ηθική*, Gutenberg, Αθήνα, 2002.
- Γρηγοροπούλου, Β., 'Το πρόβλημα ψυχής-σώματος στον Καρτέσιο', *Αξιολογικά*, Τεύχος 1, 1999.
- Δημητράκοπουλος, Μ., *Στοιχείωση Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας*, έκδοση ιδίου, Αθήνα, 2003.
- Δοντά, Ε., 'Αναισθησιολογικές Ιδιαιτερότητες των Ζώων Εργαστηρίων', *Πρακτικά του 3^{ου} Πανελλήνιου Σεμιναρίου Πειραματικής Βιοϊατρικής Έρευνας*, Κτηνιατρική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2010.
- Descartes, R., *Λόγος περί μεθόδου*, Χ. Χρηστίδη (μτφ.), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, (1637) 1976.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Συνεδρία 1986/7, Πρακτικά της Συνεδρίας στις 20/02/1987, Έγγραφο Α2-211/86.
- Ζαγγάνας, Κ., *Σύστημα Διαχείρισης Διαχρονικών Δεδομένων για Γονίδια*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών, Τομέας Τεχνολογίας Πληροφορικής και Υπολογιστών, Αθήνα, 2014.
- Ζαραφονίτου, Χ., *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004.
- Καπρουκανίδου, Δ., 'Αναγνώριση Τελικού Σημείου και Ευθανασία', *Πρακτικά του 3^{ου} Πανελλήνιου Σεμιναρίου Πειραματικής Βιοϊατρικής Έρευνας*, Κτηνιατρική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2010.
- Καραβιδόπουλος, Ι. (επιμ.), *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2011.
- Καραγεωργάκης, Σ. (επιμ.), *Ζώα και Ηθική*, ΑΝΤΙΓΟΝΗ Κέντρο Πληροφόρησης, Θεσσαλονίκη, 2012.
- Καραγεωργάκης, Σ. & Γεωργόπουλος, Α., 'Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική Συναντά την Πολιτική Οικολογία', στο Α. Γεωργόπουλος (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*, Gutenberg, Αθήνα, 2005.
- Κωσταράς, Γ., *Φιλοσοφική Προπαιδεία*, 6η έκδοση, έκδοση ιδίου, Αθήνα, 2000.

- Μαριδάκη-Κασσωτάκη, Α., *Σύγχρονες απόψεις για τη σκέψη του παιδιού*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 2004.
- Mill, J. S., *Ωφελιμισμός*, Φ. Παιονίδης (μτφ.), Πόλις, Αθήνα, 2002.
- Νιάρχος, Κ., *ΦΙΛΟΣΟΦΕΙΝ*, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήναι, 2003.
- Πελεγρίνης, Θ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.
- Σπινέλλη, Κ., *Εγκληματολογία*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1985.
- Τσίππρας, Κ., *Για τα δικαιώματα των ζώων...*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994.
- Τσουραμάνης, Χ., *Σύγχρονα Κοινωνικά Προβλήματα: Η Ελληνική Πραγματικότητα*, εκδόσεις Παπαζήση, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Υφαντής, Π. (επιμ.), *Τα μικρά άνθη του Αγίου Φραγκίσκου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Υψηλάντης, Π., ‘Σχεδιασμός Ερευνητικού Πρωτοκόλλου-Επιλογή Κατάλληλου Ζωικού Προτύπου’, *Πρακτικά του 3^{ου} Πανελλήνιου Σεμιναρίου Πειραματικής Βιοϊατρικής Έρευνας*, Κτηνιατρική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2010.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aquinas, T., “Differences between Rational and other Creatures”, στο T. Regan & P. Singer (επιμ.), *Animal Rights and Human Obligations*, 2^η έκδοση, Prentice Hall, New Jersey, (1976) 1989.
- Acton, H. B., “The Ethical Importance of Sympathy”, *Philosophy*, Vol. 30, No. 112, 1955.
- Adams, C. J., *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*, Continuum, New York, 1990.
- Adams, C. & Donovan, J. (επιμ.), *Animal and Women: Feminist Theoretical Explorations*, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1995.
- Agnew, R., ‘The Causes of Animal Abuse: a Social-Psychological Analysis’, *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998.
- Alagappan, M., *Expanding Humane Education: the Development of ‘Animals and Society’ Courses in Liberal Arts Colleges*, MS thesis, Center for Animals and Public Policy, Tufts University School of Veterinary Medicine, 2003.
- Allchin, M. A., *The World is a Wedding: Explorations in Christian Spirituality*, Darton, Longman and Todd, London, 1978.
- Ascione, F. R., ‘Children who are cruel to animals: A Review of Research and Implications for Developmental Psychopathology’, *Anthrozoös*, Vol. 6, No. 4, 1994.
- Ascione, F. R., *Animal Abuse and Youth Violence*, Juvenile Justice Bulletin, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, US Department of Justice, Washington, DC, 2001.
- Astington, J. & Barriault, T., “Children’s Theory of Mind: how young children come to understand that people have thoughts and feelings”, *Infants and Young Children*, Vol. 13, No. 3, 2001.

- Backes, C. W. & Verschuren, J. M., 'The Precautionary Principle in International, European and Dutch Wildlife Law', *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, Vol. 9, No. 1, 1998.
- Bailey, J., 'An Assessment of the Role of Chimpanzees in AIDS Vaccine Research', *Alternatives to Laboratory Animals*, Vol. 36, No. 4, 2008.
- Baldry, A., 'Animal Abuse and Exposure to Interparental Violence in Italian Youth', *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 18, No. 3, 2003.
- Baldwin, E., 'The Case for Animal Research in Psychology', *Journal of Social Issues*, Vol. 49, No. 1, 1993.
- Bandura, A., 'Selective Activation and Disengagement of Moral Control', *Journal of Social Issues*, Vol. 46, No. 1, 1990.
- Bareham, J. R., 'A Comparison of the Behaviour and Production of Laying Hens in Experimental and Conventional Battery Cages', *Applied Animal Ethology*, Vol. 2, No. 4, 1976.
- Baron-Cohen, S., Leslie, A. M. & Frith, U., "Does the autistic child have a "theory of mind"?", *Cognition*, Vol. 21, No. 1, 1985.
- Beauchamp, T., 'Opposing View on Animal Experimentation: Do Animals have Rights?', *Ethics and Behavior*, Vol. 7, No. 2, 1997.
- Beirne, P., *The Origins and Growth of Criminology*, Aldershot, Dartmouth, UK, 1994.
- Beirne, P., 'From Animal Abuse to Interhuman Violence? A Critical Review of the Progression Thesis', *Society and Animals*, Vol. 12, No. 1, 2004.
- Beirne, P., 'Animal Rights, Animal Abuse and Green Criminology', στο P. Beirne & N. South (επιμ.), *Issues in Green Criminology Confronting harms against environments, humanity and other animals* William Publishing, Devon, UK, 2007.
- Bekoff, M., 'Cognitive Ethology and Treatment of Non-humans Animals: How Matters of Mind inform Matters of Welfare', *Animal Welfare*, Vol. 3, No. 2, 1994.
- Bekoff, M., 'Do dogs ape or do apes dog? Does it matter? Broadening and deepening cognitive ethology', *Animal Law*, Vol. 3, 1997.
- Bentham, J., *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, Oxford, 1780.
- Bentham, J., 'Elements of Packing as Applies to Juries', στο J. Bowring (επιμ.), *The Works of Jeremy Bentham*, 1843.
- Benton, T., *Natural Relation: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, Verso, London, 1993.
- Benton, T., 'Rights and Justice on a Shared Planet: More Rights or New Relations?', *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998.
- Blackstone, W., *The Rights of Persons: According to the Text of Blackstone: Incorporating the Alterations Down to the Present Time*, E. Spettigue, London, 1839.
- Berlin, I., 'Two Concepts of Liberty', στο Henry Hardy & Roger Hausheer (επιμ.), *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, Chatto and Windus, London, 1997.
- Blight, A., 'Mechanical factors in experimental spinal cord injury', *Journal of The American Paraplegia Society*, Vol. 11, No. 2, 1988.
- Boas, M., *The Scientific Renaissance 1450-1630*, Fontana, London, (1962) 1970.
- Boone, J. A., *Kinship with all life*, HarperCollins, New York, 1954.
- Boston, H., *The Outermost House*, Chicago University Press, Chicago, 1967.
- Bourke, V. J., *Ethics*, Macmillan, New York, 1951.
- Brain, L., 'Presidential Address', στο C. Keele & R. Smith (επιμ.), *The Assessment of Pain in Men and Animals*, Universities Federation for Animal Welfare, London, 1962.

- Braithwaite, V., *Do Fish Feel Pain?*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Brambell Committee, *Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept Under Intensive Livestock Husbandry Systems*, Command Paper 2836, Her Majesty's Stationery Office, London, 1965.
- Bridges, J.W. et. al., 'Applications of Pharmacokinetics', στο M. Balls, R. J. Ridden & A. N. Worden (επιμ.), *Animals and Alternatives in Toxicity Testing*, Academic Press, New York, 1983.
- Byrne, R., *The Thinking Ape: Evolutionary Origins of Intelligence*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Cabanac, M., 'Emotion and Phylogeny', *Journal of Consciousness Studies*, Vol. 6, No. 6/7, 1999.
- Call, J., 'The Use of Social Information in Chimpanzees and Dogs', στο G. Kaplan & L. Rogers (επιμ.), *Comparative Vertebrate Cognition: Are Primates Superior to Non-Primates?*, Springer, US, 2004.
- Callicott, J. B., 'Animal Liberation: A Triangular Affair', *Environmental Ethics*, Vol. 2, No. 1, 1980.
- Carleton, C. K., 'Things', *California Law Review*, Vol. 28, No. 4, 1940.
- Carpenter, G. et. al., 'Effect of Internal Air Filtration on the Performance of Broilers and the Aerial Concentrations of Dust and Bacteria', *British Poultry Journal*, Vol. 27, No. 2, 1986.
- Carrabine, E. et. al., *Criminology: A Sociological Introduction*, Routledge, London, 2004.
- Carruthers, P., *The Animal Issue: Moral Theory in Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Cavalieri, P. & Singer, P. (επιμ.), *The Great Ape Project: Equality beyond Humanity*, St. Martin's Press, New York, 1994.
- Chemnitz, C. & Becheva, S.(επιμ.), *MEAT ATLAS: Facts and figures about the animals we eat*, Heinrich-Böll Foundation & Friends of the Earth Europe, Brussels, Belgium, January 2014.
- Christoff, P., 'Environmental Citizenship', στο W. Hudson and J. Kane (επιμ.), *Rethinking Australian Citizenship*, Cambridge University Press, Melbourne, 2000.
- Ciccone, A. & Candelise, L., 'Risk of cerebral hemorrhage after thrombolysis: systematic review of animal stroke models', *Proceedings of the European Stroke Conference*, Valencia, May 2003.
- Clayton, N. S. & Dickinson, A., 'Motivational control of caching behaviour in the scrub jay, *Aphelocoma coerulescens*', *Animal Behavior*, Vol. 57, No. 2, 1999.
- Clayton, N. S, Bussey, T. J. & Dickinson, A., 'Can animals recall the past and plan for the future?', *Nature Reviews Neuroscience*, Vol. 4, No. 8, 2003.
- Cohen, C., 'The Case for the Use of Animals in Biomedical Research', *New England Journal of Medicine*, Vol. 315, No. 14, 1986.
- Collins, S., *A Different Heaven and Earth*, Judson Press, Valley Forge, 1974.
- Cronin, G., *The Development and Significance of Abnormal Stereotyped Behaviour in Tethered Sows*, Dissertation, University of Wageningen, The Netherlands, 1985.
- Cudworth, E., *Environment and Society*, Routledge, London, 2005.
- Cullinan, C., *Wild Law: A Manifesto for Earth Justice*, Green Books, Dartington, 2003.
- Curtin, D., 'Toward an Ecological Ethic of Care', στο J. Donovan & C. J. Adams (επιμ.), *Beyond Animal Rights: A Feminist Caring Ethic for the Treatment of Animals*, Continuum, New York, 1996.

- Dadds, M., Turner, C. & McAloon, J., 'Development Links between Cruelty on Animals and Human Violence', *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, Vol. 35, No. 3, 2002.
- Daniel, G. et. al., 'Translation of Research Evidence From Animals to Human', *The Journal of the American Medical Association*, Vol. 296, No. 14, 2006.
- Darden, D. K. & Worden, S. K., 'Marketing Deviance: The Selling of Cockfighting', *Society and Animals*, Vol. 4, No. 2, 1996.
- Darwin, C., *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, Princeton University Press, Princeton, (1871) 1981.
- Davis, D. B., *Slavery and Human Progress*, Oxford University Press, New York, 1984.
- Davis, L., 'Self-consciousness in chimps and pigeons', *Philosophical Psychology*, Vol. 2, No. 3, 1989.
- Dawkins, M., 'Do Hens Suffer in Battery Cages? Environmental Preferences and Welfare', *Applied Animal Behaviour*, Vol. 25, 1977.
- de Waal, F. B. M., *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.
- Descartes, R., *Discourse on method and the meditations*, F.E. Sutcliffe (μτφ.), Penguin, Harmsworth, England, (1637) 1968.
- Descartes, R., *The Philosophical Writings of Descartes*, J. Cottingham, R. Stoothoff & D. Murdoch (μτφ.), Vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Descartes, R., *Meditations on First Philosophy*, NuVision Publications, LLC, Sioux Falls, USA, (1641) 1988.
- Dewar, A. J., 'Neurotoxicity', στο R. J. Ridden & A. N. Worden (επιμ.), *Animals and Alternatives in Toxicity Testing*, Academic Press, New York, 1983.
- Dickson, B., 'The Precautionary Principle in CITES: A Critical Assessment', *Natural Resources Journal*, Vol. 39, No. 2, 1999.
- Dorato, M. A. & Engelhardt, J. A., 'The no-observed-adverse-effect-level in drug safety evaluations: use, issues, and definition(s)', *Regulatory Toxicology and Pharmacology*, Vol. 42, No. 3, 2005.
- Duke, J., 'Ethical Sentimentalism Revised', *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 6, No. 2, 1989.
- Dunbar, R., 'Farming Fit for Animals', *New Scientist*, Vol. 101, No. 1403, 1984.
- Eaubonne, F., *Le féminisme ou la mort*, Pierre Horay, Paris, 1974.
- Edelman, G. M., *Bright Air, Brilliant Fire: On the Matter of Mind*, Basic, New York, 1992.
- Eisenberg, M. A., *The Nature of the Common Law*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1988.
- Elias, N., 'An Essay on Sport and Violence', στο N. Elias & E. Dunning (επιμ.), *Quest for Entertainment*, Basil Blackwell, Oxford, 1983.
- Ennever, F. K., Noonan, T. J. & Rosenkranz, H. S., 'The predictivity of animal bioassays and short-term genotoxicity tests for carcinogenicity and non-carcinogenicity to humans', *Mutagenesis*, Vol. 2, No. 2, 1987.
- Epstein, R., Lanza, R. & Skinner, B. F., 'Self-Awareness in the Pigeon', *Science*, Vol. 212, No. 4495, 1981.
- FAO, *Livestock's Long Shadow: Environmental issues and options*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2006.
- Farm Animal Welfare Council, *Report on the Welfare of Livestock when Slaughtered by Religious Methods*, Her Majesty's Stationery Office, London, 1985.

- Feinberg, J., 'Potentiality, Development and Rights', στο J. Feinberg (επιμ.), *The Problem of Abortion*, 2^η έκδοση, Wadsworth, Belmont, California, 1984.
- Finsen, L. & Finsen, S., *The Animal Rights Movement in America*, Twayne, New York, 1994.
- Fisher, J. A., 'Taking Sympathy Seriously: A Defense of Our Moral Psychology toward Animals', στο E. C. Hargrove (επιμ.), *The Animal Rights/Environmental Ethics Debate: The Environmental Perspective*, SUNY Press, New York, 1992.
- Fitzgerald, P. A., *Salmond on Jurisprudence*, 12^η έκδοση, Sweet and Maxwell, London, (1913) 1966.
- Flynn, C., 'Woman's Best Friend', *Violence against Women*, Vol. 6, No. 2, 2000.
- Fontaine, N., *Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal*, Τόμος β', Aux dépens de la Compagnie, Cologne, 1738.
- Franklin, A., *Animals and Modern Cultures: A Sociology of Human-Animal Relations in Modernity*, Sage Publications, London, 1999.
- Francione, G. L., *Animals, Property and the Law*, Temple University Press, Philadelphia, 1995.
- Francione, G. L., *Introduction to Animal Rights: Your Child or the Dog?*, Temple University Press, Philadelphia, 2000.
- Francione, G. L., 'Animals-Property or Persons?', στο C. R. Sustain & M. C. Nussbaum (επιμ.), *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2004.
- Freeman, B. M., 'Floor Space Allowance for the Caged Domestic Fowl', *The Veterinary Record*, Vol. 112, No. 24, 1983.
- Frey, G. R., 'Moral Standing, the Value of Lives and Speciesism', *Between the Species*, Vol. 4, No. 3, 1988.
- Frey, G. R., 'Medicine, Animal Experimentation and the Moral Problem of Unfortunate Humans' στο E. Paul, F. Miller & J. Paul (επιμ.), *Scientific Innovation, Philosophy and Public Policy*, Cambridge University Press, New York, 1996.
- Frey, G. R., 'Ethics, Animals and Scientific Inquiry', στο J. P. Gluck, T. DiPasquale & B. F. Orlans, *Applied Ethics in Animal Research: Philosophy, Regulation and Laboratory Applications*, Purdue University Press, West Lafayette, 2002.
- Fried, S., *Bitter Pills*, Bantam Publishing, New York, 1998.
- Gago-Dominguez, M. et. al., 'Use of Permanent Hair Dyes and Bladder-Cancer Risk', *International Journal of Cancer*, Vol. 91, No. 4, 2001.
- Galliher, J., *Criminology: Human Rights, Criminal Law and Crime*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1989.
- Gallup, G. G. Jr., 'Chimpanzees: Self-Recognition', *Science*, Vol. 167, No. 3914, 1970.
- Gonyou, H. W., 'The Social Behavior of Pigs', στο J. L. Keeling, *Social Behavior in Farm Animals*, CABI, Sweden, 2001.
- Goodhall, J., *In the Shadow of Man*, Houghton Mifflin, Boston, 1971.
- Goodpaster, K. E., 'On being morally considerable', *Journal of Philosophy*, Vol. 75, No. 6, 1978.
- Gopnik, A. & Astington, J. W., 'Children's understanding of representational change and its relation to the understanding of false belief and the appearance-reality distinction', *Child Development*, Vol. 59, No. 1, 1988.
- Gray, J., *The Nature and Sources of the Law*, Columbia University Press, New York, 1909.

- Griffin, D. R., *Animal Minds: Beyond Cognition to Consciousness*, Chicago University Press, Chicago, 2001.
- Grove, G. L., Duncan S. & Kingman A. M., 'Effect of Aging on the Blistering of Human Skin with Ammonium Hydroxide', *British Journal of Dermatology*, Vol. 107, 1982.
- Halsey, M., 'Against Green Criminology', *British Journal of Criminology*, Vol. 44, No. 6, 2004.
- Harrison, R., *Animal Machines*, Vincent Stuart, London, 1964.
- Hauser, M. et al., 'Self-Recognition in Primates: Phology and Salience of Species-Typical Features', *Proceedings of the National Academy of Science*, Vol. 92, No. 23, 1995.
- Hawley, F., 'The Moral and Conceptual Universe of Cockfighters: Symbolism and Rationalization', *Society and Animals*, Vol. 1, No. 2, 1993.
- Heineman, E. et. al., 'Hair dyes and risk of glioma among Nebraska women', *Cancer Causes and Control*, Vol. 16, No. 7, 2005.
- Heinrich, B., *The Mind of the Raven: Investigations and Adventures with Wolf-Birds*, Cliff Street Books, New York, 1999.
- Herman, B., *The Practice of Moral Judgment*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1993.
- Horn, J. et. al., 'Nimodipine in animal model experiments of focal cerebral ischemia: A Systematic Review', *Stroke*, Vol. 32, No. 10, 2001.
- Hugh, T., *The Slave Trade: The Story of the Atlantic Slave Trade 1440-1870*, Simon and Schuster, New York, 1997.
- Hume, D., *A Treatise of Human Nature*, L. A. Selby-Bigge (επιμ.), Clarendon Press, Oxford, (1739) 1973.
- Hume, D., *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Open Court, La Salle, Illinois, (1960) 1977.
- Hunt, G. R., 'Manufacture and Use of Hook-Tools by New Caledonian Crows', *Nature*, Vol. 379, No. 6562, 1996.
- Ibrahim, D. M., 'The Anti-cruelty Statute: A Study in Animal Welfare', *Journal of Animals Law and Ethics*, Vol. 1, No. 1, 2006.
- Innocenti, G. M. & Kaas, J. H., 'The Cortex', *Trends in Neuroscience*, Vol. 18, No. 9, 1995.
- Jennings, J., 'The LD50', *JAVA*, Vol. 254, No. 1, 1985.
- John Paul II, *Sollicitudo Rei Socialis*, St. Paul Publications, Homebush, New South Wales, Australia, 1988.
- Kant, I., *Kant Selections*, Theodore Meyer Green (επιμ.), Scribner's, New York, 1957.
- Kaplan, G., *The Orangutans: Their Evolution, Behavior and Future*, Perseus, Cambridge, 2000.
- Kaplan, G., 'Patterns of Eye Gazing in Orangutans', *International Journal of Primatology*, Vol. 23, No. 3, 2002.
- Kaufmann, S. R. & Cohen, M. J., 'The Clinical Relevance of the LD50', *Veterinary and Human Toxicology*, Vo. 29, No. 1, 1986.
- Keith, T., *Man and the Natural World: A History of the Modern Sensibility*, Pantheon, New York, 1983.
- Kellert, S. R., 'American Attitudes Toward and Knowledge of Animals: An Update', *International Journal for the Study of Animal Problems*, Vol. 1, No. 2, 1980.

- Kellert, S. R. & Felthous, A. R., 'Childhood Cruelty toward Animals among Criminals and Noncriminals', *Human Relations*, Vol. 38, No. 12, 1985.
- Kerr, R., 'How Hot Will the Greenhouse World Be?', *Science Magazine*, Vol. 309, No. 5731, 2005.
- Kittay, F. & Meyers, D. (επιμ.), *Women and Moral Theory*, Rowman & Littlefield, Totowa, New Jersey, 1987.
- Krebs, J. R., 'Food-Storing Birds: Adaptive Specialisation in Brain and Behavior?', *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, Vol. 329, 1990.
- Krubitzer, L., 'The Organization of the Neocortex in Mammals: Are Species Differences Really So Different?', *Trends in Neuroscience*, Vol. 18, No. 9, 1995.
- Lane, P., 'Ecofeminism Meets Criminology', *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998.
- Langley, G., *Safety without suffering: Ensuring the safety of cosmetics without tests on animals*, European Coalition to End Animal Experiments, London, UK, March 2005.
- Leavitt, E., *Animals and Their Legal Rights*, Animal Welfare Institute, Washington, D.C., 1970.
- Lee, D. S. et. al., 'Meta-analysis of the effects of endothelin receptor blockade on survival in experimental heart failure', *Journal of Cardiac Failure*, Vol. 9, No. 5, 2003.
- Levi-Strauss, C., *The Savage Mind*, R. Needham (μτφ.), Chicago University Press, Chicago, Illinois, 1966.
- Liptrap, D. O., Bailey, J. H. & O'Neil, J., Fact Sheet: Swine Management, AFS-3-8-12, U.S. Department of Agriculture, Office of Governmental and Public Affairs, Washington, D.C., 1981.
- Lombroso, C., *Criminal Man*, M. Gibson & N. Rafter (μτφ.), Duke University Press, Durcam, NC, (1876) 2006.
- Lorenz, K. Z., *King Solomon's Ring*, Methuen and Company, London, 1964.
- Lorenz, K., 'Animals are sentient beings: Konrad Lorenz on instinct and modern factory farming', *Der Spiegel*, Vol. 34, No. 47, 1980.
- Lucas, C. et. al., 'Wound healing in cell studies and animal model experiments by Low Level Laser Therapy; were clinical studies justified? A Systematic Review', *Lasers Medical Science*, Vol. 17, No. 2, 2002.
- Lumley, C. E. & Walker, S. R. (επιμ.), *Animal Toxicity Studies: Their relevance to man*, Quay Publishing, Lancaster, UK, 1990.
- Lynch, M., 'The Greening of Criminology: A Perspective on the 1990's', *The Critical Criminologist*, Vol. 2, No. 3, 1990.
- Marks, R., 'Testing for Cutaneous Toxicity', στο R. J. Ridden & A. N. Worden (επιμ.), *Animals and Alternatives in Toxicity Testing*, Academic Press, New York, 1983.
- Marten, K. & Psarakos, S., 'Using Self-View Television to Distinguish between Self-Examination and Social Behavior in the Bottle-nose Dolphin (*Tursiops Truncatus*)', *Consciousness and Cognition*, Vol. 4, No. 2, 1995.
- Matson, F., *The Broken Image: Man, Science and Society*, Anchor, Garden City, New York, 1966.
- Metzel, C. R., 'Unprompted Recall and Reporting of Hidden Objects by a Chimpanzee (*Pan Troglodytes*) after Extended Delays', *Journal of Comparative Psychology*, Vol. 113, No. 4, 1999.
- Munro, L., 'Animals, Nature and Human Interests', στο R. White (επιμ.), *Controversies in Environmental Sociology*, Cambridge University Press, Melbourne, 2004.

- Næss, A., ‘‘The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement’’, *Inquiry*, Vol. 16, 1973.
- Newberry, R., Hunt J. & Gardiner E., ‘Light Intensity Effects on Performance, Activity, Leg Disorders and Sudden Death Syndrome of Roaster Chickens’, *Poultry Science*, Vol. 65, No. 12, 1986.
- Nichols, B., *An Introduction of Roman Law*, Oxford University Press, Oxford, 1962.
- Noble, W. & Davidson, I., *Human Evolution, Language and Mind*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Nobuyuki, K. & Tetsuro, M., ‘Magical number 5 in a chimpanzee’, *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 24, No. 1, 2001.
- Orlans, F. B., ‘Public policies on assessing and reporting degrees of animal harm: International perspectives’, στο M. Balls, A. M. van Zeller & M. E. Halder (επιμ.), *Progress in the reduction, refinement and replacement of animal experimentation*, Elsevier Science, Amsterdam, 2000.
- Park, R. E. & Burgess, E. W., *Introduction to the Science of Sociology*, University of Chicago Press, Chicago, 1921.
- Passmore, J., ‘The Treatment of Animals’, *The Journal of the History of Ideas*, Vol. 26, No. 2, 1975.
- Patterson, O., *Slavery and Social Death: A Comparative Study*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1982.
- Paterson, D. & Ryder, R. (επιμ.), *Animals’ Rights: A Symposium*, Centaur Press, London, 1979.
- Perner, J., Leekam, S. R. & Wimmer, H., ‘‘Three-year-olds’ difficulty with false belief: the case for a conceptual deficit’’, *British Journal of Developmental Psychology*, Vol. 5, No. 2, 1987.
- Pernick, M., *A Calculus of Suffering: Pain, Professionalism and Anaesthesia in nineteenth-century America*, Columbia University Press, New York, 1985.
- Plous, S., ‘Psychological Mechanisms in the Human Use of Animals’, *Journal of Social Issues*, Vol. 49, No. 1, 1993.
- Plumwood, V., *Feminism and the Mastery of Nature*, Routledge, London, 1993.
- Plumwood, V., ‘Gender, Eco-feminism and the Environment’, στο R. White (επιμ.), *Controversies in Environmental Sociology*, Cambridge University Press, Melbourne, 2004.
- Poole, J., *Coming of Age with Elephants*, Hodder and Stoughton, London, 1996.
- Pound, R., *Jurisprudence*, West Publishing, Saint Paul, Minnesota, 1959.
- Robbins, J., *Diet for a New America*, Stillpoint, Walpole, 1987.
- Premack, D. & Woodruff, G., ‘Does the chimpanzee have a theory of mind?’, *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 1, No. 4, 1978.
- Rachels, J., *Created from Animals*, Oxford University Press, Oxford, 1990.
- Rakowski, E., *Equal Justice*, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Regan T., *The Case for Animal Rights*, University of California Press, Berkeley, California, 1983.
- Regan, T., *The Case for Animal Rights*, 2^η έκδοση, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, (1983) 2004.
- Rey, R., *The History of Pain*, J. A. Cadden, S. W. Cadden & L. E. Wallace (μτφ.), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1988.
- Ridgon, J. D. & Tapia, F., ‘Children who are cruel to animals – A Follow-Up Study’, *Journal of Operational Psychiatry*, Vol. 8, No. 1, 1977.

- Ritvo, H., 'Animal Planet', *Environmental History*, Vol. 9, No. 2, 2004.
- Rogers, L. & Kaplan, G., *Spirit of the Wild Dog: The World of Wolves, Coyotes, Foxes, Jackals and Dingoes*, Allen and Unwin, Australia, 2003.
- Roggenband, R. et. al., 'Eye Irritation Responses in Rabbit and Man after Single Applications of Equal Volumes of Undiluted Model Liquid Detergent Products', *Food and Chemical Toxicology*, Vol. 38, No. 8, 2000.
- Rosenfield, L. H., *From beast-machine to man-machine*, Octagon, New York, 1940.
- Rowlands, M., *Animals Like Us*, Verso, London, 2002.
- Price, T. R. & Nelson, E. (επιμ.), *Cerebrovascular diseases Proceedings of the Eleventh Research Conference*, Raven, Philadelphia, 1979.
- Purchase, I.F.H., 'Carcinogenicity', στο R. J. Ridden & A. N. Worden (επιμ.), *Animals and Alternatives in Toxicity Testing*, Academic Press, New York, 1983.
- Russell, W. M. S. & Burch, R. L., *The principles of humane experimental technique*, Methuen, London, 1959.
- Ryder, R., *Victims of Science*, Davis-Poynter, London, 1975.
- Saint Augustine, *The Catholic and Manichaeon Ways of Life*, D. A. Gallagher & I. J. Gallagher (μτφ.), The Catholic University Press, Boston, 1966.
- Sanatora, G. S., Vestergaard, K. S., Agger, J. F. & Lawson, L. G., 'The relative preferences for feathers, straw, wood shavings and sand for dustbathing, pecking and scratching in domestic chicks', *Applied Animal Behaviour Science*, Vol. 43, No. 4, 1995.
- Scheler, M., *The Nature of Sympathy*, Archon, Hamden, Connecticut, (1913) 1970.
- Schopenhauer, A., *On the Basis of Morality*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1965.
- Scott, A., Miller, J. & Shieh, K., 'Treating Strabismus by Injecting the Agonist Muscle with Bupivacaine and the Antagonist with Botulinum Toxin', *Transactions of the American Ophthalmological Society*, Vol. 107, 2009.
- Scottish Farm Buildings Investigation Unit, *Does Close Confinement Cause Distress in Sows?*, Athene Trust, Aberdeen, UK, 1986.
- Serjeant, R., *The Spectrum of Pain*, Hart Davis, London, 1969.
- Serpell, J., *In the Company of Animals: A Study of Human-Animal Relationships*, Basil Blackwell, New York, 1986.
- Sharpe, R., 'The Draize Test-motivations for change', *Food and Chemical Toxicology*, Vol. 23, No. 2, 1985.
- Shepard, P., *The Others: How Animals Made Us Human*, Island Press, Washington, DC, 1996.
- Simon, D., *Elite Deviance*, Pearson, Boston, 2006.
- Singer, P., *Practical Ethics*, 2^η έκδοση, Cambridge University Press, Cambridge, (1979) 1993.
- Sorabji, R., *Animal Minds and Human Morals: The Origin of the Western Debate*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1993.
- South, N., 'A Green Field for Criminology? A Proposal for a Perspective', *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No. 2, 1998.
- Stein, E., *On the Problem of Empathy*, 2^η έκδοση, Martinus Nijhoff, The Hague, Netherlands, (1916) 1966.
- Stenberg, R., Grigorenko E. & Bundy D., 'The Predictive Value of IQ', *Merrill-Palmer Quarterly*, Vol. 47, No. 1, 2001.
- Sutherland, S., *International Dictionary of Psychology*, Continuum, New York, 1989.

- Sweden's University of Agricultural Sciences (Lantbruksuniversitet), *Vegan - Vegetarian - Omnivore? (Vegan – vegetarian – allätare?)*, 1997.
- Sykes, G. M. & Matza, D., 'Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency', *American Sociological Review*, Vol. 22, No. 6, 1957.
- Taylor, P. W., 'The Ethics of Respect for Nature', *Environmental Ethics*, Vol. 3, No. 3, 1981.
- Tester, K., *Animals and Society: The Humanity of Animal Rights*, Routledge, London, 1991.
- Thomas, K., *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*, Oxford University Press, Oxford, 1983.
- Tomasello, M., Call, J. & Hare, B., 'Five Primate Species Follow the Visual Gaze of Conspecifics', *Animal Behavior*, Vol. 55, No. 4, 1998.
- Turner, E. S., *All Heaven in Rage*, Michael Joseph, London, 1964.
- U.S. Congress, Office of Technology Assessment, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C., 1986.
- U.S. Environmental Protection Agency, *Acute Exposure: Oral Toxicity*, Office of Toxic Substances Health and Environmental Effects Test Guidelines, Washington, D.C., October 1984.
- U.S. Food and Drug Administration, *FDA Issues Advice to Make Earliest Stages of Clinical Drug Development More Efficient*, FDA News Release, 12/01/2006.
- Vermeulen, H. & Odendaal, S. J., 'Proposed Typology of Companion Animal Abuse', *Anthrozoös*, Vol. 6, No. 4, 1993.
- Vialles, N., *Animal to Edible*, J. A. Underwood (μτφ.), Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Vila, C., Maldonado, E. J. & Wayne, R. K., 'Phylogenetic Relationships, Evolution and Genetic Diversity of the Domestic Dog', *Journal of Heredity*, Vol. 90, No. 1, 1999.
- Walker, M. U., 'Moral Understandings: Alternative 'Epistemology' for a Feminist Ethics', στο E. B. Cole & S. Coultrap-McQuin (επιμ.), *Explorations in Feminist Ethics: Theory and Practice*, Indiana University Press, Indianapolis, 1992.
- Walsh, A. & Beaver, K. M. (επιμ.), *Biosocial Criminology: New Directions in Theory and Research*, Routledge, New York, 2009.
- Watson, A., *Slave Law in the Americas*, University of Georgia Press, Georgia, 1989.
- Watson, S., *Animal Testing: Issues and Ethics*, Rosen Publishing Group, New York, 2009.
- Webster, B. A., 'Behavior of Chickens', στο D. Bell & W. Weaver (επιμ.), *Commercial Chicken Meat and Egg Production*, 5^η έκδοση, Springer, (1972) 2002.
- Wellman, C., *Real Rights*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- White, R., 'Environmental Crime in Global Context: Exploring the Theoretical and Empirical Complexities', *Current Issues in Criminal Justice*, Vol. 16, No. 3, 2005.
- White, R., 'Green Criminology and the Pursuit of Social and Ecological Justice', στο P. Beirne and N. South (επιμ.), William Publishing, Devon, UK, 2007.
- White, R., 'A Green Criminological Perspective', στο E. McLaughlin and T. Newburn (επιμ.), *The Sage Handbook of Criminological Theory*, Sage, London, 2008.
- Wimmer, H. & Perner, J. 'Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception', *Cognition*, Vol. 13, No. 1, 1983.

- Wise, D. R. & Jennings, A. R., ‘Dyschondroplasia in Domestic Poultry’, *Veterinary Record*, Vol. 91, No. 12, 1972.
- Wise, S., ‘How Nonhuman Animals Were Trapped in a Nonexistent Universe’, *Animal Law*, Vol. 15, 1995.
- Wise, S., *Rattling the Cage: Toward Legal Rights for Animals*, Perseus Books, Cambridge, Massachusetts, 2001.
- Wise, S., ‘“Practical autonomy’ entitles some animals to rights”’, *Nature*, Vol. 416, No. 6883, 2002.
- Wise, S., *Unlocking the Cage*, Basic Books, New York, 2002.
- Wise, S., *Drawing the Line: Science and the Case for Animal Rights*, Basic Books, New York, 2003.
- Wise, S., ‘The Evolution of Animal Law since 1950’, στο D. J. Salem & A. N. Rowan (επιμ.), *The State of the Animals II*, Human Society Press, Washington, D. C., 2003.
- Wise, S., ‘Animal Rights, One Step at a Time’, στο C. R. Sustain & M. C. Nussbaum (επιμ.), *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2004.
- Wolf, J. C., *Tierethik: Neue Perspektiven für Menschen und Tiere*, Paulusverlag, Freiburg, 1992.
- Wolf, U., *Das Tier in der Moral*, Vittorio Klostermann, Frankfurt, 1990.
- Wolfgang, K., *The Mentality of Apes*, Winter E. (μτφ.), 2^η έκδοση, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, (1925) 1927.
- Wollstonecraft, M., *The Complete Works of Mary Wollstonecraft*, J. Todd & M. Butler (επιμ.), William Pickering, London, 1989.
- Woloshin, S. et al., ‘Press Releases by Academic Medical Centers: Not So Academic?’, *Annals of Internal Medicine*, Vol. 150, No. 9, 2009.
- Woloshin, S. & Schwartz, L. M., ‘Press releases: translating research into news’, *JAMA*, Vol. 287, No. 21, 2002.
- Zinkivskay, A., Nazir, F. & Smulders, T. V., ‘What-where-when memory in magpies (*Pica pica*)’, *Animal Cognition*, Vol. 12, No. 1, 2009.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Βικιπαίδεια, Λήμμα «Φραγκίσκος της Ασίζης», διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%AF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%82%CF%84%CE%B7%CF%82%CE%91%CF%83%CE%AF%CE%B6%CE%B7%CF%82>, επίσκεψη 09/05/2015.
- Γιαννόπουλος Γ., ‘Αγελάδες γαλατοπαραγωγής’, 18/01/2013, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://diatrofiki-anaparagogiki.blogspot.gr/2013/01/blog-post_18.html, επίσκεψη 16/05/2015.
- CNRS Institute of Chemistry, ‘Απαιτήσεις τοξικολογικών δεδομένων’, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.prc.cnrs-gif.fr/reach/el/toxicological_data.html, επίσκεψη 31/03/2015.
- Παπαϊωάννου Γ., ‘Τι προσέχουμε κατά τη διατροφή των μοσχарιών’, Κυπριακή Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 20/11/2006,

- διαθέσιμο στη διεύθυνση
<http://www.cyprus.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/B9C67A611EAE117C225722C00353ADE?OpenDocument>, επίσκεψη 10/04/2015.
- Tortosa J., ‘Τι είναι ο οικοφεμινισμός;’, Γ. Μητραλιάς (μτφ.), 04/11/2014, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/ti-einai-o-oikofeminismos>, επίσκεψη 04/04/2015.
 - ‘Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΖΩΑ.. (σκέψεις του Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου)’, 28/10/2011, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://ektimothou.blogspot.gr/2011/10/blog-post.html?spref=fb>, επίσκεψη 14/05/2014.
 - Παλαιά Διαθήκη, Συλλογή παροιμιών του Σολομώντα, Κεφ. 12, Παροιμία 10, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Paroimiai/Paroimiai_kef.12-13.htm, επίσκεψη 10/04/2015.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Angier N., ‘Pigs Prove to be Smart, if Not Vain’, *New York Times*, 09/11/2009, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.nytimes.com/2009/11/10/science/10angier.html?_r=2&, επίσκεψη 13/04/2015.
- Animal Aid, <http://www.animalaid.org.uk/h/n/ABOUT/>, επίσκεψη 27/03/2015.
- ASPCA, <http://www.aspc.org/about-us/aspc-policy-and-position-statements/history>, επίσκεψη 17/05/2015.
- Centers for Disease Control and Prevention, ‘Facts About Benzene’, 14/02/2014, διαθέσιμο στο <http://www.bt.cdc.gov/agent/benzene/basics/facts.asp>, επίσκεψη 31/03/2015.
- Cimon M. et al., ‘Cancer-Cure Story Raises New Questions’, *Los Angeles Times*, 6/05/1998, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://community.seattletimes.nwsourc.com/archive/?date=19980506&slug=2749152>, επίσκεψη 12/05/2015.
- CNN, ‘Germany guarantees animal rights’, 21/06/2002, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://edition.cnn.com/2002/WORLD/europe/06/21/germany.animals/index.html>, επίσκεψη 10/04/2015.
- COMPASSION in world farming, ‘Live exports in Gaza’, 04/03/2015, διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.ciwf.org.uk/news/2015/03/european-animals-brutally-slaughtered-in-gaza/>, επίσκεψη 27/03/2015.
- Connor S. & Green C., ‘Is It Time to Give Up the Search for an AIDS Vaccine?’ *The Independent*, 24/04/2008, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.independent.co.uk/news/science/is-it-time-to-give-up-the-search-for-an-aids-vaccine-814737.html>, επίσκεψη 28/03/2015.
- Davis D. B., ‘The Enduring Legacy of the South's Civil War Society’, *New York Times*, 26/08/2001, διαθέσιμο στη διεύθυνση

- <http://www.nytimes.com/2001/08/26/weekinreview/free-at-last-the-enduring-legacy-of-the-south-s-civil-war-victory.html?pagewanted=1>, επίσκεψη 08/05/2015.
- Ecological Research & Development Group, ‘The horseshoe crab and public health’, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.horseshoecrab.org/med/med.html>, επίσκεψη 03/04/2015.
 - Engebretson M., ‘‘Seventy Years Is Enough: It’s time to Put the Draize Test Out of Its Misery’’, *Huffington post*, 16/01/2014, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.huffingtonpost.com/monica-engebretson/draize-test_b_4604940.html, επίσκεψη 16/05/2015.
 - ESDAW, ‘Animal Testing’, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.esdaw.eu/animal-testing.html>, επίσκεψη 16/05/2015.
 - ESDAW, ‘Tobacco and animal experiments’, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.esdaw.eu/animal-testing---tobacco.html>, επίσκεψη 17/05/2015.
 - GAO, ‘FDA REVIEW: Postapproval Risks 1976-1985’, 26/04/1990, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.gao.gov/products/PEMD-90-15>, επίσκεψη 29/03/2015.
 - GAP, <http://www.projetogap.org.br/en/history/>, επίσκεψη 08/03/2015.
 - GAP, <http://www.projetogap.org.br/en/mission-and-vision/>, επίσκεψη 08/03/2015.
 - Farm Sanctuary, <http://www.farmsanctuary.org/learn/factory-farming/chickens/>, επίσκεψη 16/05/2015.
 - Farm Sanctuary, ‘Pork Production on Factory Farms’, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.farmsanctuary.org/learn/factory-farming/pigs-used-for-pork/>, επίσκεψη 16/05/2015.
 - FDA, ‘Cruelty Free-Not Tested on Animals’, 14/03/1995, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.fda.gov/Cosmetics/Labeling/Claims/ucm2005202.htm>, επίσκεψη 05/04/2015.
 - <http://www.thebodyshop-usa.com/about-us/aboutus.aspx>, επίσκεψη 05/04/2015.
 - FDA, ‘Lipstick & Lead: Questions & Answers’, 27/12/2007, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.fda.gov/Cosmetics/ProductsIngredients/Products/ucm137224.htm>, επίσκεψη 05/04/2014.
 - FDA, ‘Labeling Regulations’, 25/04/2006, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.fda.gov/Cosmetics/Labeling/Regulations/default.htm>, επίσκεψη 05/04/2015.
 - Foley J. A., ‘Experiments Show Crabs and Lobsters Experience Pain’, *Nature World News*, 07/08/2013, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.natureworldnews.com/articles/3389/20130807/experiments-show-crabs-lobsters-experience-pain.htm>, επίσκεψη 23/05/2015.
 - Human Society International, ‘Ban Gestation Crates’, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.hsi.org/world/canada/work/intensive-confinement/facts/gestation_crates_campaign.html, επίσκεψη 18/05/2015.
 - Human Society International, ‘China Implements Rule Change in First Step Towards Ending Animal Testing of Cosmetics’, 30/06/2014, διαθέσιμο στο http://www.hsi.org/news/press_releases/2014/06/china-implements-rule-change-063014.html, επίσκεψη 28/04/2015.
 - International Association Against Painful Experiments on Animals, <http://www.animalexperimentspictures.com/photo/694>, επίσκεψη 16/05/2015.
 - Jensen M. N., ‘Laboratory-grown corneas may benefit research’, 9/12/1999, διαθέσιμο στο <http://edition.cnn.com/1999/HEALTH/12/09/cornea.journal.wmd/>, επίσκεψη 16/04/2015.

- Larset J., 'Meat Consumption in China Now Double That in the United States', Earth Policy Institute, 24/04/2014, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.earth-policy.org/plan_b_updates/2012/update102, επίσκεψη 20/04/2015.
- Mcglone J. J., 'Sow stalls-a brief history', *Pig Progress*, 09/12/2013, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.pigprogress.net/Home/General/2013/12/Sow-stalls--a-brief-history-1388603W/>, επίσκεψη 13/04/2015.
- McManus R., 'Ex-Director Zerhouni Surveys Value of NIH Research', 21/06/2013, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://nihrecord.nih.gov/newsletters/2013/06_21_2013/story1.htm, επίσκεψη 28/03/2015.
- Panlab Harvard Apparatus, 'Pyrogen test', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.panlab.com/en/products/pyrogen-test>, επίσκεψη 03/04/2015.
- PETA, 'Animal Experiments: Overview', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animals-used-experimentation-factsheets/animal-experiments-overview/>, επίσκεψη 12/05/2015.
- PETA, 'IKEA Introduces Vegan Meatballs After Hearing From PETA', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/about-peta/victories/ikea-introduces-vegan-meatballs-after-hearing-from-peta/>, 25/03/2015.
- PETA, 'Phototoxicity', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/phototoxicity/>, επίσκεψη 02/04/2015.
- PETA, 'Tobacco and animal experiments', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animals-used-experimentation-factsheets/smoking-experiments-animals/>, επίσκεψη 03/04/2015.
- Poultry Hub, 'Beak trimming', διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.poultryhub.org/health/health-management/beak-trimming/>, επίσκεψη 11/04/2015.
- Singer N., '“So Botox Isn't Just Skin Deep”', *New York Times*, 11/04/2009, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.nytimes.com/2009/04/12/business/12botox.html?pagewanted=all&r=0>, επίσκεψη 06/04/2015.
- Singer P., 'Of great apes and men', *The Guardian*, 18/07/2008, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.theguardian.com/commentisfree/2008/jul/18/animalwelfare.animalbehaviour>, επίσκεψη 12/05/2015.
- Stoop B., 'Cultured tissue replaces laboratory animals', διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.animalfreedom.org/english/information/cultured_tissue.html, επίσκεψη 16/04/2015.
- Taylor R., 'A Step at a Time: New Zealand's Progress towards Hominid Rights', 2001, διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.animallaw.info/article/step-time-new-zealand%C2%92s-progress-towards-hominid-rights>, επίσκεψη 10/04/2015.
- World Animal Protection, <http://www.worldanimalprotection.org.uk/about>, επίσκεψη 27/03/2015.
- '2 Killings at School Linked to Satanic Cult', 15/10/2007, διαθέσιμο στη διεύθυνση http://articles.chicagotribune.com/1997-10-15/news/9710150477_1_luke-woodham-pearl-high-school-satanic-cult, επίσκεψη 07/04/2015.
- '“Put Pork on Your Family's Forks”', 27/06/2012, διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://realontariofarmer.wordpress.com/category/swine/>, επίσκεψη 16/05/2015.
- http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=1986081434&table_name=loi, επίσκεψη 14/05/2015.

- <http://fcmconference.org/>, επίσκεψη 02/09/2014.
- <http://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>, επίσκεψη 03/09/2014.
- <http://froggy.lbl.gov/virtual/>, επίσκεψη 18/04/2015.
- <http://www.stopvivisection.eu/>, επίσκεψη 27/04/2015.